

Type of Article (Research Article)

A Sociological Analysis Of The Role Of Municipal Advertising Teasers In Fostering Civic Culture And Social Participation: A Case Study Of Isfahan

Ali Akbar Shafighi: Department of Sociology, Deh.C., Islamic Azad University, Dehaghan, Iran.

*Mansour Haghighatian: Department of Sociology, Deh.C., Islamic Azad University, Dehaghan, Iran.

Asghar Mohammadi: Department of Sociology, Deh.C., Islamic Azad University, Dehaghan, Iran.

Article Info	Abstract
Received: 2024/08/27 Accepted: 2025/03/15 PP: 1-12. Keywords: Enhancing Civic Culture Social Participation Advertising Teasers Isfahan City Target Community	In modern societies, municipalities play a crucial role in enhancing civic culture and increasing social participation. One of the effective tools in this regard is advertising teasers. However, the extent to which these teasers influence citizens' behavior and strengthen social participation has not been thoroughly examined. This study, through a case analysis of Isfahan, investigates the role of municipal advertising teasers, aiming to assess their impact on citizens' behavioral changes as well as their role in fostering social responsibility and civic engagement. This research employs a descriptive-analytical method. The required data were collected through documentary and library studies and analyzed using qualitative content analysis. The findings indicate that municipal advertising teasers in Isfahan have been effective in promoting civic culture and encouraging social participation. This impact is particularly evident in areas such as individual responsibility, participation in urban environmental preservation, and collaboration in community programs. However, the effectiveness of these teasers depends on factors such as message quality, presentation style, frequency, and alignment with citizens' needs and values. Advertising teasers can serve as a powerful tool for promoting civic culture and increasing social participation. To enhance their effectiveness, it is essential to design these teasers based on a precise analysis of the target audience, the use of messages aligned with cultural values, and the application of creative advertising techniques. Additionally, continuous evaluation of their effectiveness can contribute to their optimization and quality improvement.

Citation: Shafighi, Ali Akbar. Haghighatian, Mansour. Mohammadi, Asghar. (2025). A Sociological Analysis Of The Role Of Municipal Advertising Teasers In Fostering Civic Culture And Social Participation: A Case Study Of Isfahan. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(1; Ser. 85): 1-12.

DOI:

This Article Is Extracted From The Doctoral Thesis Of 'Ali Akbar Shafighi', Titled "*The Impact Of Municipal Advertising Teasers On People (Case Study: Citizens Of Isfahan City)*", Under The Supervision Of 'Dr. Mansour Haghighatian', & Advisory 'Dr. Asghar Mohammadi'.

*Corresponding Author: Mansour Haghighatian

E-mail Address: mansour_haghighatian@yahoo.com

Tel: +989131154449

Extended Abstract

Introduction

Urban institutions play a crucial role in strengthening civic culture and enhancing social participation, with urban advertising especially promotional teasers—serving as an effective tool in this regard. These teasers, by utilizing visual techniques and targeted messages, can improve citizens' attitudes and behaviors toward urban issues and promote a culture of responsibility and social interaction within the community. Advances in communication technologies, particularly digital media, and social networks, have enabled more effective delivery of advertising messages and increased citizens' capacity for engagement. However, the success of such advertisements depends on various factors, including the content of the message, the method of presentation, and its alignment with the community's needs. Isfahan, as one of the leading metropolises in urban planning and cultural development, provides an appropriate case study to examine the impact of municipal advertising teasers on promoting civic culture and social participation. The city's municipality has focused on issues such as traffic culture, waste management, and heritage conservation, employing short and impactful teasers to influence citizens' behavior. This research, through a case study of Isfahan, aims to answer the extent to which these teasers have been able to change citizens' attitudes and behaviors in favor of developing civic culture, as well as identify the key factors contributing to their success. The findings could offer a valuable model for other major cities in Iran and help improve urban advertising policies.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical approach to examine the function of municipal advertising teasers in promoting civic culture and social participation in the city of Isfahan. Data were collected through documentary and library research, and a qualitative content analysis was conducted to investigate the underlying messages and concepts within the advertising teasers. In this process, criteria such as message content, presentation style, and the extent of teaser dissemination were purposefully selected and analyzed to accurately assess the impact of these advertisements on citizens' attitudes and behaviors. The use of qualitative content analysis enabled an in-depth and precise examination of the advertising messages and provided a suitable analytical framework to explain their effects on culture and social participation.

Results And Discussion

The findings of the present study indicate that the municipal advertising teasers in Isfahan have played an effective role in raising social awareness among citizens. These advertisements have served as an important source for conveying information and educating the public on social, environmental, and cultural issues, producing tangible effects in densely populated areas by increasing sensitivity and social responsibility. Beyond raising awareness, urban advertising has contributed to behavioral changes in areas such as waste management, energy consumption reduction, and adherence to city regulations. These behavioral changes are particularly evident in neighborhoods where advertisements were implemented purposefully, significantly enhancing the quality of urban life. Additionally, municipal advertisements have strengthened the spirit of solidarity and civic interactions among citizens, expanding spaces for dialogue and participation in public and social matters throughout the city. Based on the results of this research, it can be concluded that urban advertising functions as an effective tool in reinforcing social responsibility and promoting civic culture in Isfahan. Given their educational and motivational roles, these advertisements encourage citizens to actively participate in environmental preservation and social problem-solving. Despite these positive effects, challenges such as the misalignment of messages with the specific cultural and social characteristics of certain groups exist, suggesting that teasers should be designed more locally and targeted to increase their effectiveness. Ultimately, urban advertising has not only improved citizens' awareness and behaviors but also significantly contributed to the development of civic engagement and social synergy in the city of Isfahan.

نوع مقاله (علمی پژوهشی)

تبیین کارکرد تیزرهای تبلیغاتی شهرداری در توسعه فرهنگ شهروندی و مشارکت اجتماعی (نمونه کاوی: شهر اصفهان)

علی اکبر شفیقی: گروه جامعه‌شناسی، واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان، ایران.

* منصور حقیقتیان: گروه جامعه‌شناسی، واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان، ایران.

اصغر محمدی: گروه جامعه‌شناسی، واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

در جوامع امروزی، شهرداری‌ها نقش مهمی در ارتقای فرهنگ شهروندی و افزایش مشارکت اجتماعی دارند که یکی از ابزارهای مؤثر در این زمینه، تیزرهای تبلیغاتی است. با این حال، میزان اثرگذاری این تیزرها بر رفتار شهروندان و تقویت مشارکت اجتماعی به‌طور دقیق بررسی نشده است. این پژوهش با نمونه کاوی شهر اصفهان، به تحلیل نقش تیزرهای تبلیغاتی پرداخته و باهدف بررسی تأثیر آن‌ها بر تغییرات رفتاری شهروندان، همچنین ارزیابی نقششان در افزایش حس مسئولیت‌پذیری اجتماعی و تعاملات مدنی انجام شده است. در این تحقیق از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. داده‌های موردنیاز از طریق مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری شده و با بهره‌گیری از تحلیل محتوای کیفی موردتبیین قرار گرفته است. نتایج مطالعه نشان می‌دهد که تیزرهای تبلیغاتی شهرداری اصفهان در ترویج فرهنگ شهروندی و تشویق به مشارکت اجتماعی تأثیرگذار بوده‌اند. این تأثیر به‌ویژه در حوزه‌های مسئولیت‌پذیری فردی، مشارکت در حفظ محیط شهری و همکاری در برنامه‌های جمعی مشهود است. با این حال، میزان تأثیرگذاری این تیزرها به کیفیت پیام، شیوه ارائه، میزان تکرار و هم‌راستایی آن‌ها با نیازها و ارزش‌های شهروندان بستگی دارد. تیزرهای تبلیغاتی می‌توانند به‌عنوان ابزاری مؤثر در جهت ارتقای فرهنگ شهروندی و افزایش سطح مشارکت اجتماعی مورد استفاده قرار گیرند. طوری که، برای بهبود اثربخشی آن‌ها، ضروری است که طراحی این تیزرها مبتنی بر تحلیل دقیق جامعه هدف، استفاده از پیام‌های متناسب با ارزش‌های فرهنگی و بهره‌گیری از تکنیک‌های خلاقانه تبلیغاتی باشد. همچنین، ارزیابی مستمر اثربخشی این تبلیغات می‌تواند به بهینه‌سازی و ارتقای کیفیت آن‌ها کمک کند.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۱-۱۲

واژگان کلیدی:

ارتقای فرهنگ شهروندی
مشارکت اجتماعی
تیزرهای تبلیغاتی
شهر اصفهان
جامعه هدف

استناد: شفیقی، علی اکبر. حقیقتیان، منصور. محمدی، اصغر. (۱۴۰۴). تبیین کارکرد تیزرهای تبلیغاتی شهرداری در توسعه فرهنگ شهروندی و مشارکت اجتماعی (نمونه کاوی: شهر اصفهان). *فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی*، دوره ۲۲، شماره ۱؛ (پیاپی ۸۵)، ۱-۱۲.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «علی اکبر شفیقی»، با عنوان «بررسی تأثیر تیزرهای تبلیغاتی شهرداری بر مردم (مطالعه موردی: شهروندان شهر اصفهان)»، است که به راهنمایی «دکتر منصور حقیقتیان»، و مشاوره «دکتر اصغر محمدی»، استخراج شده است.

* نویسنده مسئول: منصور حقیقتیان

آدرس پست الکترونیک: mansour_hahighatian@yahoo.com

تلفن: ۰۹۱۳۱۱۵۴۴۴۹

مقدمه

نهادهای شهری نقش کلیدی در ترویج فرهنگ شهروندی و تقویت مشارکت اجتماعی ایفاء می‌کنند. یکی از ابزارهای مؤثر در این حوزه، تبلیغات شهری است که از طریق رسانه‌های مختلف، آگاهی عمومی را افزایش داده و رفتارهای مطلوب را در شهروندان تقویت می‌کند. تبلیغات شهری، به‌ویژه تیزرهای تبلیغاتی، می‌توانند نگرش و عملکرد شهروندان را در مواجهه با مسائل شهری بهبود بخشند (ملکشاهی، نیکپور، غلامی، ۱۳۹۷: ۳۴۵-۳۲۷). و با بهره‌گیری از تکنیک‌های بصری و پیام‌های هدفمند، فرهنگ مسئولیت‌پذیری، تعامل اجتماعی و رعایت حقوق شهروندی را در جامعه تقویت کنند. این ابزار ارتباطی، علاوه بر اطلاع‌رسانی، بر جنبه‌های انگیزشی و عاطفی نیز تأثیر گذاشته و شهروندان را به رفتارهای مطلوب ترغیب می‌کند. از این رو، طراحی و اجرای این تیزرها نیازمند شناخت دقیق جامعه هدف، ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی آن و بهره‌گیری از شیوه‌های نوین ارتباطی است (ماسوله، صالحی، ۱۴۰۱: ۲۶۰-۲۴۱). پیشرفت فناوری‌های ارتباطی سبب گردیده تبلیغات شهری نه تنها با بهره‌گیری از رسانه‌های سنتی به مثابه تلویزیون و بیلبرد، بلکه در بسترهای دیجیتال نیز گسترش یابد. رسانه‌های اجتماعی و پلتفرم‌های آنلاین به عنوان ابزارهای مکمل، ظرفیت بالایی در انتقال پیام‌های تبلیغاتی دارند و می‌توانند درجهت بهبود فرهنگ شهروندی به کار گرفته شوند. ترکیب این روش‌ها می‌تواند اثربخشی تیزرهای تبلیغاتی را افزایش داده و مشارکت شهروندان را در فرایندهای شهری تقویت کند (Qader et al. 2022: 8-21). با این حال، میزان تأثیرگذاری این تبلیغات به عوامل متعددی بستگی دارد. محتوای پیام، نحوه ارائه، میزان تکرار و تناسب آن با نیازهای جامعه از جمله عواملی هستند که بر موفقیت تبلیغات شهری تأثیر گذارند. در صورتی که تیزرها با درک صحیح از ارزش‌ها و نیازهای مخاطبان طراحی شوند، می‌توانند موجب تغییرات پایدار در نگرش و رفتار شهروندان شوند. در غیر این صورت، ممکن است به عنوان پیام‌های سطحی و ناپایدار تلقی شده و تأثیر محدودی بر جامعه داشته باشند (Eisend, Schmidt, 2015: 415-428). تأثیر تیزرهای تبلیغاتی بر فرهنگ شهروندی، نیازمند رویکردی جامع و چندبعدی است. این بررسی باید از منظر جامعه‌شناسی شهری، ارتباطات و روان‌شناسی اجتماعی انجام شود تا مشخص گردد که چگونه این تبلیغات بر تعاملات اجتماعی، حس تعلق به شهر و مشارکت عمومی اثر می‌گذارند. درک این روابط می‌تواند به بهینه‌سازی سیاست‌های تبلیغاتی شهرداری‌ها و ارتقای کیفیت ارتباطات شهری کمک کند (Wilson et al. 2021: 789-805).

اصفهان به عنوان یکی از کلان‌شهرهای ایران، همواره در زمینه برنامه‌ریزی شهری و توسعه فرهنگی پیشگام بوده است. این شهر، با پیشینه‌ای غنی در عرصه فرهنگ و هنر، ظرفیت بالایی در بهره‌گیری از ابزارهای تبلیغاتی برای ارتقای فرهنگ شهروندی دارد. شهرداری اصفهان نیز در سال‌های اخیر، از طریق تولید و انتشار تیزرهای تبلیغاتی، تلاش کرده است تا شهروندان را به رعایت اصول زیست‌محیطی، انضباط شهری و مشارکت اجتماعی ترغیب کند. از حوزه‌هایی که در تبلیغات شهری اصفهان مورد توجه قرار گرفته، فرهنگ ترافیکی، مدیریت پسماند و حفاظت از میراث تاریخی است. تیزرهای تبلیغاتی در این شهر، با استفاده از زبان بصری قوی و پیام‌های کوتاه اما تأثیرگذار، تلاش کرده‌اند تا رفتارهای شهروندی را در این زمینه‌ها بهبود بخشند. در این پژوهش، با تمرکز بر نمونه‌کاوی شهر اصفهان، تلاش شده است تا تأثیر تیزرهای تبلیغاتی شهرداری بر توسعه فرهنگ شهروندی و ارتقای مشارکت اجتماعی مورد بررسی قرار گیرد. و پرسش که در این پژوهش قابل بیان بوده بر آن است که - تیزرهای تبلیغاتی شهرداری اصفهان تا چه میزان توانسته‌اند نگرش و رفتار شهروندان را در راستای توسعه فرهنگ شهروندی و مشارکت اجتماعی تغییر دهند و چه عواملی بر میزان اثربخشی آن‌ها تأثیرگذار بوده است؟ - با بررسی میزان اثرگذاری تیزرهای تبلیغاتی شهرداری اصفهان بر مشارکت اجتماعی و فرهنگ شهروندی، می‌تواند الگوی مناسبی برای سایر کلان‌شهرهای ایران ارائه دهد. تحلیل بازخوردهای عمومی و میزان تأثیرگذاری این تبلیغات بر تغییر رفتار شهروندان، می‌تواند به سیاست‌گذاران شهری در تدوین راهبردهای تبلیغاتی کارآمدتر کمک کند. در این پژوهش، تلاش شده است تا این موضوع با روش علمی مورد واکاوی قرار گیرد.

پیشینه تحقیق

- علی‌اکبر شفیقی، منصور حقیقتیان و اصغر محمدی (۱۴۰۳)، در پژوهشی با عنوان «تبلیغات شهری و تأثیر آن بر رفتار شهروندان با رویکرد تغییرات اجتماعی و فرهنگی (مورد مطالعه: شهر اصفهان)»، به شناسایی نقش تبلیغات شهری در ارتقای فرهنگ شهروندی، افزایش مشارکت اجتماعی و بهبود رفتارهای شهروندان پرداختند. این تبیین بر آن باور است که تبلیغات شهری، به‌ویژه تبلیغات

محیطی، تأثیر قابل توجهی در تقویت هنجارهای اجتماعی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، اعتماد بین فردی، گرایش به رعایت قانون و نوع‌دوستی دارد. یافته‌ها نشان می‌دهند که استفاده هدف‌مند از تبلیغات شهری می‌تواند ابزاری مؤثر برای نهادینه‌سازی رفتارهای اجتماعی و فرهنگی مطلوب در جوامع شهری باشد. همچنین، این مطالعه بر لزوم استفاده صحیح از تبلیغات به‌منظور جلوگیری از پیامدهای منفی، به‌مانند کاهش مشارکت اجتماعی و کم‌توجهی به فرهنگ عمومی، تأکید کرده است (شفیعی، حقیقتیان، محمدی ۱۴۰۳: ۷۴-۷۳).

- سحر/اتحادمحکم (۱۴۰۲)، باعنوان «تحلیل راهبردی تأثیر بیلبردهای تبلیغاتی بر منظر شهری منطقه یک شیراز»؛ به تحلیل تأثیر بیلبردهای تبلیغاتی بر منظر شهری و شناسایی راهبردهای بهینه جهت بهبود کیفیت منظر پرداخته است. این مطالعه برآن است که بیلبردهای تبلیغاتی در صورت عدم رعایت ضوابط و استانداردهای موجود، می‌توانند تأثیر منفی بر منظر شهری داشته باشند. و به‌طورخاص، یافته‌ها حاکی از آن است که به‌منظور بهینه‌سازی بیلبردها، به‌ویژه در منطقه یک شیراز، باید از راهبردهای محافظه‌کارانه استفاده شود. همچنین، مؤلفه‌های زیبایی‌شناسی، فنی، عملکردی، فضایی و پایداری اجتماعی در اثربخشی بیلبردها بر منظر شهری نقش به‌سزایی دارند. نتایج تحلیل راهبردی سوات نشان داد که مؤلفه‌های فنی بیلبردها بیشترین تأثیر را دارند، درحالی‌که برخی مؤلفه‌های فضایی-فرهنگی به‌عنوان تهدید برای منظر شهری مطرح شده‌اند. این تحقیق تأکید دارد که رعایت استانداردهای فنی و استفاده از مکان‌های مناسب برای نصب بیلبردها می‌تواند کیفیت منظر شهری را بهبود بخشد (اتحادمحکم ۱۴۰۲: ۴۸-۴۶).

- میترا/معنوی‌راد و شادی/مددی (۱۳۹۹)، «بازنمایی بصری/استعاره در بیلبردهای شهری»؛ به بررسی کاربرد استعاره‌های بصری در بیلبردهای تبلیغاتی شهر تهران پرداخته‌اند. هدف این مطالعه تحلیل استعاره‌های بصری با رویکرد نشانه‌شناسی اجتماعی و بررسی تعامل میان عناصر بصری در انتقال پیام است. نتایج نشان داد که استعاره‌های بصری در بیلبردها از طریق تعامل عناصر بصری عمل پیام‌رسانی را انجام می‌دهند و می‌توان این استعاره‌ها را با مکانیسم‌های بصری معینی تطبیق داد. یافته‌ها حاکی از آن است که مکانیسم کارکردی، که در آن عنصر نامتعارف جایگزین عنصر متعارف می‌شود، بیشترین کاربرد را در بیلبردها داشته است. همچنین، مکانیسم‌های مبتنی بر دسته‌بندی که شامل تعداد بیشتری از عناصر بصری هستند، کمتر مورد استفاده قرار گرفته‌اند (معنوی‌راد، مددی، ۱۳۹۹: ۱۰-۹۳).

- امیر کاظمی و شاهین مظفری (۱۳۹۸)، «بررسی رابطه تبلیغات شهری و آگاهی از حقوق شهروندی»؛ به تفتیش رابطه میان تبلیغات شهری و آگاهی از حقوق شهروندی پرداخته‌اند. هدف اصلی این مطالعه تعیین میزان تأثیر تبلیغات شهری بر آگاهی شهروندان از حقوق خود بود. یافته‌ها نشان داد که تبلیغات شهری باعث افزایش آگاهی از حقوق شهروندی در شهروندان تهران شده است. دراین تحقیق، داده‌ها از جامعه آماری شامل مدیران علمی و اجرایی تبلیغات، اساتید دانشگاه، صاحب‌نظران تبلیغات و کارشناسان این حوزه از طریق نمونه‌گیری هدفمند گردآوری شد. نتایج به‌طور کلی اثبات‌کننده این فرضیه است که تبلیغات شهری می‌تواند در ارتقاء آگاهی شهروندان از حقوق خود نقش مؤثری ایفاء کند (کاظمی، مظفری، ۱۳۹۸: ۳۳-۱۸).

- مهدی ژیان‌پور، علیرضا نیلی/احمدآبادی و زهرا/ناجی/اصفهانی (۱۳۹۵)، در مطالعه‌ای باعنوان «سنجش ضریب نفوذ تبلیغات کمیته فرهنگ شهروندی در شهر اصفهان»؛ به واکاوی تأثیر تبلیغات کمیته فرهنگ شهروندی شهرداری اصفهان پرداخته‌اند. هدف اصلی این مطالعه سنجش ضریب نفوذ تبلیغات آموزش‌های شهروندی در میان شهروندان اصفهان است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد ضریب نفوذ تبلیغات در جامعه هدف بالاتر از ۹۰ درصد است. همچنین، متغیرهای زمینه‌ای و ویژگی‌های اجتماعی-اقتصادی شهروندان تأثیر معناداری بر ضریب نفوذ تبلیغات داشتند، به‌جز متغیر جنس. مقایسه انواع ابزارهای تبلیغی نشان داد که تبلیغات پست تابلوهای راهنمایی و رانندگی بیشترین نفوذ را داشتند، درحالی‌که پیامک‌ها کمترین تأثیر را بر شهروندان داشتند (ژیان‌پور، نیلی/احمدآبادی، ناجی اصفهانی، ۱۳۹۵: ۱۴۹-۱۴۶).

ادبیات و مبانی نظری

یورگن هابرماس^۱ در رابطه با نظریه «کنش ارتباطی»، بر اهمیت ارتباطات در جامعه مدنی تأکید دارد. او معتقد است که تعاملات اجتماعی از طریق گفتمان عمومی شکل می‌گیرند و رسانه‌ها، از جمله تبلیغات شهری، می‌توانند بر نگرش‌ها و رفتار شهروندان تأثیر

^۱ Jürgen Habermas

بگذارند. در این راستا، تیزرهای تبلیغاتی می‌توانند بستری برای گفت‌وگوی عمومی درباره فرهنگ شهروندی فراهم کنند. رابرت پاتنام^۲ در تبیین «سرمایه اجتماعی»، مشارکت اجتماعی را در قالب سرمایه اجتماعی تعریف می‌کند و بر نقش تعاملات مدنی در تقویت هم‌بستگی اجتماعی تأکید دارد. او معتقد است که تبلیغات شهری می‌توانند موجب افزایش اعتماد میان شهروندان و مشارکت آن‌ها در امور شهری شوند. مارشال مک‌لوهان^۳ در بُعد نظری «رسانه‌ها»، را به عنوان ابزارهای شکل‌دهنده به ادراک و فرهنگ عمومی معرفی می‌کند. او بر آن است که نوع رسانه و شیوه ارائه پیام، تأثیر مستقیمی بر درک مخاطبان دارد. در این راستا، تیزرهای تبلیغاتی شهری می‌توانند با استفاده از عناصر بصری و روایی مناسب، اثرگذاری بیشتری بر شهروندان داشته باشند (نجاتی‌حسینی، کوثری، ۱۳۹۳: ۱۷۶-۱۱۱). دیوید ایستون^۴ در نظریه «سیستم‌ها در سیاست»، نظام‌های اجتماعی و سیاسی را همچون یک سیستم پویا می‌داند که ورودی‌ها و خروجی‌های آن بر رفتار شهروندان تأثیر می‌گذارد. از این منظر، تبلیغات شهری به عنوان یکی از ورودی‌های این سیستم می‌توانند موجب تغییرات فرهنگی و اجتماعی در جامعه شوند. کلاوس شواب^۵ در ارتباط با «انقلاب صنعتی چهارم و جامعه هوشمند»، بر نقش فناوری‌های نوین در تغییر الگوهای ارتباطی و اجتماعی تأکید دارد. در این راستا، تبلیغات شهری دیجیتال و هوشمند می‌توانند نقش به‌سزایی در افزایش آگاهی شهروندان و بهبود فرهنگ مشارکت اجتماعی داشته باشند (رضوی‌دینانی، ۱۴۰۱: ۸۹-۳۶).

– فرهنگ شهروندی

فرهنگ شهروندی از ارکان‌های اساسی زیست‌شهری قلمداد می‌گردد و به مجموعه‌ای از ارزش‌ها، هنجارها و الگوهای رفتاری اشاره دارد و زمینه تعامل سازنده میان شهروندان و مدیریت شهری را فراهم می‌کند. این فرهنگ علاوه بر رعایت قوانین و مقررات شهری، بر ارتقای مسئولیت‌پذیری اجتماعی، مشارکت فعال در امور شهری و تقویت هم‌بستگی اجتماعی تأکید دارد. شهروندانی که نسبت به حقوق و وظایف خود آگاهی بیشتری دارند، تمایل بیشتری به رعایت مقررات، حفظ نظم عمومی و تعامل مثبت با سایر افراد جامعه نشان می‌دهند (سهراب‌زاده، نیازی، میری، ۱۴۰۰: ۴۱-۲۶). برای توسعه فرهنگ شهروندی، آموزش مستمر، آگاهی‌بخشی عمومی و ایجاد فرصت‌های مشارکتی ضروری است. بهره‌گیری از ابزارهای دیجیتال، رسانه‌های جمعی و تبلیغات شهری می‌تواند در گسترش این فرهنگ و نهادینه‌سازی ارزش‌های شهروندی نقش مؤثری ایفاء کند. برنامه‌های آموزشی، کمپین‌های فرهنگی و سیاست‌های شهری باید به گونه‌ای طراحی شوند که مسئولیت‌پذیری، حس تعلق و تعاملات مثبت اجتماعی را در میان شهروندان تقویت کنند (ایران‌نژاد، مهداد، گل‌پرور، ۱۴۰۲: ۵-۱).

– مشارکت اجتماعی

مشارکت اجتماعی فرایندی است که در آن شهروندان به صورت فعال در امور جامعه، از جمله تصمیم‌گیری‌های شهری، فعالیت‌های داوطلبانه و همکاری‌های مدنی نقش‌آفرینی می‌کنند. این مفهوم از عوامل کلیدی در توسعه پایدار شهری محسوب شده و تأثیر به‌سزایی در تقویت حس تعلق، افزایش سرمایه اجتماعی و بهبود کیفیت زندگی دارد. مشارکت اجتماعی می‌تواند در قالب‌هایی به مانند حضور در انتخابات، همکاری در برنامه‌های اجتماعی و مشارکت در سیاست‌گذاری‌های شهری نمود یابد (قیصری، ۱۳۹۸: ۳۸-۳۳). سطح مشارکت اجتماعی تحت تأثیر عواملی همچون اعتماد عمومی، شفافیت نهادهای دولتی و آموزش شهروندی قرار دارد. هرچه افراد احساس کنند در تصمیم‌گیری‌های شهری نقشی دارند، تمایل بیشتری به رعایت مقررات و همکاری در اجرای سیاست‌های عمومی خواهند داشت. از این رو، نهادهای شهری با بهره‌گیری از رسانه‌های جمعی، تبلیغات اجتماعی و برنامه‌های فرهنگی، تلاش می‌کنند آگاهی شهروندان را افزایش داده و آن‌ها را به نقش‌آفرینی فعال در جامعه ترغیب کنند.

– تبلیغات شهری

تبلیغات شهری از ابعاد کلیدی در مدیریت شهری به‌شمار می‌آید و با هدف اطلاع‌رسانی، فرهنگ‌سازی و تأثیرگذاری بر رفتار شهروندان مورد استفاده قرار می‌گیرد. این تبلیغات از طریق رسانه‌های گوناگونی نظیر بیلبوردها، پوسترها، تیزرهای تبلیغاتی و تبلیغات

^۲ Robert Putnam

^۳ Marshall McLuhan

^۴ David Easton

^۵ Klaus Schwab

دیجیتال در سطح شهر منتشر می‌شود. نقش اصلی آن ایجاد تغییرات مثبت در نگرش و رفتار شهروندان نسبت به مسائل اجتماعی، زیست‌محیطی و فرهنگی است و می‌تواند در ارتقای فرهنگ عمومی و بهبود کیفیت زندگی شهری مؤثر باشد. موفقیت تبلیغات شهری به عواملی همچون کیفیت پیام، نحوه ارائه، تناسب با نیازهای جامعه و میزان تعامل شهروندان با آن‌ها بستگی دارد. تبلیغاتی که از عناصر خلاقانه، پیام‌های روشن و تکنیک‌های روان‌شناختی بهره می‌برند، تأثیر بیشتری بر مخاطبان دارند. از این رو، نهادهای شهری باید با شناخت نیازهای جامعه و استفاده از شیوه‌های نوین تبلیغاتی، پیام‌هایی را طراحی کنند که بیشترین اثرگذاری را بر رفتار شهروندان داشته باشند (فلاح، تاجیک اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۱۵۵-۱۴۷).

– تیزرهای تبلیغاتی شهری

تیزرهای تبلیغاتی شهری از مؤثرترین ابزارهای ارتباطی در فضای شهری محسوب می‌شوند که با بهره‌گیری از عناصر دیداری و شنیداری، پیام‌های مشخصی را به شهروندان منتقل می‌کنند. این تیزرها معمولاً کوتاه، خلاقانه و هدف‌مند طراحی می‌شوند تا در مدت‌زمان اندک، توجه مخاطبان را جلب کرده و تأثیرگذاری مطلوبی داشته باشند. نقش اصلی آن‌ها ترویج رفتارهای مثبت شهروندی، اطلاع‌رسانی درباره موضوعات مهم شهری و افزایش آگاهی عمومی نسبت به مسائل اجتماعی و زیست‌محیطی است (اعظم کثیری، ۱۳۹۴: ۵۹-۴۸). به طور خاص، موفقیت این تیزرها به جریان‌های همچون تناسب پیام با نیازهای جامعه، نحوه توزیع در رسانه‌های شهری و میزان تعامل شهروندان با آن‌ها وابسته است. استفاده از رنگ‌های جذاب، موسیقی متناسب و روایت‌های داستانی می‌تواند تأثیرگذاری آن‌ها را افزایش دهد. از این رو، طراحی تیزرهای تبلیغاتی باید با شناخت دقیق از ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی جامعه همراه باشد تا پیام‌ها به شکلی مؤثر بر نگرش و رفتار شهروندان اثر بگذارند.

مواد و روش تحقیق

این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی به بررسی کارکرد تیزرهای تبلیغاتی شهرداری در توسعه فرهنگ شهروندی و مشارکت اجتماعی به طور خاص در شهر اصفهان پرداخته است. گردآوری داده‌های مورد نیاز از طریق مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای انجام گرفته و با بهره‌گیری از تحلیل محتوای کیفی مورد کاوی قرار گرفته است. در این راستا، تلاش شده است تا ضمن تبیین مفاهیم کلیدی مرتبط، چارچوبی تحلیلی برای ارزیابی میزان اثرگذاری این تبلیغات در رفتار شهروندان ارائه شود. طوری که در این مطالعه، تحلیل محتوای کیفی به عنوان ابزار اصلی پردازش داده‌ها به کار رفته است. این روش امکان بررسی عمیق پیام‌های تبلیغاتی و استخراج مفاهیم نهفته در آن‌ها را فراهم می‌کند. داده‌های گردآوری شده براساس ابعاد تعیین شده، تحلیل شده‌اند تا میزان تأثیرگذاری این تیزرها بر شکل‌گیری نگرش‌ها و رفتارهای شهروندی مشخص شود. انتخاب ابعاد موضوعی به صورت هدف‌مند انجام گرفته و معیارهایی همچون محتوای پیام، شیوه ارائه و میزان پخش تیزرها در تحلیل

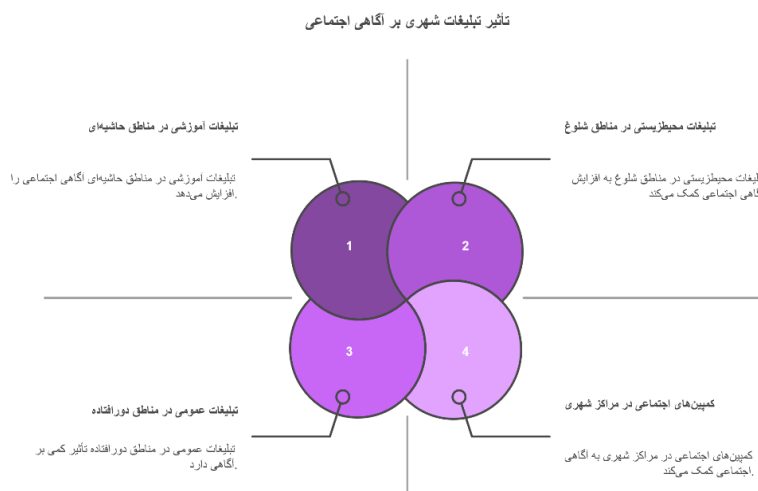
شکل ۱. فرایند روش تحقیق – (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

بحث و یافته‌های تحقیق

– گستره واکاوی

– تأثیر تبلیغات شهری بر آگاهی اجتماعی شهروندان

در نمونه‌کاوی انجام‌شده در شهر اصفهان، مشخص شد که تیزرهای تبلیغاتی شهرداری تأثیر زیادی بر افزایش آگاهی اجتماعی شهروندان دارند. این تبلیغات نه تنها شهروندان را با مسائل اجتماعی مختلف آشنا می‌کند بلکه آن‌ها را به مسئولیت‌پذیری در قبال محیط‌زیست و مشکلات اجتماعی دعوت می‌نماید. براساس یافته‌ها، افراد در مناطق مختلف شهری اصفهان توانسته‌اند از این تیزرها به عنوان یک منبع اطلاعاتی برای تصمیم‌گیری‌های اجتماعی و فرهنگی استفاده کنند. در این تبیین، مشاهده شد که آگاهی اجتماعی از طریق تیزرهای تبلیغاتی در برخی از مناطق شهری اصفهان بیشتر از سایر نقاط گسترش یافته است. تیزرها به‌ویژه در مناطق با تراکم جمعیتی بالا و شلوغ‌تر، موجب افزایش حساسیت اجتماعی و توجه بیشتر به مسائل مدنی و فرهنگی شده است. این افزایش آگاهی، به‌ویژه در بخش‌های محیط‌زیستی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. همچنین، این تیزرها به عنوان یک ابزار آموزشی برای افرادی که ممکن است دسترسی کمتری به منابع اطلاعاتی دیگر داشته باشند، عمل کرده‌اند. در مجموع، تأثیر تبلیغات شهری بر آگاهی اجتماعی شهروندان اصفهانی نشان‌دهنده ظرفیت بالای رسانه‌های عمومی برای آموزش و ارتقاء فرهنگ شهروندی در سطح گسترده است (شکل ۲).

شکل ۲. نقش تبلیغات شهری در ارتقای آگاهی اجتماعی – (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

– نقش تیزرهای تبلیغاتی در تغییر رفتار شهروندی

پژوهش نشان داد که تیزرهای تبلیغاتی شهرداری اصفهان در تغییر رفتارهای شهروندی تأثیرگذار بوده‌اند. این تبلیغات، به‌ویژه در حوزه‌های مدیریت پسماند، کاهش مصرف انرژی و احترام به قوانین شهری، باعث ایجاد تغییرات قابل توجه در رفتار شهروندان شده‌اند. تیزرها به‌طور مؤثری توانسته‌اند مردم را به پیروی از رفتارهای مطلوب شهری ترغیب کنند و بهبود رفتارهای نادرست را در پی داشته باشند. در مناطق خاصی از اصفهان که این تبلیغات به‌طور هدفمندتر انجام شده‌اند، تغییرات ملموس‌تری در رفتار شهروندان مشاهده شد. برای مثال، در محله‌های باتمركزبر تبلیغات مرتبط با کاهش مصرف پلاستیک و تفکیک زباله‌ها، مردم به‌طور فعال‌تری اقدام به تفکیک زباله‌ها کرده‌اند. این نتایج نشان می‌دهد که تیزرها نه تنها آگاهی ایجاد کرده‌اند بلکه باعث تغییر در رفتارهای محیط‌زیستی نیز شده‌اند. از نظر تأثیر اجتماعی، این تبلیغات باعث شده‌اند که مردم نسبت به محیط اطراف خود احساس مسئولیت بیشتری داشته باشند و به‌طور جمعی به اجرای اصول شهروندی بپردازند. این تغییرات رفتار شهروندی در پاسخ به پیام‌های تبلیغاتی شهرداری، نقشی مهم در ارتقاء کیفیت زندگی شهری ایفاء کرده است.

– ارتباط تبلیغات شهرداری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی

تیزرهای تبلیغاتی شهرداری اصفهان باهدف تقویت مسئولیت‌پذیری اجتماعی در میان شهروندان طراحی شده‌اند و این تحقیق نشان داده که تأثیر قابل توجهی در این زمینه داشته‌اند. باتمركزبر پژوهش، مشاهده شد که شهروندانی که در معرض تبلیغات شهری

بیشتری قرار داشته‌اند، نسبت به مسائل اجتماعی و شهری احساس مسئولیت بیشتری دارند. این امر به‌ویژه در ارتباط با مسائل نظافتی و محیط‌زیستی مشهود است. در اصفهان، به‌ویژه در مناطقی که تبلیغات مربوط به مدیریت شهری و بهبود فضای عمومی به‌طور مستمر در معرض دید قرار داشته، مسئولیت‌پذیری اجتماعی به‌طور قابل‌توجهی افزایش یافته است. شهروندان در این مناطق بیشتر به‌صورت فعال در امور شهری مشارکت دارند و از مسئولیت‌های اجتماعی خود آگاه‌تر هستند. یافته‌ها نشان دادند که تأثیر تبلیغات در این مناطق باعث شده است که شهروندان به حفظ پاکیزگی شهر، حمایت از حقوق شهروندی و توجه به مسائل اجتماعی اهمیت بیشتری بدهند. همچنین، این تبلیغات در سطح گسترده‌تری موجب تقویت روحیه هم‌بستگی و هم‌افزایی اجتماعی در شهروندان اصفهانی شده است. به‌طور کلی، می‌توان گفت که تبلیغات شهری به‌عنوان یک ابزار کارآمد برای ارتقاء مسئولیت‌پذیری اجتماعی در اصفهان عمل کرده و نتایج مثبتی در این زمینه داشته است.

– اثر تبلیغات شهری بر تقویت تعاملات مدنی

یکی از مهم‌ترین نتایج تحقیق حاضر، تأثیر تیزرهای تبلیغاتی شهرداری بر تقویت تعاملات مدنی در شهر اصفهان بوده است. تبلیغات شهری با ایجاد بسترهای گفت‌وگو و تبادل نظر میان شهروندان، موجب افزایش تعاملات اجتماعی و مدنی در بین ساکنان اصفهان شده است. این تعاملات به‌ویژه در مواردی همچون مشارکت در برنامه‌های شهری، فعالیت‌های داوطلبانه و ارتقاء کیفیت زندگی شهری مشهود است. در برخی از مناطق اصفهان، مشاهده شد که تیزرهای تبلیغاتی شهرداری نه تنها اطلاعات عمومی را منتقل کرده‌اند، بلکه فضای گفت‌وگوی اجتماعی را برای مردم فراهم کرده‌اند. این فضای گفت‌وگو به‌ویژه در هنگام برگزاری رویدادهای شهری و همایش‌های عمومی، موجب مشارکت بیشتر شهروندان در مسائل عمومی و اجتماعی شده است. همچنین، تبلیغات شهری توانسته‌اند یک نگرش مثبت به تعاملات مدنی ایجاد کنند. براساس یافته‌های تحقیق، این تبلیغات باعث شده‌اند که شهروندان در حل مشکلات مشترک شهری مشارکت بیشتری داشته باشند و به‌طور جمعی به تقویت زیرساخت‌های اجتماعی و فرهنگی پرداخته‌اند. این تأثیرات در ارتقاء تعاملات مدنی در سطح محلی و شهری در اصفهان، به‌وضوح قابل مشاهده است.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تبلیغات شهری نقش مؤثری در افزایش آگاهی اجتماعی، تغییر رفتار شهروندی، تقویت مسئولیت‌پذیری اجتماعی و بهبود تعاملات مدنی داشته است. براساس تحلیل داده‌های کیفی، شدت و گستردگی تأثیر این تبلیغات در موضوعات مختلف متفاوت بوده است. در این میان، افزایش آگاهی اجتماعی بیشترین تأثیر را داشته، درحالی‌که تأثیر تبلیغات بر تعاملات مدنی کمتر ارزیابی شده است. برپایه (جدول ۱)، میزان تأثیرگذاری هریک از این عوامل را براساس تحلیل مضمون و فراوانی مفاهیم کلیدی در داده‌های کیفی نشان می‌دهد.

جدول ۱. تحلیل میزان تأثیر تبلیغات شهری بر آگاهی و رفتار شهروندان – (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

ردیف	موضوعات تحلیلی	کلمات کلیدی	یافته‌ها	برآیند (%)
۱	آگاهی اجتماعی	تبلیغات؛ آگاهی	افزایش دانش عمومی	۸۵
۲	تغییر رفتار	تیزر؛ رفتار	بهبود عادات شهری	۷۸
۳	مسئولیت‌پذیری	شهرداری؛ مسئولیت	مشارکت اجتماعی	۸۲
۴	تعاملات مدنی	تعامل، تبلیغات	افزایش ارتباطات	۷۵

این درصدها براساس شدت و گستردگی مضامین در داده‌های پژوهش برآورد شده و نشان‌دهنده میزان تأثیر تبلیغات شهری بر جنبه‌های مختلف آگاهی و رفتار شهروندان است.

– تحلیل داده‌ها

❖ تغییرات مثبت در نگرش‌های اجتماعی به‌واسطه تبلیغات شهری تیزرهای تبلیغاتی شهرداری در اصفهان توانسته‌اند به‌طور مؤثری نگرش‌های شهروندان را به مسائل اجتماعی و محیط‌زیستی تغییر دهند. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که تبلیغات موفق به تحریک افکار عمومی در جهت تغییر نگرش نسبت به مسائل عمومی شده‌اند. با بهره‌گیری از عناصر تصویری و پیام‌های ساده اما تأثیرگذار، این تبلیغات باعث افزایش آگاهی مردم به مسائل شهری و به‌ویژه چالش‌های زیست‌محیطی و

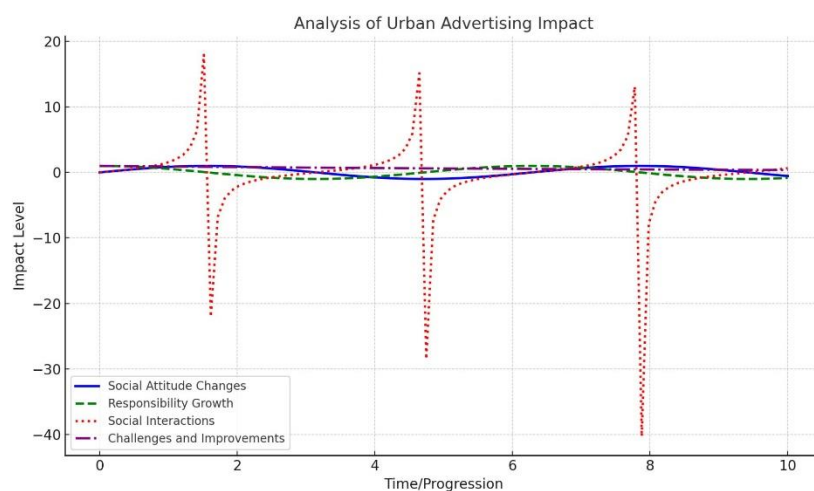
اجتماعی گردیده است. این تغییر نگرش‌ها به‌وضوح در رفتارهای مثبت و مشارکت فعال شهروندان در فعالیت‌های اجتماعی منعکس شده است.

❖ تقویت حس مسئولیت‌پذیری اجتماعی در جامعه شهری نتایج پژوهش به‌وضوح حاکی از آن است که تیزرهای تبلیغاتی شهرداری در تقویت مسئولیت‌پذیری اجتماعی در سطح جامعه شهری اصفهان نقش برجسته‌ای ایفاء کرده‌اند. این تبلیغات در مسیر ترغیب افراد به آگاهی و اقدام در مسائل مختلف شهری از جمله رعایت اصول بهداشتی، تفکیک زباله و مصرف بهینه منابع انرژی موفق بوده‌اند. تبلیغات مؤثر، مردم را به‌عنوان شهروندانی آگاه و مسئول در نظر گرفته و آنان را به ایفای نقش‌های فعال اجتماعی و مشارکت در حل مسائل شهری ترغیب کرده است.

❖ تسهیل و تقویت ارتباطات اجتماعی از طریق تبلیغات شهری یکی از مهمترین دستاوردهای تیزرهای تبلیغاتی، تسهیل در برقراری ارتباطات اجتماعی میان شهروندان است. این تبلیغات نه‌تنها بر آگاهی مردم افزوده‌اند بلکه در گسترش تعاملات مدنی نیز تأثیرگذار بوده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهند که تبلیغات شهرداری به‌ویژه در مناسبت‌ها و رویدادهای شهری به‌عنوان یک عامل ارتباطی مؤثر در تقویت گفت‌وگوهای عمومی و اجتماعی عمل کرده‌اند. این تعاملات موجب شده است که مردم نسبت به مشکلات اجتماعی خود و دیگران حساس‌تر شوند و در نتیجه مشارکت بیشتری در امور عمومی داشته باشند.

❖ چالش‌ها و راهکارهای بهبود اثربخشی تبلیغات شهری باوجود اثرات مثبت تبلیغات شهری در تغییر نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی، چالش‌هایی در زمینه اثربخشی تبلیغات شناسایی شده است. یکی از این چالش‌ها عدم تطابق پیام‌های تبلیغاتی با نیازهای اجتماعی و فرهنگی خاص برخی از اقشار مختلف شهر است. پیام‌های عمومی گاهی نمی‌توانند به‌طور مؤثر به گروه‌های خاصی از جمعیت هدف برسند. براین اساس، توصیه می‌شود که تیزرهای تبلیغاتی بیشتر به‌صورت محلی و هدفمند طراحی شوند تا بر مبنای ویژگی‌های خاص اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی هر منطقه یا گروه اجتماعی تأثیرگذارتر باشند.

← برپایه (نمودار ۱)، که با استفاده از برنامه پایتون و در راستای بهره‌گیری از محور شعاعی یافته‌های پژوهشی صورت گرفته تدقیق‌نهایی تبیین موردواکاوی طراحی شده است.

نمودار ۱. تحلیل و روند کلی موضوعات موردبررسی - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

براساس نتایج این پژوهش، می‌توان اذعان داشت که تیزرهای تبلیغاتی شهرداری اصفهان نقشی چشمگیر در ترویج فرهنگ شهروندی و تقویت مشارکت اجتماعی در این شهر ایفاء کرده‌اند. این تبلیغات به‌عنوان ابزاری مؤثر در تغییر نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی عمل کرده و توانسته‌اند در افزایش آگاهی شهروندان از مسائل اجتماعی، محیط‌زیستی و فرهنگی تأثیر به‌سزایی بگذارند. تأثیر تبلیغات شهری بر شناخت بیشتر مسائل مدنی و اجتماعی شهروندان قابل توجه بوده و در بسیاری از موارد، موجب بهبود رفتارهای شهروندی و اجتماعی در این زمینه‌ها شده است. یکی دیگر از دستاوردهای پژوهش، تغییرات ملموس در رفتارهای اجتماعی شهروندان

اصفهرانی است. تیزرهای تبلیغاتی با ایجاد فضایی آموزشی و انگیزشی، موجب شده‌اند که مردم به‌طور فعال‌تر در مسائل شهری و اجتماعی مشارکت داشته باشند. این تغییرات به‌ویژه در حوزه‌های نظافت عمومی، مدیریت پسماند و مصرف بهینه منابع انرژی قابل مشاهده بوده است. بدین ترتیب، تیزرهای تبلیغاتی نه تنها به انتقال اطلاعات پرداخته‌اند، بلکه در تغییر رفتارهای اجتماعی نیز تأثیرگذار بوده‌اند. درخصوص مسئولیت‌پذیری اجتماعی، یافته‌ها حاکی از آن است که تبلیغات شهرداری در افزایش حس مسئولیت‌پذیری در میان شهروندان موفق عمل کرده است. تیزرهای تبلیغاتی به‌ویژه در محله‌های مختلف اصفهان به‌طور مؤثری موجب افزایش توجه مردم به مسائل اجتماعی و فرهنگی شده‌اند. این امر موجب شده است که مردم به مسئولیت‌های خود در قبال دیگران و محیط‌زیست توجه بیشتری نشان دهند و در حل مشکلات اجتماعی به‌صورت جمعی مشارکت کنند. همچنین، مطالعه صورت گرفته نشان داد که تبلیغات شهری به تقویت تعاملات مدنی در میان شهروندان اصفهرانی کمک کرده است. تیزرهای تبلیغاتی نه تنها باعث افزایش آگاهی اجتماعی شده‌اند، بلکه فضای گفت‌وگو و تبادل نظر در بین شهروندان را نیز تسهیل کرده‌اند. این تعاملات به‌ویژه در زمان‌های برگزاری رویدادهای عمومی و همایش‌ها مشهود بوده و منجر به مشارکت بیشتر مردم در مسائل شهری و اجتماعی گردیده است. با توجه به این نتایج، تیزرهای تبلیغاتی به‌عنوان یک ابزار کارآمد برای ارتقاء فرهنگ شهروندی و تقویت مسئولیت‌پذیری اجتماعی در سطح شهری عمل کرده‌اند. این تبلیغات در شهر اصفهان، توانسته‌اند به‌طور مثبت بر نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی شهروندان تأثیر بگذارند و به بهبود کیفیت زندگی شهری کمک کنند. در نتیجه، این تحقیق نشان می‌دهد که تبلیغات شهری در صورت استفاده بهینه و هدفمند می‌توانند ابزار مؤثری برای ایجاد تغییرات مثبت در رفتارهای اجتماعی و ارتقاء سطح مشارکت اجتماعی در جامعه باشند. براین اساس، ادامه و توسعه این نوع تبلیغات می‌تواند در سایر شهرها نیز به‌عنوان یک مدل موفق در جهت تقویت فرهنگ شهروندی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی به کار گرفته شود.

منابع

- قیصری، نوراله. (۱۳۹۸). *مشارکت اجتماعی؛ معناکاوی یک مفهوم راهبردی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات راهبردی ناجا، دوره ۱۴، شماره ۱۱، ۵۹-۳۱.
- اتحاد محکم، سحر. (۱۴۰۲). *تحلیل راهبردی تأثیر بیلبردهای تبلیغاتی بر منظر شهری منطقه یک شیراز*. دوفصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش هنر، دوره ۱۳، شماره ۲۵، ۶۴-۴۵.
- آتوسا. اعظم کثیری، (۱۳۹۴). *تطبیق معناشناختی نظام تبلیغات محیطی و شهر پایدار*. فصلنامه علمی پژوهشی-معماری و شهرسازی پایدار، دوره ۳۴، شماره ۲، ۵۸-۴۷.
- ایران‌نژاد، الهام. مهداد، علی. گل‌پرور، محسن. (۱۴۰۲). *تدوین بسته جامع آموزش شهروندی براساس ابعاد نوین این پدیده: یک مطالعه کیفی*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های روان‌شناسی اجتماعی، دوره ۱۳، شماره ۵۱، ۱۸-۱.
- رضوی‌دینانی، ابتسام. (۱۴۰۱). *نظریه‌های فرهنگی*. ویراستار زهرا کریمی، چاپ اول، اراک: ذوق لطیف.
- ژبان‌پور، مهدی. نبلی احمدآبادی، علیرضا. ناجی اصفهانی، زهرا. (۱۳۹۵). *سنجش ضریب نفوذ تبلیغات کمیته فرهنگ شهروندی در شهر اصفهان*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات جامعه‌شناختی شهری، دوره ۶، شماره ۱۸، ۱۷۰-۱۴۵.
- سهراب‌زاده، مهران. نیازی، محسن. میری، سمیه. (۱۴۰۰). *مطالعه فراترکیب فرهنگ شهروندی در جامعه ایران*. دوفصلنامه علمی پژوهشی-جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، دوره ۱۰، شماره ۱، ۵۲-۲۵.
- شفیقی، علی‌اکبر. حقیقتیان، منصور. محمدی، اصغر. (۱۴۰۳). *تبلیغات شهری و تأثیر آن بر رفتار شهروندان با رویکرد تغییرات اجتماعی و فرهنگی (مورد مطالعه: شهر اصفهان)*. فصلنامه علمی پژوهشی-تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۱، شماره ۸۲، ۹۳-۷۳.
- فلاح، امیر. تاجیک اسماعیلی، سمیه. (۱۳۹۹). *نقش تبلیغات محیطی (بیلبردها و تلویزیون‌های شهری)، بر مشارکت شهروندان در اجرای طرح آسمان آبی و زمین پاک*. فصلنامه علمی پژوهشی-تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۱۷، شماره ۲؛ (پیاپی ۶۵)، ۱۷۰-۱۴۵.
- کاظمی، امیر. مظفری، شاهین. (۱۳۹۸). *بررسی رابطه تبلیغات شهری و آگاهی از حقوق شهروندی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات مدیریت شهری، دوره ۱۱، شماره ۳۹، ۳۳-۱۸.
- ماسوله، سعید عسکری. صالحی، وحید. (۱۴۰۱). *رابطه مسئولیت‌پذیری در سبک زندگی توسعه محور شهروندان*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی، دوره ۱۰، شماره ۲؛ (پیاپی ۲۲)، ۲۶۰-۲۴۱.

- معنوی راد، میترا. مددی. شادی. (۱۳۹۹). **بازنمایی بصری استعاره در بلبوردهای شهری**. نشریه علمی پژوهشی-باغ نظر، دوره ۱۷، شماره ۹۳، ۹۳-۱۰۴.
- ملکشاهی، غلامرضا. نیکپور، عامر. غلامی، سپیده. (۱۳۹۷). **شناخت و ارزیابی عوامل مرتبط با مشارکت شهروندان در مدیریت شهری**. دوفصلنامه علمی پژوهشی-جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، دوره ۵، شماره ۱۲، ۳۲۷-۳۵۰.
- نجاتی‌حسینی، سیدمحمود. کوثری، مسعود. (۱۳۹۳). **مشارکت شهروندی در جهان شهری: ایده‌های اجتماعی و رویه‌های چندفرهنگی**. ویراستار: محمدعلی زکریایی، چاپ اول، تهران: انتشارات جامعه و فرهنگ.
- Eisend, Martin. Schmidt, Susanne. (2015). **Advertising Repetition: A Meta-Analysis On Effective Frequency In Advertising**. Journal Of Advertising, 44(4): 415-428.
- Qader, Khownas Saeed. Hamza, Pshdar A. Othman, Rizhin Nuree. Anwer, Sanarya Adnan. Hamad, Hawkar Anwar. Gardi, Bayar. Ibrahim, Hamin Khasrow. (2022). **Analyzing Different Types Of Advertising And Its Influence On Customer Choice**. International Journal Of Humanities And Social Science, 4(6): 8-21.
- Wilson, Rick T. Hendrickson Lohmeier, Jill. Lustick, David S. Chen, Robert F. (2021). **Using Transit Advertising To Improve Public Engagement With Social Issues**. International Journal Of Advertising, 40(5): 783-809.

Type of Article (Research Article)

Elucidating The Interrelation Between Railway Infrastructure Development And Social Transformations In Shaping The Spatial Identity Of Railway Stations In Iran And Turkey

Parichehr Bahonar: Department of Architecture, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

***Hossein Soltanzadeh:** Department of Architecture, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Ghazal Keramati: Department of Architecture, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Sara Dasht Gerd: Department of Architecture and Urban Planning, Has.C., Islamic Azad University, Hashtgerd, Iran.

Article Einfo	Abstract
Received: 2024/10/12 Accepted: 2025/03/16 PP: 13-26. Keywords: Development, Social Transformations Railway Stations Railways Of Iran And Turkey Pahlavi Regime The Era Of Atatürk	This research analyzes and examines the process of interconnection between the development of railway transportation and social transformations in shaping the spatial identity of railway stations in Iran and Turkey during the period from 1921 to 1978 (the Pahlavi regime in Iran and the Atatürk era in Turkey). The main goal of this study is to understand the reciprocal impacts of railway transportation development and social, cultural, economic, and political changes on the architectural and social design of stations and, consequently, the formation of the spatial identity of these spaces. The research, emphasizing three core dimensions—"architectural design of stations," "social interactions in station spaces," and "cultural and symbolic influences of stations on spatial identity"—investigates and compares this process in Iran and Turkey. The research method is mixed; in the qualitative section, data is collected through the analysis of historical documents and in-depth interviews with experts from various fields. In the quantitative section, information is gathered through an online questionnaire among railway station users in both countries and analyzed using SPSS software and t-tests. The results show that social and political transformations during the Pahlavi and Atatürk eras directly impacted the spatial identity of the stations and social interactions within station spaces, playing a key role in the formation of urban identity and the social functions of these spaces. This study can serve as a foundation for the design and planning of railway stations in the future, considering social and historical dimensions.

Citation: Bahonar, Parichehr. Soltanzadeh, Hossein. Keramati, Ghazal. Dasht Gerd, Sara. (2025). Elucidating The Interrelation Between Railway Infrastructure Development And Social Transformations In Shaping The Spatial Identity Of Railway Stations In Iran And Turkey. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(1; Ser. 85): 13-26.

DOI:

This Article Is Extracted From The Doctoral Thesis Of '*Parichehr Bahonar*', Titled "*Explaining How The Architecture Of Railway Stations Was Formed In Iran And Turkey (1921-1978)*", Under The Supervision Of '*Dr. Hossein Soltanzadeh*', & Advisory '*Dr. Ghazal Keramati*', & '*Dr. Sara Dasht Gerd*'.

***Corresponding Author:** Hossein Soltanzadeh

E-mail Address: h72soltanzadeh@gmail.com

Tel: +989122093203

Extended Abstract

Introduction

Railway transportation has long been recognized as one of the principal and most dynamic systems of movement, exerting a profound impact on societies. This system not only plays a crucial role in the transfer of passengers and goods but also serves as a fundamental driver of national development by facilitating communication and enhancing economic growth. Railway stations, as hubs of connectivity and central points within this network, have consistently acted as focal points of social, economic, and cultural influence. In many societies, these stations have functioned as spaces for social interactions and cultural exchanges, shaping the spatial identity and urban fabric of cities. Given that social and economic transformations have historically been intertwined with changes in transportation infrastructure, analyzing this relationship can reveal both the overt and latent dimensions of identity formation in railway stations. As dynamic spaces, railway stations represent not only physical intersections but also platforms for social and cultural engagement within urban life. Within this context, Iran and Turkey, as two countries with rich histories in railway development, each have their unique experiences in shaping their railway stations. In Iran, the construction of the national railway during the Pahlavi era was emblematic of modernization and development, with major stations such as Tehran Central Station gaining prominence as symbols of Iranian modernity. Similarly, in Turkey, railway expansion under Atatürk was aligned with national modernization and identity-building efforts, with stations in Ankara and Istanbul emerging as prominent examples of this identity-formation process, coinciding with Turkey's social and cultural transformations. However, despite extensive research on railway transportation, comprehensive comparative studies examining the reciprocal effects of railway infrastructure development and social transformations on the spatial identity of railway stations in Iran and Turkey remain scarce. This research, emphasizing the three core dimensions—'architectural design of stations,' 'social interactions within station spaces,' and 'cultural and symbolic influences of stations on spatial identity'—seeks to address the key question: How did the interplay between railway infrastructure development and social transformations during the Pahlavi and Atatürk eras shape the spatial identity of railway stations in Iran and Turkey, and what similarities and differences can be identified in their social and physical dimensions?.

Methodology

This research employs a mixed-methods approach, comprising both qualitative and quantitative components. In the qualitative section, a content analysis of documents and semi-structured interviews with 25 experts was conducted to identify the main dimensions: "architectural design of stations," "social interactions within station spaces," and "cultural and symbolic impacts of stations on spatial identity." This stage also aimed to analyze the reciprocal influences of railway transport development and social transformations on the spatial identity of railway stations in Iran and Turkey. In the quantitative phase, a Likert-scale questionnaire was distributed online to 384 users of railway stations in both countries. The sample size was determined using Cochran's formula and selected randomly. Qualitative data were analyzed using three-stage coding (open, axial, and selective coding), while quantitative data were examined through a one-sample t-test using SPSS software. The reliability of the tools was confirmed by Cronbach's alpha coefficients (0.79 and 0.83, respectively), and their validity was verified through confirmation by 15 experts. Finally, the findings from both sections were integrated and analyzed to achieve a comprehensive understanding of the intertwined effects of railway transport development and social changes on the formation of spatial identity in railway stations.

Results And Discussion

Analysis of the data collected from the national railway stations of Iran and Turkey, covering the period from 1921 to 1979, revealed that these stations played a significant role in social transformations and the formation of spatial identity. In Iran, the construction of the national railway and the design of stations such as Tehran and the Veresk Bridge station reflected the modernization policies of Reza Shah Pahlavi's government. These stations not only served transportation purposes but also acted as social and cultural hubs that fostered social interactions and strengthened urban identity. Similarly, in Turkey, railway development during Atatürk's era was pursued as part of broader modernization and national identity-building projects. Stations such as Ankara's railway station not only facilitated transport but also emerged as centers of social interaction and symbols of national identity. The modernist design of these stations, inspired by modernization ideals, created a link between infrastructure development and the consolidation of cultural and national identity. The statistical findings of the one-sample t-test indicated that the dimension of "architectural design of stations," in terms of its impact on the interplay between transport and spatial identity, was generally evaluated as suboptimal. In contrast, other dimensions such as "social transformations" and "social interactions," particularly their sub-

elements, were assessed as desirable and significant. Specifically, for the dimension of "social interactions in station spaces," the sub-components of social interactions and social transformations were found to be relatively favorable. Furthermore, regarding the dimension of "cultural and symbolic impacts of stations on spatial identity," the findings suggest that although the physical design of the stations had a relatively low standing, other factors, including "spatial identity" and "public spaces," demonstrated an acceptable status in terms of enhancing social interactions and reinforcing national identity. Overall, the results highlight that railway stations in Iran and Turkey have functioned not only as transportation hubs but also as symbols of social and cultural transformation within the modernization and identity-formation processes of these two countries.

نوع مقاله (علمی پژوهشی)

تبیین هم‌پیوندی توسعه زیرساخت‌های ریلی و دگرگونی‌های اجتماعی در تکوین هویت فضایی ایستگاه‌های راه‌آهن ایران و ترکیه

پریچهر باهنر: گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
*حسین سلطان‌زاده: گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
غزال کرامتی: گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
سارا دشتگرد: گروه معماری و شهرسازی، واحد هشتگرد، دانشگاه آزاد اسلامی، هشتگرد، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

این پژوهش به تحلیل و بررسی فرایند هم‌پیوندی توسعه حمل‌ونقل ریلی و تحولات اجتماعی در شکل‌دهی به هویت فضایی ایستگاه‌های راه‌آهن ایران و ترکیه در بازه زمانی ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷ خورشیدی (دوران حکومت پهلوی در ایران و دوران آتاتورک در ترکیه)، می‌پردازد. هدف اصلی این تحقیق، شناخت تأثیرات متقابل توسعه سیستم حمل‌ونقل ریلی و تغییرات اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی بر طراحی کالبدی و اجتماعی ایستگاه‌ها و به تبع آن، شکل‌گیری هویت فضایی این فضاها است. پژوهش با تأکید بر سه بُعد محوری «طراحی کالبدی ایستگاه‌ها»، «ارتباطات اجتماعی در فضاها» و «تأثیرات فرهنگی و نمادین ایستگاه‌ها در هویت فضایی»، به‌واسطه مقایسه این فرایند در ایران و ترکیه می‌پردازد. روش تحقیق ترکیبی است که در بخش کیفی، داده‌ها از طریق تحلیل اسناد تاریخی و انجام مصاحبه‌های عمیق با متخصصان حوزه‌های مختلف جمع‌آوری شده است. در بخش کمی، اطلاعات از طریق پرسش‌نامه به‌صورت آنلاین میان کاربران ایستگاه‌های راه‌آهن در هر دو کشور جمع‌آوری گردیده و با استفاده از نرم‌افزار اسپاس و آزمون تی‌تست تحلیل شده است. نتایج نشان می‌دهند که تحولات اجتماعی و سیاسی در دوران پهلوی و آتاتورک به‌طور مستقیم بر هویت فضایی ایستگاه‌ها و تعاملات اجتماعی در فضاها تأثیر گذاشته و نقشی کلیدی در شکل‌گیری هویت شهری و عملکردهای اجتماعی این فضاها ایفاء کرده‌اند. این تحقیق می‌تواند به‌عنوان مبنای طراحی و برنامه‌ریزی ایستگاه‌های راه‌آهن در آینده، بادر نظر گرفتن ابعاد اجتماعی و تاریخی، کاربرد داشته باشد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۶

شماره صفحات: ۱۳-۲۶

واژگان کلیدی:

توسعه
تحولات اجتماعی
ایستگاه‌های راه‌آهن
راه‌آهن ایران و ترکیه
حکومت پهلوی
دوران آتاتورک

استناد: باهنر، پریچهر. سلطان‌زاده، حسین. کرامتی، غزال. دشتگرد، سارا. (۱۴۰۴). تبیین هم‌پیوندی توسعه زیرساخت‌های ریلی و دگرگونی‌های اجتماعی در تکوین هویت فضایی ایستگاه‌های راه‌آهن ایران و ترکیه. *فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی*، دوره ۲۲، شماره ۱؛ (پیاپی ۸۵)، ۱۳-۲۶.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «پریچهر باهنر»، با عنوان «تبیین چگونگی شکل‌گیری معماری ایستگاه‌های راه‌آهن در ایران و ترکیه (۱۳۵۷-۱۳۰۰)»، است که به راهنمایی «دکتر حسین سلطان‌زاده»، و مشاوره «دکتر غزال کرامتی»، و «دکتر سارا دشتگرد»، استخراج شده است.

* نویسنده مسئول: حسین سلطان‌زاده

آدرس پست الکترونیک: h72soltanzadeh@gmail.com

تلفن: ۰۹۱۳۱۱۵۴۴۴۹

مقدمه

حمل‌ونقل ریلی یکی از قدیمی‌ترین و کارآمدترین سیستم‌های حمل‌ونقل است که در طول تاریخ تحولات گسترده‌ای را در جوامع مختلف ایجاد کرده است. این سیستم نه تنها برای انتقال بار و مسافر حیاتی است، بلکه نقش مهمی در پیوند دادن مناطق مختلف کشورها و به‌ویژه در تسهیل توسعه اقتصادی ایفاء کرده است. از آنجایی که ایستگاه‌های راه‌آهن به‌عنوان هاب‌های مرکزی این سیستم عمل می‌کنند، تأثیرات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی قابل‌توجهی بر ساختار شهری و اجتماعی جوامع می‌گذارند (قاسمی، نصر آزادانی، ۱۴۰۲: ۵). ایستگاه‌های راه‌آهن از زمان شکل‌گیری خود، به‌عنوان نقاط تقاطع جغرافیایی و فرهنگی در جوامع شناخته شده‌اند. این ایستگاه‌ها علاوه بر کارکردهای حمل‌ونقلی، به‌عنوان مکان‌هایی برای تبادل فرهنگ‌ها و تعاملات اجتماعی عمل می‌کنند. هویت فضایی این فضاها به‌طور مستقیم با طراحی کالبدی، استفاده اجتماعی و نمادهایی که در این فضاها شکل می‌گیرند، ارتباط دارد. تأثیرات تحولات اجتماعی و اقتصادی در این ایستگاه‌ها، بستری برای تحلیل نحوه شکل‌گیری و تحول هویت فضایی این فضاها فراهم می‌آورد (Alexander, Hamilton, 2015: 66). در دوران معاصر، تحولات اجتماعی و سیاسی در کشورهای مختلف به‌ویژه در قرن ۲۰ میلادی، نقش مهمی در توسعه حمل‌ونقل ریلی ایفاء کرده‌اند. تغییرات در سیاست‌گذاری‌های عمومی، به‌ویژه در بخش حمل‌ونقل، موجب تسریع در توسعه خطوط ریلی و ایستگاه‌ها در بسیاری از کشورها شد. این تحولات نه تنها به افزایش توان حمل‌ونقل کمک کرده‌اند، بلکه تأثیرات عمیقی بر ساختارهای اجتماعی و فرهنگی داشته‌اند، به‌ویژه در مکان‌هایی به‌مانند ایستگاه‌های راه‌آهن که به‌عنوان نقاط تجمع و تبادل اجتماعی عمل می‌کنند (Ciccarelli, Giuntini, Groote, 2021: 415). ایستگاه‌های راه‌آهن به‌عنوان فضاهایی با ویژگی‌های منحصربه‌فرد در ساختار شهری و اجتماعی، علاوه بر فراهم‌آوردن امکان جابه‌جایی مسافران و کالاهای، به‌عنوان مراکز اجتماعی و فرهنگی نیز شناخته می‌شوند. در این فضاها، انسان‌ها نه تنها از نظر فیزیکی بلکه از بُعد اجتماعی و فرهنگی در تماس با یکدیگر قرار می‌گیرند (Roy, Ghorbanzadeh, 2023: 148). به‌طور خاص، تحلیل هویت فضایی این ایستگاه‌ها می‌تواند ابعادی عمیق از تأثیرات متقابل توسعه حمل‌ونقل ریلی و تحولات اجتماعی را آشکار کند.

در ایران، توسعه حمل‌ونقل ریلی به‌ویژه در دوران پهلوی اول و دوم با احداث راه‌آهن سراسری آغاز شد. در دوران رضاشاه، احداث راه‌آهن سراسری ایران نه تنها به تحولی بزرگ در زمینه حمل‌ونقل تبدیل شد، بلکه به‌عنوان پروژه‌ای نمادین در جهت مدرن‌سازی کشور نیز شناخته می‌شد (نوری، ۱۴۰۱: ۷۷). این پروژه به تأسیس ایستگاه‌های بزرگ در سراسر کشور منجر شد که هریک نقش مهمی در شکل‌دهی هویت فضایی خود ایفاء کردند (نوری، سلیمانی، ۱۳۹۹: ۱۲۰). در ترکیه، توسعه حمل‌ونقل ریلی در دوران آتاتورک و پس از آن به‌عنوان یکی از ارکان مدرنیته و نوسازی کشور شناخته می‌شود. راه‌آهن در ترکیه باهدف تقویت پیوندهای داخلی و همچنین نشان دادن پیشرفت کشور در برابر سایر کشورهای غربی توسعه یافت. ایستگاه‌های راه‌آهن ترکیه به‌ویژه در دهه‌های اول جمهوری، هم‌زمان با تغییرات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، نقشی اساسی در شکل‌دهی هویت شهری و ملی تبیین کردند (Hacısüleyman, 2024: 48-57). ایستگاه‌های راه‌آهن ایران در دوران پهلوی، به‌ویژه ایستگاه‌هایی به‌مانند ایستگاه مرکزی تهران، به‌عنوان نمادهای مدرنیته و ترقی در نظر گرفته می‌شدند. این ایستگاه‌ها نه تنها به‌دلیل طراحی‌های مدرن خود بلکه به‌واسطه نقش‌شان در تسهیل جابه‌جایی و اتصال مردم از شهرهای مختلف، به مراکز فرهنگی و اجتماعی تبدیل شده بودند. تحولات اجتماعی نظیر رشد طبقات متوسط و تغییرات اقتصادی در این ایستگاه‌ها بازتاب یافته و تأثیرات عمیقی بر هویت فضایی آن‌ها گذاشت. در ترکیه، ایستگاه‌های راه‌آهن نه تنها به‌عنوان ایستگاه‌هایی برای حمل‌ونقل، بلکه به‌عنوان نقاطی برای نشان‌دادن هویت ملی ترکیه نیز عمل کردند. ایستگاه‌های بزرگی به‌مانند ایستگاه آنکارا و ایستگاه استانبول، با طراحی‌های خاص و متناسب با تحولات اجتماعی و سیاسی کشور، به‌عنوان نمادهایی از پیشرفت و مدرنیته در ترکیه شناخته می‌شدند. این ایستگاه‌ها به‌طور مستقیم تأثیرات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی تحولات ملی ترکیه را منعکس می‌کردند. باوجود پژوهش‌های گسترده در زمینه حمل‌ونقل ریلی و تأثیرات آن بر جوامع مختلف، هنوز درخصوص تأثیرات متقابل توسعه حمل‌ونقل ریلی و تحولات اجتماعی بر هویت فضایی ایستگاه‌های راه‌آهن در ایران و ترکیه، پژوهش‌های جامع و مقایسه‌ای انجام نشده است. درک نحوه شکل‌گیری هویت فضایی ایستگاه‌های راه‌آهن و عوامل مؤثر بر آن، به‌ویژه در زمینه طراحی کالبدی، ارتباطات اجتماعی و تأثیرات فرهنگی، برای برنامه‌ریزی و طراحی ایستگاه‌های جدید و بازسازی ایستگاه‌های قدیمی بسیار حیاتی است. هدف اصلی این تحقیق، تحلیل و مقایسه تأثیرات متقابل توسعه حمل‌ونقل ریلی و تحولات اجتماعی بر هویت فضایی ایستگاه‌های راه‌آهن در ایران و ترکیه در دوران پهلوی و آتاتورک است. این تحقیق با تأکید بر سه بُعد

(محوری)، اصلی طراحی کالبدی ایستگاه‌ها، ارتباطات اجتماعی در فضاهای ایستگاهی، و تأثیرات فرهنگی و نمادین ایستگاه‌ها در هویت فضایی، می‌کوشد تا به شناخت عمیق‌تری از این تأثیرات در هر دو کشور دست یابد و به دنبال پاسخ به پرسش موردکاوی است؛ چگونه تعامل میان توسعه حمل‌ونقل ریلی و تحولات اجتماعی در دوران پهلوی و آتاتورک بر شکل‌گیری هویت فضایی ایستگاه‌های راه‌آهن ایران و ترکیه تأثیر گذاشته و چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی در ابعاد کالبدی، اجتماعی و فرهنگی این ایستگاه‌ها به عنوان عناصر هویت‌ساز شهری وجود دارد؟-به‌طور خاص، این پژوهش با اتخاذ رویکردی ترکیبی، به بررسی این پرسش خواهد پرداخت و یافته‌های آن می‌تواند در برنامه‌ریزی و طراحی آینده ایستگاه‌های راه‌آهن با تأکید بر ابعاد اجتماعی و تاریخی مورد استفاده قرار گیرد.

پیشینه تحقیق

- حبیب شاه‌حسینی و فاطمه اسدزاده (۱۴۰۱)، در پژوهشی با عنوان «گونه‌شناسی فضای معماری ایستگاه‌های راه‌آهن شمال غرب ایران (مطالعه موردی: دوره قاجار تا عصر حاضر)»، پرداخته و بررسی کرده‌اند که چگونه معماری این ایستگاه‌ها از دوره قاجار تا عصر حاضر تغییر کرده است. روش تحقیق تحلیلی-توصیفی بوده و داده‌ها از اسناد، مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهده میدانی گردآوری شده‌اند. در این مطالعه، ۱۱۶ ایستگاه راه‌آهن شمال غرب ایران در چهار دوره تاریخی (قاجار، پهلوی اول، پهلوی دوم و جمهوری اسلامی)، بررسی و شاخص‌های کالبدی آن‌ها تحلیل شده است. نتایج نشان می‌دهد که در گذر زمان، تنوع شاخص‌های معماری ایستگاه‌های راه‌آهن کاهش یافته است. در دوره جمهوری اسلامی، بسیاری از ویژگی‌های معماری به مانند تناسب پلان، نوع مصالح، سقف، تیپ ایستگاه و میزان تزئینات ساده‌تر و یکدست‌تر شده است. ساختار ایستگاه‌های این دوره به سمت سقف‌های تخت، پلان‌های تیپیکال و کاهش تزئینات معماری گرایش یافته است (شاه‌حسینی، اسدزاده، ۱۴۰۱: ۸۰-۶۳).

- معراج شریفی و محمدحسن طالبیان (۱۳۹۷)، با عنوان «بازشناسی و تبیین ارزش‌های میراث راه‌آهن در نمونه راه‌آهن سراسری ایران»، پرداخته و آن را نه فقط به عنوان یک مسیر ارتباطی، بلکه به عنوان یک میراث فرهنگی و صنعتی با ارزش‌های تاریخی، سیاسی و فناوریانه تحلیل کرده است. رویکرد پژوهش کیفی بوده و از راهبرد تاریخی-تفسیری و استدلال منطقی برای گردآوری داده‌ها استفاده شده است. داده‌ها از بررسی اسناد، کنوانسیون‌های بین‌المللی، مقالات علمی، آرشیوها و مشاهدات میدانی گردآوری شده‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که دوران صنعتی شدن تأثیر قابل توجهی بر جوامع داشته و راه‌آهن یکی از نمادهای اصلی مدرنیته و فناوری محسوب می‌شود. میراث راه‌آهن به عنوان بخشی از حافظه مهندسی و شاهکار ساخت‌وساز دارای ارزش‌های فرهنگی، تاریخی و فنی است. راه‌آهن سراسری ایران که در فهرست موقت میراث جهانی یونسکو قرار دارد، فراتر از یک مسیر حمل‌ونقل، نمایانگر تحولات اجتماعی، سیاسی و فناوریانه کشور است. پژوهش اسلوبی برای تعریف ارزش‌های میراث راه‌آهن ارائه داده و تلاش کرده این ارزش‌ها را در چارچوبی بین‌المللی بررسی و تحلیل کند (شریفی، طالبیان، ۱۳۹۷: ۹۴-۷۵).

- ناصر حسن‌پور و حسین سلطان‌زاده (۱۳۹۵)، با عنوان «عوامل پس‌زمینه تحولات معماری معاصر ایران در دوران پهلوی دوم و مقایسه تطبیقی آن با ترکیه»، در بازه زمانی ۱۹۴۰ تا ۱۹۸۰ میلادی، صورت گرفته است. هدف اصلی بررسی تأثیرات عوامل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در تغییرات معماری این دو کشور با تأکید بر شباهت‌ها و تفاوت‌ها است. رویکرد پژوهش تفسیری تاریخی بوده و داده‌ها از طریق مطالعه میدانی گردآوری شده‌اند. شیوه تحلیل این پژوهش مقایسه تطبیقی است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که تحولات معماری در هر دو کشور در این دوران تحت تأثیر عوامل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی مشابه بوده است، ولی در نحوه شکل‌گیری و پیاده‌سازی آن‌ها تفاوت‌های قابل توجهی وجود دارد. هر دو کشور به‌طور گسترده از جریان‌های بین‌المللی معماری پیروی کرده‌اند، اما گرایش‌های معماری معاصر در ایران و ترکیه به لحاظ تطابق عینی با یکدیگر متفاوت است. پژوهش به تحلیل سه دوره زمانی مشابه در ایران و ترکیه پرداخته که در آن تحولات اجتماعی، سیاسی و معماری مورد بررسی و مقایسه قرار گرفته است (حسن‌پور، سلطان‌زاده، ۱۳۹۵: ۵۲-۳۹).

- مرتضی فرح‌بخش و بیروز حناچی (۱۳۹۴)، در تبیین خود با عنوان «تحلیل تأثیر راه‌آهن به عنوان میراث صنعتی در ایران»، نگرین‌پشته‌اند. هدف اصلی آن بازشناسی ارزش‌های هویتی، ملی و بومی مستتر در صنعت راه‌آهن ایران و بررسی تاریخ شکل‌گیری و چالش‌های آن از دوره قاجار تا پهلوی دوم است. رویکرد پژوهش کاربردی-کیفی بوده و داده‌ها از طریق توصیفی و ارجاع به مطالعات

کتابخانه‌ای، اسناد و تصاویر گردآوری شده‌اند. پرسش‌های تحقیق شامل بازشناسی مفاهیم کلی در میراث صنعتی و بررسی تاریخ شکل‌گیری صنایع جدید در ایران است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که جامعه ایران شناخت محدودی از تاریخ شکل‌گیری و ارزش‌های هویتی صنایع جدید، به‌ویژه راه‌آهن دارد. همچنین، تحقیق به معرفی ارزش‌های میراثی راه‌آهن ایران و تأثیر آن به‌عنوان یک اثر میراث صنعتی پرداخته است. درنهایت، تحقیق راهکارهایی برای حفاظت، توسعه و ترویج میراث صنعتی در ایران ارائه داده است (فرحبخش، حناچی ۱۳۹۴: ۸۰-۶۳).

ادبیات و مبانی نظری

– نقش راه‌آهن در شکل‌گیری مدرنیته و هویت ملی

راه‌آهن در تاریخ ایران و ترکیه نه‌تنها به‌عنوان ابزاری برای تسهیل حمل‌ونقل بلکه به‌عنوان نمادی از مدرنیته و توسعه ملی شناخته شده است. مطالعات تاریخی نشان می‌دهند که در دوران پهلوی و آتاتورک، پروژه‌های ریلی فراتر از کارکردهای حمل‌ونقل، به‌عنوان ابزاری برای تقویت یکپارچگی ملی و تقویت قدرت دولتی در برابر گسست‌های قومی و منطقه‌ای به‌کار گرفته شدند (حسن‌پور، حسن‌پور، کافی، ۱۳۹۸: ۹۰-۶۳). در ایران، راه‌آهن سراسری با اتصال شمال به جنوب نه‌تنها امکان جابه‌جایی کالاها را فراهم کرد بلکه به‌عنوان یک پروژه نمادین، ایدئولوژی ملی‌گرایانه رضاشاه را تقویت کرد (معتضد، ۱۳۹۹: ۲۸۹-۱۶۰). در ترکیه، توسعه خطوط ریلی در دوران آتاتورک باهدف پیوستن آناتولی به مراکز شهری و تقویت هویت ملی ترکی در برابر تأثیرات عثمانی انجام شد (قدیمی قیداری، جنگجو قولنجی، ۱۳۸۹: ۱۰۰-۸۱). معماری ایستگاه‌ها در این فرایندها به‌طور چشمگیری بازتاب‌دهنده آرمان‌های نوسازی بود. در ایران، ایستگاه تهران به‌عنوان نمونه‌ای از ترکیب معماری باستانی ایرانی (به‌مانند طاق‌های ساسانی)، و تکنولوژی‌های مدرن (سازه‌های فولادی)، نمادی از پیوند گذشته و آینده به‌شمار می‌رفت. این طراحی، طبق پژوهش‌های تطبیقی، تلاشی بود برای مشروعیت‌بخشی به حکومت پهلوی از طریق ارجاع به تاریخ و (فتاحی، کاراحمدی، ۱۴۰۲: ۱۰-۱). در ترکیه، ایستگاه آنکارا با استفاده از سبک نئوکلاسیک و حذف نمادهای اسلامی، نمایانگر ایدئولوژی سکولار و ملی‌گرایانه آتاتورک بود. از نظر جامعه‌شناسی، راه‌آهن با ایجاد «فضاهای اشتراکی»، به شکل‌گیری هویت ملی و تقویت حس‌تعلق به یک جامعه بزرگتر کمک کرد. اتصال مناطق دورافتاده به مراکز شهری باعث تبادل فرهنگی و زبانی شد و هویت ملی را از انتزاع به واقعیت تبدیل کرد. در ایران، ایستگاه‌ها محل برگزاری مراسم مهم دولتی بودند، همچون جشن‌های هزاره فردوسی، و در ترکیه، ایستگاه‌های مرکزی محلی برای نمایش دستاوردهای جمهوری نوین و جشن پیروزی‌های سیاسی شدند. این فرایندها مطابق با نظریه «جامعه‌تصوری»؛ اندرسون، هویت ملی را از مفهوم انتزاعی به واقعیتی ملموس تبدیل کردند.

– تعامل معماری ایستگاه‌ها با تحولات اجتماعی و سیاسی

معماری ایستگاه‌های راه‌آهن به‌طور مستقیم در انعکاس ایدئولوژی‌های سیاسی و اجتماعی نقش ایفاء کرده است. در دوران پهلوی، طراحی ایستگاه‌ها تحت تأثیر دوگانه «باستان‌گرایی» و «مدرنیسم»، قرار داشت (هود، ملاصالحی، ۱۳۹۴: ۱۱-۱). استفاده از عناصر معماری ساسانی در ایستگاه تهران تلاش برای پیوند دادن ایران مدرن با تاریخ باشکوه گذشته بود و درعین حال بهره‌گیری از فناوری‌های مدرن به‌مانند شیشه و فولاد نماد گسست از سنت‌های قاجاری به‌نظر می‌رسید (حق‌جو و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۷۰-۱۵۴). در ترکیه، معماری ایستگاه‌های دهه ۱۹۳۰ میلادی (به‌مانند ایستگاه آنکارا)، با حذف نقوش اسلامی و استفاده از عناصر نئوکلاسیک، بازتابی از ایدئولوژی سکولار آتاتورک بود. فضاهای داخلی ایستگاه‌ها در هر دو کشور نقش اجتماعی و سیاسی ویژه‌ای ایفاء کردند. در ایران، سالن‌های انتظار ایستگاه تهران به‌عنوان مکان تجمع روشنفکران و فعالان سیاسی، به کانونی برای تبادل ایده‌های نو و جنبش‌های اجتماعی تبدیل شدند (سهیلی، دیبا، ۱۳۸۹: ۴۴-۲۷). در ترکیه، ایستگاه‌های بزرگ همچون حیدرپاشا به محلی برای نمایش دستاوردهای جمهوری نوین و اجرای سخنرانی‌های سیاسی تبدیل شدند. تفاوت‌های طراحی ایستگاه‌ها در دو کشور ناشی از رویکردهای متفاوت به مدرنیته بود. در ایران، تأکید بر نمایش عظمت تاریخی و الگوپردازی از مدل‌های غربی، به‌ویژه ایستگاه‌های آلمانی بود، درحالی‌که ترکیه با تلفیق ویژگی‌های محلی و مدرن (نظیر نقوش هندسی آناتولی)، هویت معماری خاص خود را خلق کرد. این تفاوت‌ها مطابق پژوهش‌های تطبیقی بازتابی از تفاوت در سیاست‌های فرهنگی و ایدئولوژیک دو کشور است.

– تأثیر متقابل توسعه ریلی و تحولات اقتصادی-اجتماعی

توسعه راه‌آهن در ایران و ترکیه به‌طور قابل‌توجهی موجب تحولات اقتصادی و تغییرات ساختاری در جوامع این دو کشور شد. در ایران، راه‌آهن سراسری با تسهیل انتقال نفت از خوزستان به شمال، نقش کلیدی در رشد اقتصاد تک‌محصولی ایفاء کرد. مطالعات تاریخی نشان می‌دهند که این پروژه موجب ایجاد اشتغال و رشد طبقات کارگری و صنعتی در ایران شد (قاسمی، نصر آزادانی، ۱۴۰۲: ۲). در ترکیه، خطوط ریلی آناتولی با اتصال مناطق کشاورزی به بازارهای شهری موجب رونق صادرات پنبه و رشد درآمد روستاییان گردید. ایستگاه‌ها به‌عنوان گره‌های اقتصادی نقش مهمی در توسعه شهری تبیین کردند. در ایران، مناطق اطراف ایستگاه تهران به‌ویژه بازار ریل به قطب‌های تجاری تبدیل شدند، درحالی‌که در ترکیه ایستگاه‌های ازمیر و استانبول با ایجاد بازارهای محلی و تسهیل مبادلات اقتصادی، روند توسعه شهری را تسریع کردند. این فرایندها طبق نظریه «توسعه قطبی»، موجب تمرکز فعالیت‌های اقتصادی در اطراف ایستگاه‌ها شدند (فرجی، ۱۳۹۹: ۲۰۵-۱۷۷). ازمنظر اجتماعی، راه‌آهن موجب تحول سبک زندگی و تسهیل مهاجرت‌های فصلی به شهرهای بزرگ گردید. در ایران، کارگران خطوط ریلی با انتقال آداب‌ورسوم محلی به شهرها، تنوع فرهنگی بیشتری را به‌وجود آوردند، و در ترکیه، ارتباط روستاها با استانبول باعث کاهش وابستگی به کشاورزی و افزایش اشتغال در مشاغل خدماتی شد. این تغییرات موجب تبدیل ایستگاه‌ها به «فضاهای گذار»، میان اقتصاد سنتی و مدرن گردید.

– مقایسه تطبیقی رویکردهای ایران و ترکیه در توسعه راه‌آهن

سیاست‌گذاری‌های ریلی در ایران و ترکیه به‌دلیل تفاوت‌های تاریخی و ایدئولوژیک به‌طور چشمگیری متفاوت بودند. در ایران، راه‌آهن سراسری باتکیه بر درآمد نفت و هدف تسهیل صادرات منابع طبیعی احداث شد، درحالی‌که در ترکیه توسعه ریلی مبتنی بر استقلال از امپریالیسم غربی و تقویت اقتصاد داخلی صورت گرفت (عباسی، محسنی، ۱۴۰۲: ۴۴۵-۴۱۷). این تفاوت‌ها به‌ویژه در انتخاب مسیرهای ریلی قابل‌مشاهده است؛ ایران بیشتر به اتصال شمال به جنوب توجه داشت، درحالی‌که ترکیه اولویت را به اتصال شرق به غرب و ادغام آناتولی در اقتصاد ملی داد. در زمینه طراحی ایستگاه‌ها، ایران به‌طور عمده از الگوهای وارداتی استفاده کرد، به‌ویژه تأثیرپذیری از معماری آلمانی در طراحی ایستگاه تهران، درحالی‌که ترکیه با ترکیب عناصر محلی و مدرن، هویت معماری منحصربه‌فردی را ایجاد کرد. این تفاوت‌ها طبق پژوهش‌های تطبیقی، بازتابی از نگاه متفاوت دو کشور به مدرنیته به‌عنوان «الگوپردازی» (در ایران)، و «بازتعریف هویت» (در ترکیه)، (پورادیب، ۱۴۰۱: ۵۴).

مواد و روش تحقیق

پژوهش با بهره‌گیری از رویکردی ترکیبی به تبیین موضوع پرداخته و در دو بخش کیفی و کمی سازمان‌دهی شده است. در بخش کیفی، داده‌ها از طریق بررسی محتوایی اسناد و منابع معتبر و همچنین انجام گفت‌وگوهای نیمه‌ساختاریافته با ۲۵ تن از متخصصان مرتبط گردآوری شده است. این بخش بر شناسایی عمیق سه بُعد محوری پژوهش، شامل: «طراحی کالبدی ایستگاه‌ها»، «ارتباطات اجتماعی در فضاهای ایستگاهی» و «تأثیرات فرهنگی و نمادین ایستگاه‌ها در هویت فضایی»، متمرکز است. هدف اصلی، بررسی این ابعاد به‌منظور درک تأثیرات متقابل توسعه حمل‌ونقل ریلی و تحولات اجتماعی بر شکل‌گیری هویت فضایی ایستگاه‌های راه‌آهن در ایران و ترکیه است. در بخش کمی، داده‌ها از طریق پرسش‌نامه‌ای مبتنی بر مقیاس لیکرت، گردآوری شد. این پرسش‌نامه به‌صورت آنلاین در میان ۳۸۴ نفر از کاربران ایستگاه‌های راه‌آهن در ایران و ترکیه توزیع گردید. حجم‌نمونه براساس فرمول کوکران تعیین شد و روش نمونه‌گیری نیز به‌صورت تصادفی انتخاب گردید. داده‌های به‌دست‌آمده با استفاده از نرم‌افزار اس‌پی‌اس/اس و آزمون تی‌تست، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. پرسش‌نامه در دو سطح طراحی گردید: در سطح نخست، اطلاعات زمینه‌ای شامل سن، جنسیت و میزان آشنایی کاربران با ایستگاه‌های راه‌آهن در ایران و ترکیه جمع‌آوری شد. در سطح دوم، پرسش‌نامه به‌مثابه ۱۲ سؤال بود که ابعاد مرتبط با شکل‌گیری هویت فضایی ایستگاه‌ها را پوشش می‌داد. از این میان، ۸ پرسش به‌عنوان «مولدهای مرتبط با طراحی کالبدی ایستگاه‌ها»؛ مبنی بر (طراحی کالبدی، هویت فضایی، ایستگاه‌های راه‌آهن، توسعه حمل‌ونقل، تحولات اجتماعی، فضاهای عمومی، تعاملات اجتماعی و طراحی شهری)، با میزان پایایی آلفای کرونباخ (۰/۷۹)، و ۴ پرسش دیگر به‌عنوان «مولدهای تأثیرگذار بر تعاملات اجتماعی و هویت فضایی»؛ مبنی بر (فضای اجتماعی، هویت شهری، تعاملات فضایی و تأثیرات فرهنگی)، با پایایی (۰/۸۳)، موردبررسی قرار گرفت. اعتبار روایی محتوایی، پرسش‌نامه از طریق تأیید ۱۵ نفر از متخصصان این حوزه ارزیابی شد. همچنین پایایی، ابزار تحقیق

با استفاده از *آزمون آلفای کرونباخ*، مورد بررسی قرار گرفت. در خصوص ضریب به‌دست‌آمده از «مولدهای مرتبط با طراحی کالبدی ایستگاه‌ها»، می‌توان گفت که این ابزار دارای *پایایی مناسب* است. باتوجه به ضریب مربوط به «مولدهای تأثیرگذار بر تعاملات اجتماعی و هویت فضایی»، مشخص می‌شود که *پایایی* این بخش از پرسش‌نامه در سطح بسیار مطلوب قرار دارد. داده‌های بخش کیفی تحقیق با استفاده از روش کدگذاری سه‌مرحله‌ای، شامل کدگذاری باز، محوری و انتخابی، تحلیل شدند. در مرحله کدگذاری باز، مفاهیم محوری مرتبط با مولدهای تأثیرگذار بر طراحی کالبدی ایستگاه‌های راه‌آهن ایران و ترکیه استخراج و در قالب طبقات موضوعی دسته‌بندی شدند. در مرحله کدگذاری محوری، ارتباط میان این طبقات شناسایی و مدل مفهومی پژوهش براساس تأثیرات اجتماعی و معماری ایستگاه‌ها تدوین گردید. نهایتاً، در مرحله کدگذاری انتخابی، یافته‌ها به‌طور منسجم در قالب یک چارچوب نظری که پیوند میان طراحی کالبدی، تحولات اجتماعی و هویت فضایی ایستگاه‌ها را تبیین می‌کند، سازمان‌دهی شدند. در بخش کمی، داده‌های پرسش‌نامه از طریق *نرم‌افزار اسپس/اس/س*، تحلیل شدند. به‌منظور بررسی تأثیر تحولات اجتماعی و طراحی کالبدی بر هویت فضایی ایستگاه‌های راه‌آهن در ایران و ترکیه، از *آزمون تی تک‌نمونه‌ای*، برای سنجش معناداری تأثیرات مولدهای طراحی و تحولات اجتماعی بر جذابیت و هویت این فضاها استفاده گردید. درنهایت، نتایج کیفی و کمی با یکدیگر تلفیق شده و جهت پاسخ به اهداف پژوهش در زمینه تأثیرات هم‌پیوندی حمل‌ونقل ریلی و تحولات اجتماعی بر هویت فضایی ایستگاه‌ها، تحلیل و تفسیر شدند.

بحث و یافته‌های تحقیق

– گستره واکاوی

– تحلیل ایستگاه‌های سراسری ایران و ترکیه در دوران ۱۳۵۷–۱۳۰۰ خورشیدی

در دوران حکومت رضاشاه پهلوی^۱ توسعه راه‌آهن سراسری ایران به‌عنوان یکی از مهمترین پروژه‌های زیرساختی کشور آغاز شد. پروژه‌ای که باهدف اتصال تهران به بندر شمالی و جنوبی و همچنین تسهیل حمل‌ونقل کالا و مسافر در سرتاسر کشور طراحی شد. در سال ۱۳۰۶، کار ساخت راه‌آهن سراسری آغاز گردید و درنهایت در سال ۱۳۱۷، به بهره‌برداری رسید. این پروژه نه‌تنها موجب تحولی در سیستم حمل‌ونقل کشور شد، بلکه ایستگاه‌های راه‌آهن نیز به‌عنوان نقاط محوری در طراحی شهری و توسعه فرهنگی و اقتصادی ایران اهمیت یافتند. در این دوره، ایستگاه‌ها به محلی برای تعاملات اجتماعی و نمادهایی از مدرنیته و پیشرفت تبدیل شدند. ساخت و توسعه راه‌آهن در این دوران، به‌ویژه ایستگاه‌های مهمی به‌مانند ایستگاه راه‌آهن تهران برپایه (شکل ۱)، به مراکز اجتماعی تبدیل شد که علاوه بر ارائه خدمات حمل‌ونقل، نقش مهمی در تبادل فرهنگی و سیاسی ایفاء کردند.

شکل ۱. ایستگاه راه‌آهن تهران؛ ایران – (مأخذ: احتشامی، ۱۳۸۷)

ازسوی، طراحی معماری این ایستگاه‌ها تحت تأثیر معماری مدرن قرار گرفت، همچنین بناهای به‌مثابه پل ورسک (شکل ۲)، در مسیر راه‌آهن سراسری ایران به‌عنوان نمادهایی از پیشرفت و نوسازی در نظر گرفته شدند. این تغییرات، خود تأثیر زیادی بر هویت فضایی این فضاها و رابطه آن‌ها با جامعه داشت. در این دوره، توجه ویژه‌ای به طراحی کالبدی ایستگاه‌ها و نحوه استفاده از آن‌ها برای برقراری ارتباطات اجتماعی و فرهنگی صورت گرفت. ایستگاه‌ها به‌عنوان مکان‌هایی برای تجلی هویت شهری و فرهنگی ایران

^۱ دوران حکومت رضاشاه پهلوی (۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ خورشیدی)، دورهای از نوسازی و تمرکزگرایی در ایران بود. در این دوره، رضاشاه اقداماتی چون تأسیس ارتش قوی، توسعه زیرساخت‌ها، اصلاحات اقتصادی و اجتماعی و ترویج مدرنیته را پیش برد. مهمترین ویژگی این دوران، تأکید بر ایجاد یک دولت مرکزی مقتدر و پروژه‌های بزرگ زیرساختی به‌مانند ساخت راه‌آهن سراسری، و توسعه، صنعت بود. این تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی تأثیرات زیادی بر شکل‌دهی به هویت ملی و مدرنیزاسیون ایران داشت.

تبدیل شدند، به‌ویژه باتوجه‌به سیاست‌های نوسازی دولت که از راه‌آهن به‌عنوان ابزاری برای تحکیم روابط اجتماعی و تقویت هویت ملی استفاده می‌کردند. این تحولات باعث شد که ایستگاه‌ها به نمادهایی از تغییرات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در ایران تبدیل شوند.

شکل ۲. پل ورسک؛ ایران- (مأخذ: احتشامی، ۱۳۸۷)

در ترکیه، پس از تأسیس جمهوری توسط مصطفی کمال آتاتورک^۲ در سال ۱۹۲۳ میلادی، توسعه زیرساخت‌های حمل‌ونقل از جمله راه‌آهن به یکی از ارکان نوسازی کشور تبدیل شد. آتاتورک در راستای مدرن‌سازی ترکیه، به‌ویژه در دهه‌های ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰، سرمایه‌گذاری‌های گسترده‌ای در توسعه راه‌آهن انجام داد. در این دوره، سازمان راه‌آهن دولتی ترکیه (TCDD)، تأسیس شد و پروژه‌های متعدد راه‌آهن در سراسر کشور آغاز گردید و در حال حاضر برپایه (شکل ۳)، این مسیر قابل مشاهده است. هدف از این پروژه‌ها، اتصال آنکارا (ایستگاه راه‌آهن آنکارا برپایه (شکل ۴))، به سایر شهرهای کشور و همچنین ارتقای روابط تجاری و فرهنگی با کشورهای همسایه بود. این تحولات در نهایت باعث ایجاد یک شبکه راه‌آهن گسترده در ترکیه شد که نقش به‌سزایی در یکپارچگی و تقویت هویت ملی ترکیه ایفاء کرد. در دوران آتاتورک، ایستگاه‌های راه‌آهن نیز به مکان‌هایی تبدیل شدند که فراتر از نقش اولیه حمل‌ونقل را ایفاء می‌کردند. ایستگاه‌ها در ترکیه به مراکزی برای تجمع مردم، تبادل فرهنگی و اجتماعی و تجلی هویت ملی تبدیل شدند. طراحی ایستگاه‌های راه‌آهن در این دوره با الهام از معماری مدرن، نمایانگر رویکرد آتاتورک در جهت نوسازی و پیشرفت ترکیه بود. این ایستگاه‌ها نه تنها نمادهایی از پیشرفت فنی و اقتصادی بودند، بلکه به‌عنوان مکان‌هایی برای نمایش هویت ترکی و ملی نیز شناخته می‌شدند. در این دوران، آتاتورک توجه ویژه‌ای به نقش ایستگاه‌های راه‌آهن به‌عنوان نمادهایی از مدرنیته و هویت ملی داشت. ایستگاه‌ها به‌عنوان بخش‌هایی از هویت فرهنگی ترکیه شناخته می‌شدند که باتأکید بر طراحی‌های مدرن و کاربری‌های اجتماعی جدید، به نقطه اتصال مردم و دولت تبدیل شدند. این تحولات در ترکیه باعث شد که ایستگاه‌های راه‌آهن به عنصر کلیدی در فرآیند نوسازی و تقویت هویت ملی ترکیه تبدیل شوند.

شکل ۳. مسیرهای راه‌آهن تحت کنترل TCDD؛ ترکیه- (مأخذ: عربانی، مقدس‌زاد، ۱۳۹۳)

^۲ تأسیس جمهوری ترکیه توسط مصطفی کمال آتاتورک در ۲۹ اکتبر ۱۹۲۳ (۷ آبان ۱۳۰۲ خورشیدی)، نقطه عطفی در تاریخ این کشور بود. آتاتورک پس از پیروزی در جنگ استقلال ترکیه و فروپاشی امپراتوری عثمانی، جمهوری را به‌عنوان دولتی سکولار و مدرن تأسیس کرد. او اصلاحات گسترده‌ای در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی انجام داد که شامل جداسازی دین از دولت، اصلاحات قانونی و آموزشی و مدرنیزاسیون کشور بود. تأسیس جمهوری ترکیه پایه‌گذار تحولات مهم در تاریخ معاصر این کشور شد.

شکل ۴. ایستگاه راه‌آهن آنکارا؛ ترکیه - (مأخذ: عربانی، مقدس‌نژاد، ۱۳۹۳)

– تحلیل داده‌ها

نتایج آزمون تی تک‌نمونه‌ای، در تحلیل تأثیر فرایند هم‌پیوندی توسعه حمل‌ونقل ریلی و تحولات اجتماعی بر شکل‌گیری هویت فضایی ایستگاه‌های راه‌آهن ایران و ترکیه، با استفاده از داده‌های موجود در پرسش‌نامه برپایه (جدول ۱)، به‌طور دقیق و مفهومی بررسی و تبیین گردید. این تحلیل به‌طور خاص تأثیرات متقابل و معناداری که بین ابعاد حمل‌ونقل، تحولات اجتماعی و هویت فضایی ایستگاه‌ها در دو کشور دارد، شفاف‌سازی کرد. مبنی بر تحلیل انجام گرفته در بُعد محور (طراحی کالبدی ایستگاه‌ها)؛ و ریز مولد [هویت فضایی؛ ایستگاه‌های راه‌آهن؛ فضاهای عمومی؛ تعاملات اجتماعی؛ طراحی شهری]؛ در مولدهای مرتبط با طراحی کالبدی ایستگاه‌ها، با ضریب معناداری بیشتر از ۰/۰۵ و با مقدار منفی t ، در دسته‌بندی نامطلوب قرار گرفت، درحالی‌که سایر ابعاد با ضرایب معناداری کمتر از ۰/۰۵ و سطح اطمینان ۹۵ درصد، در گروه مطلوب تأثیرگذار شناخته شدند. مبنی بر مولدهای تأثیرگذار بر تعاملات اجتماعی و هویت فضایی، به استثنای [هویت شهری]، با توجه به ضریب معناداری آن‌ها تا محدوده مطلوبیت ارزیابی شدند. در بُعد محور (ارتباطات اجتماعی در فضاهای ایستگاهی)؛ تنها ریز مولدهای [تحولات اجتماعی و تعاملات اجتماعی]، تقریباً در سطح مطلوب و سایر مولدهای مرتبط با طراحی کالبدی ایستگاه‌ها، در سطح نامطلوب قرار دارند. اما در مولدهای تأثیرگذار بر تعاملات اجتماعی و هویت فضایی، به استثنای [تأثیرات فرهنگی]، با ضریب معناداری ۰/۸۴ و با مقدار منفی t ، موقعیت سایر عوامل براساس دیدگاه پاسخ‌دهندگان در دسته مطلوب تحلیل شده است با نمایش کمتر از ۰/۰۵ و در بُعد محور (تأثیرات فرهنگی و نمادین ایستگاه‌ها در هویت فضایی)؛ ضرایب معناداری مبنی بر ریز مولدهای [ایستگاه‌های راه‌آهن؛ هویت فضایی؛ توسعه حمل‌ونقل و فضاهای عمومی]، بیشتر از ۰/۰۵ را نمایش می‌دهد کم‌اینکه در دسته مطلوب قرار و در مولدهای مرتبط با طراحی کالبدی ایستگاه‌ها و سایر عوامل جایگاه نسبتاً مطلوبی دارند. در مقابل مولدهای تأثیرگذار بر تعاملات اجتماعی و هویت فضایی، با سطح اطمینان ۹۵ درصد، و ضریب خط‌پذیری کمتر از ۰/۰۵ در دسته مطلوب برخوردار است.

جدول ۱. نتایج تحلیل‌های آماری انجام‌شده - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

ردیف	تأثیرات فرهنگی و نمادین ایستگاه‌ها در هویت فضایی	طراحی کالبدی ایستگاه‌ها		ارتباطات اجتماعی در فضاهای ایستگاهی		تأثیرات فرهنگی و نمادین ایستگاه‌ها در هویت فضایی		ریز مولدها	مجموعه مولدها
		sig.	t-test	sig.	t-test	sig.	t-test		
		sig.	t-test	sig.	t-test	sig.	t-test		
۱	طراحی کالبدی	۰/۰۰۰	۱/۳۳۱	۰/۰۵۰	-۱/۰۱۲	۰/۰۴۲	-۰/۸۱۷	۳۸۴	طراحی کالبدی
۲	هویت فضایی	۰/۰۶۷	-۱/۲۱۰	۰/۰۵۴	-۱/۳۹۰	۰/۰۵۳	-۱/۵۴۰	۳۸۴	هویت فضایی
۳	ایستگاه‌های راه‌آهن	۰/۰۵۹	-۱/۰۱۰	۰/۰۶۳	-۳/۲۶۱	۰/۰۵۷	-۳/۱۶۰	۳۸۴	ایستگاه‌های راه‌آهن
۴	توسعه حمل‌ونقل	۰/۰۰۰	۲/۲۸۰	۰/۰۷۵	-۲/۲۸۰	۰/۰۸۱	-۰/۵۳۹	۳۸۴	توسعه حمل‌ونقل
۵	تحولات اجتماعی	۰/۰۱۲	۸/۱۴۳	۰/۰۱۱	۰/۷۱۱	۰/۰۰۰	-۰/۳۳۰	۳۸۴	تحولات اجتماعی
۶	فضاهای عمومی	۰/۰۵۵	-۰/۱۳۸	۰/۰۰۷	-۳/۲۴۱	۰/۰۷۲	-۲/۸۲۴	۳۸۴	فضاهای عمومی
۷	تعاملات اجتماعی	۰/۰۶۰	-۰/۰۳۲	۰/۰۰۰	۱/۶۰۰	۰/۰۴۸	۳/۱۰۰	۳۸۴	تعاملات اجتماعی
۸	طراحی شهری	۰/۰۷۸	-۱/۴۶۷	۰/۰۵۴	-۵/۵۱۰	۰/۰۳۱	۴/۱۳۱	۳۸۴	طراحی شهری
۹	فضای اجتماعی	۰/۰۰۰	۴/۳۳۲	۰/۰۰۰	۱/۳۱۱	۰/۰۰۰	-۰/۰۰۰	۳۸۴	فضای اجتماعی
۱۰	هویت شهری	۰/۰۵۳	-۳/۷۳۰	۰/۰۰۰	۳/۲۷۰	۰/۰۰۰	۱/۳۶۶	۳۸۴	هویت شهری
۱۱	تعاملات فضایی	۰/۰۰۰	۲/۳۹۶	۰/۰۰۰	۱/۶۰۰	۰/۰۰۹	۴/۰۲۵	۳۸۴	تعاملات فضایی
۱۲	تأثیرات فرهنگی	۰/۰۰۰	۳/۲۱۱	۰/۰۸۴	-۴/۴۱۲	۰/۰۰۱	۲/۱۶۰	۳۸۴	تأثیرات فرهنگی

باتمركز بر نتایج *آزمون تی تست*، می توان اذعان داشت که وضعیت هم پیوندی توسعه حمل و نقل ریلی و تحولات اجتماعی در شکل دهی به هویت فضایی ایستگاه های راه آهن ایران و ترکیه، در مولدهای مرتبط با طراحی کالبدی ایستگاه ها، جایگاهی ویژه دارد. همچنین، تأثیر این هم پیوندی در ارتقای تعاملات اجتماعی و هویت فضایی ایستگاه ها در دو کشور، دارای تفاوت های معناداری است. یافته ها نشان می دهند که نقش ایستگاه های راه آهن در شکل گیری هویت فضایی، از جنبه های مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در ایران و ترکیه، روندی متفاوت را تجربه کرده است. طوری که وجود بُعد محور «ارتباطات اجتماعی در فضاهای ایستگاهی»، مطلوب تر از دو بُعد «طراحی کالبدی ایستگاه ها» و «تأثیرات فرهنگی و نمادین ایستگاه ها در هویت فضایی»، می باشد. در مرحله نخست پژوهش، تحلیل داده های حاصل از مصاحبه های تخصصی و ترکیب اطلاعات استخراج شده، منجر به شناسایی بیش از ۶۰۰ کد مفهومی اولیه از طریق فرایند کدگذاری گردید. سپس، به منظور استخراج مضامین کلیدی و دسته بندی مفاهیم براساس وجوه اشتراک معنایی، این کدها در گروه های کلی تر تحت عنوان حوزه های مطالعاتی سازمان دهی شدند. در این میان، ابعاد مرتبط با سیاست های توسعه حمل و نقل، (طراحی کالبدی ایستگاه ها- تعاملات اجتماعی و هویت فضایی)، به عنوان محورهای اصلی تحلیل انتخاب شده و سایر ابعاد تکمیلی نیز مورد بررسی قرار گرفتند. به قرار: (منشأ: خاستگاه فضایی، سرچشمه هویتی، منشأ کالبدی، بنیاد اجتماعی، زمین، حمل و نقل، منبع پویایی، ریشه تعاملات، سرچشمه تحولات، مبدأ هویتی، زیربنای فرهنگی، نقطه آغازین، کانون تغییرات، مولد پایداری، هسته اجتماعی، خاستگاه عملکردی، بستر تحولات، سرمنشأ ساختاری، منشأ دگرگونی، پایه کالبدی) - (بستر: زمینه ادراکی، محیط شهری، بستر کالبدی، چارچوب اجتماعی، ساختار هویتی، پس زمینه فضایی، شبکه حمل و نقل، فضای گذرگاهی، الگوی پویایی) - (تأثیرگذار: عامل دگرگونی) - (تعیین کننده: شاخص فضایی، مؤلفه کلیدی، عنصر بنیادین، معیار هویتی) - (پیامدار: نتیجه عملکردی)، بوده که براساس ۸ پرسش در ارتباط با «مولدهای مرتبط با طراحی کالبدی ایستگاه ها»؛ و ۴ پرسش «مولدهای تأثیرگذار بر تعاملات اجتماعی و هویت فضایی»، پژوهش دسته بندی شده اند برپایه (جدول ۲).

جدول ۲. کدگذاری و تبیین عوامل از مصاحبه های پژوهش - (مآخذ: یافته های پژوهش، ۱۴۰۳)

ردیف	مولدهای تحلیلی	تبیین		مولدهای تحلیلی- تطبیقی	
		عوامل	نوع عوامل	طراحی کالبدی ایستگاه ها	ارتباطات اجتماعی در فضاهای ایستگاهی
۱	طراحی کالبدی	بستر کالبدی	بستر	طرح معماری	روابط جمعی
۲	هویت فضایی	ساختار هویتی	بستر	ساختار شهری	تعاملات اجتماعی
۳	ایستگاه های راه آهن	شبکه حمل و نقل	بستر	فضای حمل و نقل	ارتباطات جمعی
۴	توسعه حمل و نقل	الگوی پویایی	بستر	پلان شهری	ارتباطات مردمی
۵	تحولات اجتماعی	منشأ	منشأ	بازتعریف فضا	تعاملات اجتماعی
۶	فضاهای عمومی	منشأ	منشأ	فضای باز	روابط شهری
۷	تعاملات اجتماعی	منشأ	منشأ	نقاط تلاقی	ارتباطات انسانی
۸	طراحی شهری	منشأ	منشأ	طرح شهری	فضاهای ارتباطی
۹	فضای اجتماعی	منشأ	منشأ	محیط شهری	تعاملات جمعی
۱۰	هویت شهری	منشأ	منشأ	فضای شهری	ارتباطات محیطی
۱۱	تعاملات فضایی	منشأ	منشأ	چینش فضایی	دینامیک اجتماعی
۱۲	تأثیرات فرهنگی	منشأ	منشأ	فضای هنری	تعاملات فرهنگی

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

پژوهش حاضر نشان داد که توسعه حمل‌ونقل ریلی در ایران و ترکیه، علاوه بر کارکرد اصلی خود، تأثیرات عمیقی بر تحولات اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی داشته است. به‌طور خاص، ایستگاه‌های راه‌آهن، فراتر از یک فضای ترانزیتی، به‌کانونی برای تعاملات اجتماعی و نمادهای سیاست‌های مدرنیزاسیون تبدیل شدند. یافته‌ها نشان می‌دهد که طراحی ایستگاه‌های راه‌آهن در هر دو کشور، تحت تأثیر سیاست‌های حاکم، به‌عنوان نمادی از مدرنیته و قدرت دولت‌ها عمل کرده است. در ایران، طراحی ایستگاه‌ها بیشتر بر نمایش اقتدار متمرکز بود، درحالی‌که در ترکیه، ایستگاه‌هایی به‌مانند آنکارا، علاوه بر عملکرد حمل‌ونقلی، در هویت‌بخشی به شهر نیز نقش ایفاء کردند. نتایج تحلیل‌های آماری نشان داد که ایستگاه‌های راه‌آهن ترکیه، به‌واسطه طراحی بازتر و ایجاد فضاهای اجتماعی، بستری برای تجمع و تعاملات فرهنگی و اجتماعی فراهم کرده‌اند. در مقابل، ایستگاه‌های ایران عمدتاً بر عملکرد و نظم متمرکز بوده‌اند و تعاملات اجتماعی در آن‌ها محدودتر بوده است. تحلیل داده‌ها نشان داد که ایستگاه‌های راه‌آهن در هر دو کشور به‌عنوان محرکی برای توسعه اقتصادی عمل کرده‌اند. در ترکیه، ایستگاه‌های مهم به بازارهای تجاری تبدیل شده‌اند، درحالی‌که در ایران، نقش واسطه‌ای آن‌ها میان مناطق صنعتی و تجاری برجسته‌تر بوده است. گسترش شبکه ریلی باعث تغییر در الگوهای مهاجرتی شد. در ایران، کارگران بسیاری از مناطق روستایی به شهرها مهاجرت کردند و در اطراف ایستگاه‌ها مستقر شدند. در ترکیه نیز، توسعه حمل‌ونقل ریلی موجب افزایش تنوع فرهنگی و تقویت پیوندهای اجتماعی بین شهرهای مختلف شد. دولت‌های پهلوی و آتاتورک از ایستگاه‌های راه‌آهن به‌عنوان ابزاری برای شکل‌دهی به هویت ملی استفاده کردند. در ترکیه، این امر با استفاده از عناصر معماری سنتی و سبک نئوکلاسیک انجام شد، اما در ایران، ایستگاه‌ها بیشتر نشانگر قدرت دولت و سیاست‌های مدرن‌سازی بودند. برنامه‌ریزی شهری در ترکیه به‌گونه‌ای بود که ایستگاه‌های راه‌آهن به بخش جدایی‌ناپذیری از بافت شهری تبدیل شدند. در مقابل در ایران، ایستگاه‌ها کمتر به‌عنوان عنصر کلیدی در توسعه شهری در نظر گرفته شدند و این تفاوت بر نحوه تعامل شهروندان با این فضاها اثرگذار بوده است. داده‌های کمی این پژوهش، که با استفاده از آزمون تی و تحلیل‌های آماری انجام شد، نشان داد که تعاملات اجتماعی در ایستگاه‌های ترکیه به‌دلیل وجود فضاهای باز و طراحی مبتنی بر تعاملات انسانی، به‌طور معناداری بیشتر از ایران بوده است. در ایران، تأکید بر کارکرد رسمی ایستگاه‌ها موجب کاهش تعاملات اجتماعی در این فضاها شده است. یافته‌های این پژوهش می‌تواند راهگشای طراحی ایستگاه‌های مدرن باشد. درک تأثیرات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی این فضاها می‌تواند به برنامه‌ریزی‌هایی منجر شود که ایستگاه‌ها را از یک فضای صرفاً حمل‌ونقلی به مراکزی برای تعاملات اجتماعی و فرهنگی تبدیل کند. در نتیجه، پژوهش حاضر نشان داد که ایستگاه‌های راه‌آهن، علاوه بر نقش عملکردی خود، در تحولات اجتماعی و شکل‌دهی به هویت شهری تأثیر به‌سزایی دارند. پیشنهاد می‌شود در مطالعات آینده، الگوهای جدید طراحی ایستگاه‌های چندمنظوره با تأکید بر پایداری اجتماعی، فرهنگی و محیطی مورد بررسی قرار گیرد تا این فضاها بتوانند نقش گسترده‌تری در زندگی شهروندان ایفاء کنند.

منابع

- احتشامی، منوچهر. (۱۳۸۷). *راه‌آهن در ایران*. چاپ سوم، تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- پورادیب، ابودر. (۱۴۰۱). *بررسی تأثیر راه‌آهن پاکستان-ایران-ترکیه بر اقتصاد منطقه‌ای پاکستان*، دوره ۲۹، شماره ۱؛ (پیاپی ۱۰۷)، ۵۳-۳۳.
- حسن‌پور، آرش. حسن‌پور، وحید. کافی، مجید. (۱۳۹۸). *تحلیل تطبیقی-تاریخی تجربه شکست پروژه نوسازی در ایران دوره پهلوی اول (مقایسه با ترکیه در دوره آتاترک با کاربست فن جبر بولی)*. فصلنامه علمی پژوهشی-جامعه‌شناسی کاربردی، دوره ۳۰، شماره ۳؛ (پیاپی ۷۵)، ۶۳-۹۰.
- حسن‌پور، ناصر. سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۵). *عوامل پس‌زمینه تحولات معماری معاصر ایران در دوران پهلوی دوم و مقایسه تطبیقی آن با ترکیه*. نشریه علمی پژوهشی-باغ‌نظر، دوره ۱۳، شماره ۴۴، ۳۹-۵۲.
- حق‌جو، امیر. سلطان‌زاده، حسین. تهرانی، فرهاد. آیوازیان، سیمون. (۱۳۹۸). *گرایش‌ها و رویکردهای نظری معماری بناهای دولتی و حکومتی دوره پهلوی اول و دوم*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۵، شماره ۳۴، ۱۷۰-۱۵۴.

- سهیلی، جمال‌الدین. دیبا، داراب. (۱۳۸۹). *تأثیر نظام‌های حکومتی در ظهور جنبش‌های ملی‌گرایانه معماری ایران و ترکیه*. نشریه علمی پژوهشی-باغ‌نظر، دوره ۷، شماره ۱۴، ۲۷-۴۴.
- شاه‌حسینی، حبیب. اسدزاده، فاطمه. (۱۴۰۱). *گونه‌شناسی فضای معماری ایستگاه‌های راه‌آهن شمال غرب ایران (مطالعه موردی: دوره قاجار تا عصر حاضر)*. فصلنامه علمی پژوهشی-هویت‌شهر، دوره ۱۶، شماره ۴، ۶۳-۸۰.
- شریفی، معراج. طالبیان، محمدحسن. (۱۳۹۷). *بازشناسی و تبیین ارزش‌های میراث راه‌آهن در نمونه راه‌آهن سراسری ایران*. دوفصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، دوره ۸، شماره ۱؛ (پیاپی ۱۵)، ۷۵-۹۴.
- عباسی، ابراهیم. محسنی، حسین. (۱۴۰۲). *اقتصاد سیاسی راه‌آهن و سیاست‌گذاری ریلی در ایران از منظر نظریه تخریب خلاق*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل، دوره ۶، شماره ۲، ۴۴۵-۴۱۷.
- عربانی، مهیار. مقدس‌نژاد، فریدون. (۱۳۹۳). *مهندسی راه‌آهن*. چاپ‌سوم، گیلان: انتشارات دانشگاه گیلان.
- فتاحی، محمدرضا. کاراحمدی، مهران. (۱۴۰۲). *بررسی ویژگی‌های سبک معماری ایستگاه‌های راه‌آهن ایران در دوره پهلوی اول*. هفتمین همایش ملی افق‌های نوین در مهندسی عمران، معماری و شهرسازی، تهران-ایران، ۱۰-۱.
- فرجی، مهدی. (۱۳۹۹). *روابط سیاسی ایران و ترکیه در دوره رضاشاه و مصطفی کمال آتاتورک*. چاپ‌اول، تبریز: آیدین؛ انتشارات یانار.
- فرح‌بخش، مرتضی. حناچی، پیروز. ۱۳۹۴. *تحلیل تأثیر راه‌آهن به‌عنوان میراث صنعتی در ایران*. نشریه علمی پژوهشی-هنرهای زیبا: معماری و شهرسازی، دوره ۲۰، شماره ۴، ۳۳-۴۴.
- قاسمی، محمد. نصر آزادانی، مسعود. (۱۴۰۲). *بررسی تأثیرات اقتصادی و اجتماعی ایستگاه‌های راه‌آهن*. هشتمین کنفرانس بین‌المللی پیشرفت‌های اخیر در مهندسی راه‌آهن، تهران-ایران، ۲۵-۱.
- قدیمی‌قیداری، عباس. جنگجو قولنجی، شهناز. (۱۳۸۹). *هویت ملی و نگاه ملی‌گرایانه به تاریخ و زبان در دوره حکومت آتاتورک*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات خاورمیانه، دوره ۱۷، شماره ۴؛ (پیاپی ۶۳)، ۸۱-۱۰۰.
- معتضد، خسرو. (۱۳۹۹). *سایه‌به‌سایه رضاشاه: (تاریخ راه‌آهن سراسری ایران)؛ خاطرات یک وزیر دکتر محمد سجادی*. چاپ‌اول، تهران: انتشارات ماهریس.
- نوری، مصطفی. (۱۴۰۱). *فراز و فرود تعیین مسیر راه‌آهن سراسری ایران*. فصلنامه علمی پژوهشی-گنجینه اسناد، دوره ۳۲، شماره ۲؛ (پیاپی ۱۲۶)، ۷۶-۱۰۰.
- نوری، مصطفی. سلیمانی، کریم. (۱۳۹۹). *نقش آلمانی‌ها در تأسیس راه‌آهن در ایران عصر رضاشاه*. فصلنامه علمی پژوهشی-گنجینه اسناد، دوره ۳۰، شماره ۲؛ (پیاپی ۱۱۸)، ۱۴۱-۱۱۸.
- هود، سیده دل‌افروز. ملاصالحی، ودیعه. (۱۳۹۴). *بررسی تأثیر ایدئولوژی‌ها و مکاتب فکری بر معماری دوره پهلوی اول*. سومین کنگره بین‌المللی عمران، معماری و توسعه شهری، تهران-ایران، ۱۱-۱.
- Alexander, Matthew. Hamilton, Kathy. (2015). *A 'Peaceful' Station? The Community Role In Place Making And Improving Hedonic Value At Local Railway Stations*. Journal Of Transportation Research Part A: Policy And Practice, 82(1): 65-77.
- Ciccarelli, Carlo. Giuntini, Andrea. Groote, Peter. (2021). *History Of Rail Transport*. In Book: International Encyclopedia Of Transportation, 413-426.
- Hacısüleyman, Deniz. (2024). *A Historical Analysis Of the Railway Transportation Economy In Turkey*. Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities, 11(41): 48-57.
- Roy, Stabak. Ghorbanzadeh, Shaghayegh. (2023). *Regional Transformation Via Rail: A Historical And Analytical Examination Of Iran's Railway Network And Its Socio-Economic Impacts*. Journal Of Mechatronics And Intelligent Transportation Systems, 2(3): 146-157.

Type of Article (Review Article)

A Model For Explaining The Public Service Motivation Process Among Faculty Members Of Islamic Azad University Branches In Tehran Province

Shahrbanoo Rabiei Rudsary: Department of Educational Management, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

***Parivash Jafari:** Department of Educational Management, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Nadergholi Ghourchian: Department of Educational Management, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Mohammadali Hosseini: Department of Rehabilitation Management, University of Social Welfare and Rehabilitation Sciences, Tehran, Iran.

Article Info

Received: 2024/02/02
Accepted: 2025/01/26
PP: 27-39.

Keywords:

Explanatory Model
Public Service Motivation (PSM)
Faculty Members
Islamic Azad University
Strauss And Corbin Grounded Theory

Abstract

This study aimed to provide an explanatory model for the process of public service motivation among faculty members of Islamic Azad University branches in Tehran Province. In terms of paradigm, the research method was interpretative; in terms of approach, it was qualitative; in terms of strategy, it employed the Strauss and Corbin version of grounded theory; and in terms of purpose, it was applied. The participants were faculty members of Islamic Azad University branches in Tehran Province, who were selected through purposive and theoretical sampling with maximum diversity. Semi-structured interviews were conducted with 11 participants, based on the principle of theoretical saturation. Open, axial, and selective coding were used for data analysis. To assess the trustworthiness and credibility of the study, participant checks, peer checks, prolonged engagement, detailed description, and auditing were employed. Data analysis led to the extraction of 16 concepts, 40 characteristics, and 331 dimensions. The components of the process model of public service motivation for faculty members were shaped using 116 diagrams, 5 sub-processes, and 15 strategic tactics. Ultimately, the model encompassed the public service motivation of university faculty members as the central phenomenon; individual conditions (psychological dimensions), sociocultural conditions (credibility and individual/family identity), and academic conditions (organizational social accountability, job security) as the influencing factors; strategies (participation in internal and external university policymaking); and individual consequences (enhancement of psychological dimensions of faculty members), sociocultural consequences (improvement of community health), and academic consequences (perceptual outcomes in accountability and challenges in research), presented through a narrative storyline.

Citation: Rabiei Rudsary, Shahrbanoo. Jafari, Parivash. Ghourchian, Nadergholi. Hosseini, Mohammadali. (2025). A Model For Explaining The Public Service Motivation Process Among Faculty Members Of Islamic Azad University Branches In Tehran Province. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(1; Ser. 84): 27-39.

DOI:

This Article Is Extracted From The Doctoral Thesis Of '*Shahrbanoo Rabiei Rudsary*', Titled "*A Model For Explaining The Public Service Motivation Process Among Faculty Members Of Islamic Azad University Branches In Tehran Province*", Under The Supervision Of '*Dr. Parivash Jafari*', & Advisory '*Dr. Nadergholi Ghourchian*', & '*Dr. Mohammadali Hosseini*'.

***Corresponding Author:** Parivash Jafari

E-mail Address: pjaafari@srbiau.ac.ir

Tel: +989121833294

Extended Abstract

Introduction

Universities in many countries are recognized as hubs for development and for responding to societal needs, with faculty members playing a pivotal role in this context. Research shows that the motivation for public service, influenced by individual, organizational, and environmental factors, plays a crucial role in fostering interest in teaching, engaging with students, and committing to community service. Although the concept of public service motivation has been widely discussed in academic literature, it has often been applied without attention to its historical and social context, and its contextual dimensions have not been adequately explored. Despite existing studies in this area, only a few have examined public service motivation within the context of the Islamic Azad University. Therefore, this qualitative research, using grounded theory, aims to explain the process of the formation of public service motivation among faculty members of Islamic Azad University branches in Tehran Province. It is anticipated that the findings of this study will contribute to better planning and efforts by faculty members to enhance their motivation to serve the community.

Methodology

This study was conducted based on the interpretive paradigm, as the interpretive approach posits that reality is contingent upon individuals' experiences and interpretations. The research employed a qualitative method using the grounded theory approach of Strauss and Corbin (2018 version). Data were collected through semi-structured interviews with faculty members of the Islamic Azad University branches in Tehran Province. Purposeful and theoretical sampling with maximum diversity was utilized for participant selection, and interviews continued until theoretical saturation was achieved. In addition to the data obtained from the interviews, organizational documents, regulations, and second-hand interviews were used as supplementary data. Data analysis was carried out using open, axial, and selective coding within the framework of grounded theory and with the aid of ATLAS.ti software version 8.3. To ensure the validity and reliability of the data and analyses, strategies such as member checking, peer debriefing for code verification, prolonged engagement in the research field, detailed descriptions, and auditing were employed. Participants in this study included 11 faculty members, 6 organizational documents, and 2 second-hand interviews. Overall, 16 concepts, 40 characteristics, and 331 dimensions were extracted. The final conceptual model encompassed the core phenomenon (the motivation for public service among faculty members), causal conditions (psychological, socio-cultural, and academic), strategies (internal and external policy-making), and consequences (individual, socio-cultural, and academic). This model was accompanied by 116 diagrams, 5 sub-processes, and 15 strategic tactics.

Results and Discussion

The findings of this study revealed that the process of developing public service motivation among faculty members at Islamic Azad University branches in Tehran Province involves a range of internal and external factors. These factors include strong internal motivation, spiritual and social commitment, organizational and managerial support, and alignment between personal traits and professional roles. Data analysis, supported by interviews and documentary evidence, identified five main strategic approaches with fifteen specific tactics, addressing aspects such as participation in decision-making, problem-solving within the community, professional ethics in research and teaching, and administrative roles. The grounded theory analysis extracted 16 concepts, 40 characteristics, and 331 dimensions, which formed a comprehensive process model. This model included the core phenomenon (public service motivation), causal conditions (individual, social-cultural, and organizational contexts), strategies, and personal, social-cultural, and institutional outcomes. The model shows that public service motivation among faculty members is reinforced through dynamic social and professional interactions, collaboration with community and academic networks, and organizational efforts to create supportive environments. However, challenges such as weak leadership, low organizational trust, financial constraints, and limited participation in research activities can hinder this motivation. The study emphasizes the need for targeted interventions and organizational strategies to strengthen public service motivation, foster positive relations within the academic community, and align individual and institutional objectives. Ultimately, this can enhance community development, promote social well-being, and ensure the sustained growth of the university.

مدل تبیین فرایند انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی واحدهای دانشگاه آزاد اسلامی استان تهران

شهربانو ربیعی رودسری: گروه مدیریت آموزشی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

*پریوش جعفری: گروه مدیریت آموزشی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

نادرقلی قورچیان: گروه مدیریت آموزشی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

محمدعلی حسینی: گروه مدیریت توان بخشی، دانشکده علوم بهزیستی و توان بخشی، تهران، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

پژوهش حاضر باهدف ارائه مدل تبیین فرایند انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی واحدهای دانشگاه آزاد اسلامی استان تهران صورت گرفته است. روش تحقیق از نظر پارادایم؛ تفسیری، از نظر رویکرد؛ کیفی، از نظر استراتژی؛ نسخه نظریه زمینه‌ای اشتراوس و کوربین و به لحاظ هدف، کاربردی است. مشارکت کنندگان، اعضای هیأت علمی واحدهای دانشگاه آزاد اسلامی استان تهران بودند که براساس روش نمونه‌گیری هدفمند و نظری با رعایت حداکثر تنوع انتخاب شدند. مصاحبه نیمه‌ساختمند با ۱۱ نفر براساس اصل اشباح نظری انجام شد. برای تحلیل داده‌ها، از کدگذاری باز، محوری و گزینشی استفاده شد. برای ارزیابی قابلیت اعتماد و اعتبار پژوهش از کنترل مشارکت‌کننده، کنترل توسط همکار، حضور طولانی مدت در بافت پژوهش، توضیح مفصل، و ممیزی استفاده شد. تحلیل داده‌ها ۱۶ مفهوم ۴۰ ویژگی و ۳۳۱ بُعد استخراج گردید. اجزای مدل فرایند انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی با استفاده از ۱۱۶ نمودار، ۵ فرایند فرعی و ۱۵ تاکتیک راهبردی شکل گرفت. در نهایت، مدلی مشتمل بر انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی دانشگاه به عنوان پدیده مرکزی، شرایط فردی (ابعاد روان‌شناختی)، شرایط اجتماعی فرهنگی (اعتبار و هویت فردی خانوادگی)، و شرایط دانشگاهی (پاسخ‌گویی اجتماعی سازمان، امنیت شغلی)، به عنوان عوامل تأثیرگذار، راهبردها (شرکت در سیاست‌گذاری درون و برون دانشگاهی)، و پیامدهای فردی (ارتقاء ابعاد روان‌شناختی عضو هیأت علمی)، پیامدهای اجتماعی فرهنگی (ارتقاء سلامت جامعه)، و پیامدهای دانشگاهی (نتایج ادراکی در پاسخ‌گویی، معضلات و آسیب‌ها در بخش پژوهش)، همراه با خط سیر داستان ارائه گردید.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۰۷

شماره صفحات: ۲۷-۳۹

واژگان کلیدی:

مدل تبیین

انگیزه خدمت عمومی

اعضای هیأت علمی

دانشگاه آزاد اسلامی

نظریه زمینه‌ای اشتراوس و کوربین

استناد: ربیعی رودسری، شهربانو، جعفری، پریوش، قورچیان، نادرقلی، حسینی، محمدعلی. (۱۴۰۴). مدل تبیین فرایند انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی واحدهای دانشگاه آزاد اسلامی استان تهران. *فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی*، دوره ۲۲، شماره ۱؛ (پیاپی ۸۵)، ۲۷-۳۹.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «شهربانو ربیعی رودسری»، با عنوان «مدل تبیین فرایند انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی واحدهای دانشگاه آزاد اسلامی استان تهران»، است که به راهنمایی «دکتر پریوش جعفری»، و مشاوره «دکتر نادرقلی قورچیان»، و «دکتر محمدعلی حسینی» استخراج شده است.

*نویسنده مسئول: پریوش جعفری

آدرس پست الکترونیک: pjaafari@srbiau.ac.ir

تلفن: ۰۹۱۲۱۸۳۳۲۹۴

مقدمه

دانشگاه‌ها آرمان‌هایی در حوزه‌های اعتلای مؤسسه، جامعه و بشریت دارند و خدمت به جامعه از وظائف آموزش عالی است (علایی، ۱۳۹۱: ۶۴). در اغلب کشورهای پیشرفته و کشورهای در حال توسعه، حل مسائل و رفع نیازمندی‌ها و اهداف توسعه ملی را دانشگاه و دانشگاهیان تحقق بخشیده‌اند (ثابتی، محمد همایون، احمدی، ۱۳۹۳: ۶۹). دانشگاه و اعضای هیأت علمی دانشگاه به‌طور مستمر با چالش‌هایی در زمینه خواسته‌های جدید اجتماعی و نیازهای جامعه روبه‌رو هستند (بهرام‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۰). طوری که لازم است با افزایش این انتظارات، انطباق یابند (McBeath, Hopkins, 2023: 149). آنچه در اعضای هیأت علمی دانشگاه‌ها تمایل زیادی به خدمت عمومی و کمک به جامعه و مشارکت در جامعه، علاقه به کار با دانشجویان و رضایت‌مندی حاصل از تدریس ایجاد می‌کند ارتقاء یافتن انگیزه خدمت عمومی است (Pautz, Vogel, 2020: 14). در بررسی‌های صورت گرفته در زمینه انگیزه خدمت عمومی، مشخص شده است که این پدیده از سه دسته عامل تأثیر می‌پذیرد. به‌مثابه: (عوامل فردی؛ به‌مانند خصیصه‌های شخصیتی، سرمایه روان‌شناختی نقش مهمی در شکل‌گیری انگیزه خدمت عمومی دارند. ازسوی (عوامل سازمانی؛ نیز اهمیت بسیاری دارند و شامل مواردی همچون تناسبات فرد- سازمان، شایستگی و توانمندی‌ها، هویت حرفه‌ای، رفتار سازمانی مثبت‌گرا، سبک رهبری تحول‌گرا، ارتباط رهبر-کارمند، حقوق و مزایا، تعهد سازمانی، حمایت‌های درون و برون سازمانی و عملکرد شغلی می‌شوند). و (عوامل محیطی؛ نیز بر انگیزه خدمت عمومی تأثیر گذارند که ازجمله می‌توان به جامعه‌پذیری خانواده و جامعه‌پذیری مذهبی و همچنین سرمایه اجتماعی اشاره کرد) (Ho et al., 2023: 145). شایان ذکر است که انگیزه خدمت عمومی، به‌عنوان یکی از آموزه‌های مهم و نظریه‌های پرطرفدار در سال‌های اخیر، در بسیاری از پژوهش‌های دانشگاهی و علمی کشور مطرح شده است. باین‌حال، در اغلب موارد بدون در نظر گرفتن بستر تاریخی و اجتماعی به‌کار گرفته شده و به ابعاد زمینه‌ای آن توجه کافی نشده است (Perry, James, 2000: 472).

اگرچه پژوهش‌های متعددی در زمینه انگیزه خدمت عمومی انجام شده است، اما این مطالعات محدود و عمدتاً در بافت‌های متفاوت از دانشگاه، به‌ویژه در بافت دانشگاه آزاد اسلامی، صورت گرفته‌اند. از این‌رو، با توجه به اهمیت انگیزه خدمت عمومی و نقش بی‌بدیل اعضای هیأت علمی در ارتقای کیفیت فعالیت‌های آموزشی، پژوهشی و خدماتی، انجام پژوهشی به‌منظور تبیین فرایند انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی و ارائه مدلی در این زمینه ضروری به‌نظر می‌رسد. بر این اساس، پژوهشگر با بررسی‌های پیشین، به‌خلاف پژوهشی در مطالعه و ارائه مدلی بومی در آموزش عالی برای تبیین فرایند انگیزه‌های متفاوت اعضای هیأت علمی در خدمت‌گزاری به عموم پی برده است. برای درک عمیق این فرایند و ردیابی شرایط، تعاملات و پیامدهای آن، انجام پژوهشی کیفی ضروری به‌نظر می‌رسد. بنابراین، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از پارادایم تفسیری، رویکرد کیفی و استراتژی نظریه زمینه‌ای اشتراوس و کوربین (نسخه ۲۰۱۸)، در صدد است چگونگی فرایند شکل‌گیری انگیزه خدمت به عموم در میان اعضای هیأت علمی واحدهای دانشگاه آزاد اسلامی استان تهران را تبیین نماید. انتظار می‌رود با انجام این پژوهش، مسئولان دانشگاه با سرمایه‌گذاری و مداخله در برنامه‌ریزی‌های لازم گام بردارند و اعضای هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی نیز با آگاهی از وضعیت خود، برای به‌سازی و بالندگی در زمینه انگیزه خدمت عمومی تلاش نمایند.

پیشینه تحقیق

- احمد عرب‌شاهی کریزی و مرضیه حسینی (۱۴۰۱)، با عنوان «نقش مربیگری سازمانی در انگیزه خدمت عمومی با نقش میانجی رفتار سازمانی مثبت‌گرا (مورد مطالعه: کارکنان ستاد دانشگاه علوم پزشکی مشهد)»؛ باهدف تأثیر مربیگری سازمانی بر انگیزه خدمت عمومی با نقش میانجی‌گری رفتار سازمانی مثبت‌گرا در بین ۲۰۹ نفر از کارکنان ستاد دانشگاه علوم پزشکی مشهد با روش تحقیق توصیفی پیمایشی، انجام دادند. یافته‌ها بیانگر آن است تمامی ابعاد مربیگری سازمانی بر انگیزه خدمت عمومی تأثیرگذار است و از بین ابعاد رفتار سازمانی مثبت‌گرا، ابعاد خودکارآمدی، تاب‌آوری و مثبت‌اندیشی تأثیر مربیگری سازمانی بر انگیزه خدمت عمومی را میانجی‌گری می‌کند و انگیزه خدمت عمومی تأثیر مثبتی بر عملکرد افراد و خدمت‌رسانی به جامعه دارد (عرب‌شاهی کریزی، حسینی، ۱۴۰۱: ۱۳-۳۹).

- عالمه کیخا (۱۴۰۰)، پژوهشی با عنوان «نقش رهبری حکمت‌محور بر انگیزه خدمت عمومی کارکنان با میانجی‌گری متغیرهای مبادله رهبر-پیرو و هویت‌یابی سازمان»؛ در بین ۲۱۴ نفر از کارکنان دانشگاه زابل انجام دادند. یافته‌ها بیانگر آن است که از بین

مؤلفه‌های رهبری حکمت‌محور (توانمند سازی، سرمایه اجتماعی و رهبری اخلاقی)، تنها مؤلفه سرمایه اجتماعی اثر مستقیم بر متغیر انگیزه خدمت عمومی دارد. متغیر رهبری حکمت‌محور در حد متوسط و با کمک متغیرهای میانجی مبادله رهبر-پیرو و هویت‌یابی سازمانی توان تبیین واریانس متغیر انگیزه خدمت عمومی کارکنان را دارا است و میانجی‌گری متغیر مبادله رهبر-پیرو از نوع میانجی‌گری ضعیف و میانجی‌گری متغیر هویت‌یابی سازمانی از نوع میانجی‌گری قوی‌تر برآورد شد (کیخا، ۱۴۰۰: ۲۵۲-۲۲۵).

- ندا کاوند و الناز دانشور عامری (۱۴۰۰)، با عنوان «انگیزه خدمت عمومی/ انگیزه‌های پویا در سازمان‌های دولتی: بررسی موانع و چالش‌ها»؛ پرداخته‌اند یافته‌های این تبیین نشان داد که انگیزه خدمت عمومی با دو دسته از موانع سازمانی از جمله: موانع ساختاری (فرهنگ سازمانی، تفویض اختیار نامناسب سازمانی، عدم استقرار نظام شایسته‌سالاری، ابهام سازمانی و عدم پویایی سازمانی)، و موانع شغلی (فرسودگی شغلی، نگرش‌های منفی شغلی، عدم هویت حرفه‌ای، عدم امنیت شغلی، عدم استقلال شغلی، ایستایی و روزمرگی، انزوای شغلی و عدم تناسب شغل و شاغل)؛ و از موانع غیر سازمانی از جمله موانع رفتاری (بدبینی سبک رهبری و فساد اداری)، موانع محیطی-اجتماعی (عدم جامعه‌پذیری سیاسی، عدم جامعه‌پذیری مذهبی، عوامل اجتماعی و فرهنگی و خانواده)، و عوامل فردی (ادراک فردی، نگرش‌های فردی، شخصیت و هویت فردی، ارزش‌های فردی و منافع فردی)، سازمانی مواجه است که موجب عدم شکل‌گیری و تضعیف این نوع از انگیزه می‌گردد (کاوند الناز، دانشور عامری، ۱۴۰۰: ۶۲-۴۵).

- صوبیا حسینی^۱، نگت از صاری^۲ و علی رحمان^۳ (۲۰۲۲)، با عنوان "An Exploratory Study Of Workplace Spirituality And Employee Well-Being Affecting Public Service Motivation: An Institutional Perspective"؛ با ۲۳ صاحب‌گرم با کارکنانی که در پست‌های رهبری در دانشگاه‌های بخش دولتی قرار داشتند صورت گرفته، یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که اگرچه انگیزش خدمات عمومی یک ویژگی شخصی فرد است، اما بسیاری از عوامل سازمانی دیگر وجود دارند که تأثیر قابل توجهی در ترویج انگیزش خدمات عمومی دارند. نتایج حاصل از داده‌ها نیز رابطه معناداری بین انگیزش خدمات عمومی و معنویت محیط کار (نوعی فرهنگ سازمانی)، و تأثیر رفاه کارکنان در بهبود انگیزه کارکنان عمومی نسبت به ارائه خدمات را تأیید کرد (Hassan, Ansari, Rehman, 2022: 209-235).

- فونگ وی. نگوین^۴، از گان تی تان نگوین^۵ و کوین تی توی نگوین^۶ (۲۰۲۰)، با عنوان "Public Service Motivation, Organizational Social Capital, Workplace Environment, And Knowledge Sharing Behavior within The Public Sector"؛ بر روی ۲۰۰ نفر از اساتید دانشگاه مورد پژوهی انجام یافته طوری که یافته‌ها رابطه مثبت و معناداری را بین رضایت از کار، انگیزه خدمت به عموم و اثربخشی تدریس در دانشگاه مورد تبیین را نشان می‌دهد و انگیزه خدمات عمومی رابطه بین رضایت شغلی و عملکرد تدریس اساتید دانشگاه در این کشور را تعدیل می‌کند (Nguyen, Nguyen, Nguyen, 2020: 1-14).

ادبیات و مبانی نظری

انگیزش نیرویی است که به رفتار انرژی می‌بخشد، به آن جهت می‌دهد و بقای آن را تأمین می‌کند انگیزه برای انجام کاری می‌تواند یک ویژگی شخصیتی یا علاقه پایدار در انجام کاری باشد. موفقیت سازمانی بستگی به این دارد که اعضا برای استفاده از استعدادها و توانایی‌های کامل خود انگیزه داشته باشند و جهت عملکرد خوب در زمینه‌ای مناسب هدایت شوند انگیزه معمولاً عقلانی، بر مبنای قاعده و هنجار و احساسی عاطفی قابل تقسیم است (Sułkowski et al. 2020: 1-19). یکی از چهره‌های مهم در حوزه انگیزش، آبراهام مزلو^۷ است. او با نظریه سلسله‌مراتب نیازها شناخته می‌شود. براساس این نظریه، انگیزش انسان‌ها در پنج سطح سلسله‌مراتبی از نیازهای

^۱ Sobia Hassan

^۲ Nighat Ansari

^۳ Ali Rehman

^۴ Phuong V. Nguyen

^۵ Ngan Thi Thanh Nguyen

^۶ Quyen Thi Thuy Nguyen

^۷ Abraham Maslow

ابتدایی تا نیازهای متعالی قرار دارد: نیازهای فیزیولوژیکی (مانند غذا، آب، خواب)-نیاز به امنیت (مانند امنیت مالی و جانی)-نیاز به تعلق و عشق (مانند روابط اجتماعی)-نیاز به احترام (مانند عزت نفس و احترام دیگران)-خودشکوفایی (تحقق تمام پتانسیل‌های فردی).

خدمت عمومی اغلب مترادف خدمت دولتی استفاده می‌شود اما خدمت عمومی فراتر از مکان کار کارمند دلالت دارد. دانشمندان مدیریت عمومی مدت‌های مدیدی ادعا داشتند که خدمت عمومی یک احساس نیرومند ویژه است (Perry, 2014: 35-38). انگیزه خدمت عمومی در حوزه خدمت به مردم است تمایل و نیت به انجام خوب کار برای دیگران و شکل دادن به رفاه جامعه است. انگیزه خدمت عمومی دارای چهار بُعد به مثابه جذابیت سیاست‌گذاری، تعهد به منافع عمومی، همدردی و از خودگذشتگی است. جذابیت سیاست‌گذاری آمادگی کار در بخش عمومی و سهمیم شدن در فرایند سیاست‌گذاری و جدیت در رشد اجتماع و جامعه است تعهد به منافع عمومی تمایل خدمت به نفع عموم فقط یک ارزش جدایی‌ناپذیر ساختار انگیزه خدمت عمومی است و یکی از پایه‌های هنجاری خدمت عمومی است و همدردی یک عشق گسترده بر طبق اصول درون همه مردم و مرزهای سیاسی ما است و از خودگذشتگی مشتاق بودن خدمت به دیگران به جای پاداش‌های مادی فردی است؛ همدردی یک عشق وسیع به همه مردم و درک یک حالت عاطفی است که تمام حقوق اولیه باید حفظ شود از خودگذشتگی مشتاق بودن فرد برای خدمت به دیگران به جای پاداش‌های مادی است (Kim, 2020: 261). به‌طور خاص، جیمز // پری^۴ از برجسته‌ترین پژوهشگران در زمینه انگیزه خدمت عمومی است. مدل چهارعنصری او برای انگیزه خدمت عمومی شامل: علاقه به سیاست‌گذاری عمومی-نوع دوستی-همدلی-تعهد به منافع عمومی، می‌توان مبنای اصلی در ارائه نظرات باشد. وینسنت لئوی^۵، در مفهوم‌پردازی نظری و بین‌المللی‌سازی انگیزه خدمت عمومی نقش داشته و مدل‌ها و دیدگاه‌های او کمک کرده این حوزه در کشورهای مختلف کاربرد پیدا کند.

تئوری فرایندی انگیزش خدمات عمومی به شکل‌گیری احتمالات برای یک نظریه انگیزه کاری کمک می‌کند. رفتار کاری منشأ زیادی دارد، از جمله: انتخاب منطقی، مطابقت هنجاری و پیوند عاطفی علاوه بر این، خودپنداره یک فرد (یعنی هویت و ارزش‌های او)، عامل مهمی است که از طریق آن این فرایندهای انگیزشی عمل می‌کنند. خودپنداره فرد به‌طور کامل در خلأ شکل نمی‌گیرد. افراد آفریده‌های اجتماعی هستند که ارزش‌ها و هویت‌های خود را به‌طور مختلف از جمله قرار گرفتن در معرض نهادها و مکانیسم‌های اجتماعی به‌دست می‌آورند (Perry, 2011: 2-5). این نظریه متغیرهای مهم را به چهار حوزه تقسیم می‌کند: زمینه اجتماعی-تاریخی، زمینه انگیزشی، ویژگی‌های فردی و رفتار. پیوندی که این نظریه بین پدیده‌های اجتماعی-تاریخی و رفتار سازمانی برقرار می‌کند، نشان می‌دهد که روش کیفی-تحقیقات مشاهده‌ای، مستقیم، قوم‌نگاری و انسان‌شناسی-می‌تواند کمک زیادی به کشف چگونگی ترکیب متغیرها داشته باشد.

مواد و روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر پارادایم تفسیری است؛ زیرا «بر اساس دیدگاه تفسیری، واقعیت مشروط به تجربه انسان و تفسیر اوست» (بازرگان، ۱۴۰۰: ۱۸). پژوهشگر می‌کوشد معنا یا ماهیت تجربه اعضای هیأت علمی دانشگاه را از انگیزه خدمت عمومی شان دریابد. پژوهش حاضر به لحاظ رویکرد یک مطالعه کیفی است. در مطالعات حاضر، استراتژی نظریاً داده بنیاد اشتراوس و کوربین (نسخه ۲۰۱۸)، مورد استفاده قرار گرفته است (اشتراوس، کوربین، ۱۳۹۵: ۸۹-۶۳). از این روش‌ها می‌توان برای کشف باورها و معانی زیربنای عمل، بررسی جنبه‌های منطقی و غیرعقلانی رفتار و نشان دادن نحوه ترکیب منطق و احساسات و تأثیر آن بر نحوه واکنش افراد به رویدادها یا رسیدگی به مشکلات از طریق عمل و تعامل استفاده کرد (Corbin, Straus, 2015: 210). از آنجایی که نتایج این پژوهش می‌تواند برای حل مسائل مربوط به کاهش انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی استفاده شود از نظر هدف کاربردی است. مشارکت‌کننده‌های پژوهش کلیه اعضای هیأت علمی واحدهای دانشگاه آزاد اسلامی استان تهران بودند که به روش نمونه‌گیری هدف‌مند نظری با رعایت حداکثر تنوع انتخاب شدند. معیار انتخاب شرکت‌کنندگان حداقل ۵ سال سابقه کار پژوهشی و آموزشی بود و باتوجه به بهره‌مندی دانشجویان از خدمت، دو نفر از دانشجویان نیز که یکی از آن‌ها عضو هیأت علمی بود نیز مورد مصاحبه قرار گرفتند. طوری که مشخصات مشارکت‌کنندگان برپایه (جدول ۱)، مورد بررسی قرار داشته است.

^۴ James L. Perry

^۵ Wouter Vandenabeele

جدول ۱. مشخصات شرکت کنندگان در فرایند مصاحبه (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

ردیف	سمت	مرتبه علمی	رشته تحصیلی	رتبه واحد دانشگاهی	مدت زمان مصاحبه
۱	عضو هیأت علمی-عضویت در نشریات علمی	استاد	روانشناسی بالینی	بسیار بزرگ	۶۰ دقیقه
۲	عضو هیأت علمی-سابقه اجرایی	دانشیار	شیمی	بسیار بزرگ	۸۵ دقیقه
۳	عضو هیأت علمی و مدیر گروه	دانشیار	جغرافیای شهری	بسیار بزرگ	۷۲ دقیقه
۴	عضو هیأت علمی-سابقه اجرایی	دانشیار	زمین‌شناسی	بسیار بزرگ	۱۰۵ دقیقه
۵	عضو هیأت علمی-سابقه اجرایی	دانشیار	فیزیولوژی ورزش	بسیار بزرگ	۱۱۳ دقیقه
۶	عضو هیأت علمی	استاد	مدیریت فرهنگی	جامع	۳۰ دقیقه
۷	عضو هیأت علمی	استادیار	مدیریت آموزشی	جامع	۷۲ دقیقه
۸	عضو هیأت علمی-سابقه اجرایی	دانشیار	فلسفه	بسیار بزرگ	۱۰۰ دقیقه
۹	عضو هیأت علمی-سابقه اجرایی	مربی	مدیریت آموزشی	بسیار بزرگ	۵۰ دقیقه
۱۰	عضو هیأت علمی و دانشجوی دکتری	مربی	کامپیوتر	کوچک	۳۰ دقیقه
۱۱	دانشجوی دکتری	-	معماری	جامع	۳۰ دقیقه
جمع زمان مصاحبه: ۷۴۷ دقیقه ۱۲:۴۵ ساعت/دقیقه					

علاوه بر داده‌هایی که از مشارکت‌کنندگان استخراج شد از بخش‌نامه، آیین‌نامه و مصاحبه دست‌دوم نیز برای مطالعه و تحقیق استفاده گردید. روش نمونه‌گیری بر مبنای نظری و هدف‌مند بود. برای گردآوری داده‌ها از مصاحبه نیمه‌ساختمند استفاده شد. برای سریع رسیدن به اشباع نظری از پرسش‌های تحلیلی در قالب اجزای پارادایم، یادداشت‌های تحلیلی، ماتریس شرطی/پیمادی، استفاده شد. قبل از مصاحبه فرم قرارداد رضایت شرکت در پژوهش و اطمینان از محرمانه ماندن متن مصاحبه در اختیار مشارکت‌کنندگان قرار گرفت. سوالات مصاحبه با اعضای هیأت علمی دانشگاه به شرح زیر بود:

ادراک یا برداشت شما از انگیزه خدمت عمومی چیست؟ - در زمینه انگیزه اعضای هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی برای خدمت به عموم در دانشگاه و جامعه چه تجربیات مثبت و منفی دارید؟ - فکر می‌کنید چه کسانی روی انگیزه خدمت عمومی شما در دانشگاه نقش دارند؟ - شرایطی بود که کمکتان کند تا انگیزه خدمت به عموم در شما ارتقاء پیدا کند و کارتان را بهتر انجام دهید؟ - دغدغه‌های شما در خصوص انگیزه اعضای هیأت علمی دانشگاه برای خدمت به عموم الان چه می‌تواند باشد؟ - در شرایط انگیزه اعضای هیأت علمی دانشگاه و فرایند ناشی از آن برای خدمت به عموم چه پیامدی حاصل شده است؟

در پژوهش حاضر از بخش‌نامه قرارداد با اساتید بازنشسته، آیین‌نامه تشویق و رکود علمی اعضای هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، کرسی‌های نظریه‌پردازی، فرصت مطالعاتی، رسیدگی به تخلفات اعضای هیأت علمی، فرم ارتقاء مرتبه علمی (امتیاز فعالیت آموزشی)، مصاحبه دست‌دوم از رئیس کانون استادان دانشگاه آزاد اسلامی در خصوص مشکلات اعضای هیأت علمی و مصاحبه دست‌دوم استاد نمونه سال نیز به عنوان اطلاعات تکمیلی استفاده شد. مصاحبه‌ها تا اشباع نظری به‌طوری که داده تازه مهمی به دست نیاید و مقوله‌ها به‌خوبی از لحاظ ویژگی و ابعاد پرورده شده باشند و گوناگونی آن را به‌نمایش بگذارد و مناسبات میان مقوله‌ها به‌خوبی مشخص و اعتبارشان ثابت شده باشد؛ ادامه داشت. بنابراین پژوهش حاضر از ۱۹ سند که حاوی ۱۱ مصاحبه حضوری، ۶ مدرک سازمانی و ۲ مصاحبه دست‌دوم برای اطلاعات تکمیلی استفاده شده است. مصاحبه با هر مشارکت‌کننده یک‌بار انجام شد. در خصوص اعتماد مطالعه برای قابل قبول بودن، از شیوه «کنترل مشارکت‌کننده»^{۱۰}، و برای قابلیت اطمینان، از شیوه «بررسی و کنترل کدگذاری توسط همکار»^{۱۱}، و برای تعیین اعتبار یا صحت طرح نظری از تحلیل سطح بالا و قابل قبول بودن استفاده شد. روش تحلیل داده‌ها طبق نظریه زمینه‌ای اشتراوس و کوربین از کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری گزینشی و از نرم‌افزار اطلس تی‌آی^{۱۲} ورژن ۸/۳ استفاده شد.

¹⁰ Number Check¹¹ Peer Check¹² Atlas.ti

بحث و یافته‌های تحقیق

پس از تحلیل داده‌های مصاحبه‌ها، شبکه‌های ارتباطی مدل که بیانگر رابطه بین هر یک از راهبردها با شرایط اثرگذار و شکل‌دهنده آن و پیامدها است؛ با استفاده از ۱۶ نمودار برجسته شد. با تجميع نمودارهای مذکور ۵ راهبرد و ۱۵ تاکتیک راهبردی شکل گرفت که برپایه (جدول ۶-۲)، آمده است.

جدول ۲. تاکتیک‌های راهبرد شرکت اعضای هیأت علمی در سیاست‌گذاری درون و برون سازمانی دانشگاه—(مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

پیامد	تاکتیک‌های راهبردی	شرایط (عوامل اثرگذار)
لـ انگیزه درونی قوی، احساس درونی قوی، احساس خوب از راه انداختن کار دیگران، احساس ارزشمندی، احساس رضایت درونی، تأمین تمایلات ذهنی، عزت نفس بالا، رضایت از بازخورد، احساس مؤثر بودن در مجموعه، انگیزه خدمت عمومی بالا، زکات دانسته‌ها، دوری دانشجو از آسیب‌ها، ادراک دانشجویان از کیفیت خدمات، ارزشمندی افراد متخصص و دانا در جامعه، رشد و توسعه دانشگاه، رشد و توسعه پایدار، ضعف مدیریت منابع انسانی، نتایج ادراکی در پاسخ‌گویی، حفظ ارتقاء سالانه و مرتبه علمی، خوش‌حال از افزایش حقوق و دستمزد	– تاکتیک راهبردی اول: ارائه خدمات پایدار به شهروندان با تأکید بر حمایت مسئولین درون سازمانی – تاکتیک راهبردی دوم: مشارکت در شوراهای درون و برون سازمانی دانشگاه – تاکتیک راهبردی سوم: بروز ظرفیت در سیاست‌گذاری و اجرای سیاست‌های دانشگاه در حل مسائل جامعه – تاکتیک راهبردی چهارم: حل مسائل جامعه با خدمات آموزشی و پژوهشی و فرهنگی در شرایط استعداد خاص عضو هیأت علمی دانشگاه – تاکتیک راهبردی پنجم: طرح ایده و تصمیم‌گیری شورایی دانشکده علی‌رغم حمایت ضعیف مسئولین	← انگیزه درونی قوی، انگیزه پیشرفت، عزت نفس بالا، سرمایه روان‌شناختی، استعدادی خاص برای خدمت از جانب خداوند، اعتبار و هویت فردی و خانوادگی، هویت دینی اعضای هیأت علمی، سرمایه اجتماعی، اعتقاد به خدمت بی‌منت، توجه به نیازهای جامعه، ارتباط با صنعت، تفکر پویا، اخلاق اجتماعی در پاسخ‌گویی، تمایل به مشارکت در حل مشکل جامعه، حمایت مسئولین درون سازمانی، اعتقاد به توان آموزش در ایجاد تغییر، تعلق و تعهد سازمانی بالای عضو هیأت علمی، شایستگی مدیران دانشگاه، عدم شایستگی درون فردی مدیران دانشگاه، اطلاعات تخصصی به‌روز، منضبط بودن، احترام، ارتباط و تعامل قوی، اعتقاد به انتقال اطلاعات، حمایت برون دانشگاهی، تأمین نیازهای مالی، همکاری مسئولین دانشگاه و اساتید، هدفمندی سیاست‌های پژوهشی درون و برون دانشگاهی، یادگیرنده مادام‌العمر

جدول ۳. تاکتیک‌های راهبرد انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی دانشگاه با فعالیت پژوهشی—(مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

پیامد	تاکتیک‌های راهبردی	شرایط (عوامل اثرگذار)
لـ عزت نفس بالا، احساس رضایت درونی، دستاورد معنوی از انجام کار، شادکامی بالا در اساتید، احساس خدمت بیشتر به جامعه، احساس خوب از راه انداختن کار دیگران، احساس مؤثر بودن در مجموعه، ارتقاء اخلاق پژوهشگری، نتایج قوی ادراکی، ارتقاء شأن و منزلت واحد دانشگاهی، شادی اجتماعی، ارتقاء سلامت جامعه	– تاکتیک راهبردی ششم: پویایی پژوهشی با رعایت اخلاق پژوهشگری	← انگیزه درونی قوی، سرمایه روان‌شناختی، اعتبار و هویت فردی و خانوادگی، هویت دینی اعضای هیأت علمی، اعتقاد به تعمق در مسائل، دل‌سوز مسائل جامعه، اعتقاد به ارزش‌های انسانی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، اعتقاد و علاقه به پژوهش در یک زمینه، ارتباط با صنعت، تعلق و تعهد سازمانی بالای اساتید، معنا داشتن زندگی کاری، اعتقاد به اصیل بودن کار پژوهشی، پویایی متقابل استاد دانشجو در پژوهش، اعتقاد به اخلاق پژوهشگری، حمایت مسئولین درون و برون سازمانی دانشگاه، امنیت شغلی
لـ محدود بودن مقاله اورجینال و کاربردی استاد، محدود بودن پژوهش‌های استاد در یک زمینه، عدم رعایت اخلاق پژوهشگری، کیفیت پایین راهنمایی پژوهشی استاد در حوزه پژوهش، مقاله استاد استخراجی از پایان‌نامه غیراصیل دانشجو، استاد کسب اعتبار با مقاله خود ننوشته و غیراصیل، نزول کیفیت پژوهش به دلیل اهمیت کمیت، کیفیت فدای درآمد دانشگاه، معضلات و آسیب‌ها در بخش پژوهش	– تاکتیک راهبردی هفتم: فعالیت غیرحرفه‌ای در حوزه پژوهش ۱. اصیل نبودن کار پژوهشی ۲. دیتاسازی در پژوهش ۳. ترجیح پایان‌نامه، نه پژوهش مسائل روز	← انگیزه درونی ضعیف، روحیه پایین مشارکتی، عدم آگاهی از توانمندی، پیگیری دستمزد بالا، عدم توجه به نیازهای جامعه، ضعف تخصصی و تجربه اساتید، عدم تمایل به مشارکت در مسائل جامعه، تعلق سازمانی پایین اعضای هیأت علمی، عدم اعتقاد به رعایت اخلاق پژوهشگری، ضعف معیارهای کیفی پژوهشی در ارتقاء، کارگاه آموزشی صرفاً برای ارتقاء، گرایش به کمیت پژوهش، گرایش به مادیات و معیارهای کمی در ارتقاء مرتبه علمی

جدول ۴. تاکتیک‌های راهبرد انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی دانشگاه به دانشجو و جامعه در فعالیت آموزشی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

پیامد	تاکتیک‌های راهبردی	شرایط (عوامل اثرگذار)
لـ احساس رضایت درونی، انگیزه درونی قوی، عزت نفس بالا، نارضایتی از رویه‌ها، رضایت دانشجو و فارغ‌التحصیلان فرهیخته، ارتقاء تفکر سیستمی، ارتقاء سطح مهارت کاری، کاریزما شدن استاد برای دانشجو، مدیریت قوی روابط با دانشجو، بار آوردن ذهن پژوهشگری در دانشجو، نتایج قوی ادراکی دانشجویان و جامعه	- تاکتیک راهبردی هشتم: اخلاق حرفه‌ای در تدریس علی‌رغم ضعف شایستگی مدیر - تاکتیک راهبردی نهم: اخلاق حرفه‌ای در تدریس و آموزش به جامعه	← عزت نفس بالا، انگیزه درونی قوی، سرمایه روان‌شناختی استاد بالا، اعتبار و هویت فردی و خانوادگی، هویت دینی اعضای هیأت علمی دانشگاه، سرمایه اجتماعی بالا، تفکر سیستمی، اخلاق حرفه‌ای تدریس اساتید، داشتن انگیزه کافی برای تدریس، تعلق و تعهد بالای سازمانی اساتید، اخلاق حرفه‌ای در پاسخ‌گویی، مسئولیت‌پذیری نسبت به دانشجویان، حفظ و مراقبت از دانشجو، عدم شایستگی درون فردی مدیران، بی‌توجهی به خدمات اساتید، دیده نشدن کیفیت وظائف آموزشی، ضعف تفکر سیستمی گروه آموزشی، اخلاق اجتماعی در پاسخ‌گویی، اعتقاد به توان آموزش در تغییر، توجه به نیازهای جامعه، مدیریت روابط با دانشجو، استاندارد دانشگاهی، شایستگی مدیران دانشگاه
لـ تدریس غیر حرفه‌ای، ارزشیابی غیراستاندارد، محرومیت نسبی ادراکی و احساسی، کاهش انگیزه خدمتگزاری اساتاد، نگرانی از سبک پذیرش دانشجوی ضعیف، نگرانی از آینده دانشگاه، به خطر افتادن موجودیت دانشگاه، تولیدات (فارغ‌التحصیل)، نامطلوب برای جامعه	- تاکتیک راهبردی دهم: تدریس و آموزش به دانشجویان غیراستاندارد	← سرمایه روان‌شناختی استاد بالا، اخلاق حرفه‌ای تدریس اساتید، ورود دانشجوی غیراستاندارد، پیشینه تربیتی دانشجو، دانشجوی بی‌انگیزه، دانشجو با سطح علمی پایین، بی‌نظمی دانشجو، مهارت اجتماعی ضعیف دانشجو، مدرک‌گرا بودن دانشجو، دانشجو با انگیزه درآمدزایی، محدودیت‌های مالی دانشگاه، سیاست‌گذاری منفی در جامعه، وضعیت نامناسب اشتغال در جامعه

جدول ۵. تاکتیک‌های راهبرد انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی دانشگاه در مدیریت روابط با دانشجو- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

پیامد	تاکتیک‌های راهبردی	شرایط (عوامل اثرگذار)
لـ عزت نفس بالا، انگیزه درونی قوی، مدیریت قوی روابط با دانشجو، مشتری‌مداری، تربیت انسان فرهیخته، نتایج قوی ادراکی دانشجویان و جامعه، ارتقاء سلامت جامعه	- تاکتیک راهبردی یازدهم: حفظ و مراقبت از دانشجو با ارائه خدمات تیمی ۱. رسیدگی به مسائل درسی دانشجویان ۲. ارائه خدمات تیمی به دانشجویان ۳. مشاوره به دانشجو برای جلوگیری از آسیب ۴. ارائه طرح اشتغال برای دانشجویان	← سرمایه روان‌شناختی بالای اساتید، اخلاق اجتماعی در پاسخ‌گویی، هویت دینی اعضای هیأت علمی، سرمایه اجتماعی، تفکر سیستمی، اخلاق حرفه‌ای بالا در پاسخ‌گویی، اخلاق حرفه‌ای تدریس اساتید، تعلق و تعهد سازمانی بالای عضو هیأت علمی دانشگاه، مدیریت قوی روابط با دانشجو، حمایت مسئولین درون سازمانی
لـ گله‌مندی دانشجو، نتایج ضعیف عملکردی، استرس در دانشجو، ناخشنودی در دانشجو، فشار کار به مدیران، بی‌احترامی به دانشجو، نارضایتی از رویه‌ها، کاهش دانشجو، ناخشنودی در مشتری	- تاکتیک راهبردی دوازدهم: عدم حفظ و مراقبت از دانشجو	← عدم رعایت شاخص‌های کنترل ورود حق‌التدریس‌ها، بی‌توجهی به ارزیابی دقیق عملکرد اساتاد، اساتید بدون صلاحیت مدرسی، اساتید فاقد اتاق کار، خدمت در حد رفع تکلیف و اجبار، اخلاق غیرحرفه‌ای در پاسخ‌گویی، دانشجو با سطح علمی پایین، عدم تناسب استاندارد استاد- دانشجو، تجهیزات آموزشی غیراستاندارد، تعلق سازمانی پایین اساتید، نارضایتی از مدیریت کلان

جدول ۶. تاکتیک‌های راهبرد انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی به دانشگاه در پست اجرایی دانشگاه - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

شرایط (عوامل اثرگذار)	تاکتیک‌های راهبردی	پیامد
← سرمایه روان‌شناختی بالای اساتید، انگیزه درونی قوی، عزت نفس بالا، اعتبار و هویت فردی خانوادگی اساتید، استقلال فکری و عملی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، توجه به نیازهای جامعه، دنبال منافع جمع، سرمایه اجتماعی، اخلاق حرفه‌ای تدریس اساتید، حمایت مسئولین درون سازمانی، محدودیت‌های مالی دانشگاه، پاسخ‌گو نبودن استاد به خواسته‌های خانواده، اهمیت حقوق و دستمزد، نارضایتی از حقوق و دستمزد، رعایت اخلاق پژوهشگری، شایستگی درون فردی مدیران، حمایت مسئولین درون و برون سازمانی، آشنا به وظائف آموزشی و پژوهشی، تعهد و تعلق سازمانی بالای اساتید، مسائل اقتصادی جامعه،	– تاکتیک راهبردی سیزدهم: انجام صحیح وظائف در پست اجرایی در شرایط اهمیت حقوق و دستمزد و رضایت از پرداخت – تاکتیک راهبردی چهاردهم: انجام صحیح وظائف در پست اجرایی بدون زد و بند	ل احساس ارزشمندی، احساس رضایت درونی، تأمین مالی در بخش صنعت، پیگیری دستمزد بالا، تلاش در جبران کمبود مالی، نارضایتی از رویه‌ها، دستاورد معنوی از انجام کار، ارتقاء سلامت جامعه، رشد و توسعه دانشگاه
← ناآشنا به انتظارات محیط کار، تعلق و تعهد سازمانی پایین، دنبال منافع فردی و قدرت، نارضایتی از حقوق و دستمزد، غیبت و عدم دسترسی، تلاش در جبران کمبود مالی، عدم مسئولیت در برابر سازمان، انگیزه درآمدزایی، مدیریت اداری و بروکراسی، ضعف مدیریت منابع انسانی، مدیران خودرأی، انتخاب مدیرانی با انگیزه ریاست، ضعف نظارتی سیستم پاسخ‌گویی	– تاکتیک راهبردی پانزدهم: انجام ناقص وظائف در پست اجرای	ل کاهش انگیزه خدمتگزاری استاد، بی‌عدالتی در ارائه خدمات

با تجمیع ۱۱۶ نمودار مذکور براساس راهبردها، مدل فرایند انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی دانشگاه با ۱۱ زنجیره به هم پیوسته شکل‌دهنده فرایند استخراج شد. این زنجیره‌ها عبارت‌اند از: شرایط فردی، شرایط اجتماعی فرهنگی، شرایط دانشگاهی، راهبرد شرکت اعضای هیأت علمی در سیاست‌گذاری درون و برون سازمانی دانشگاه، راهبرد مدیریت روابط با دانشجو، راهبرد انگیزه خدمت اعضای هیأت علمی دانشگاه به عموم در فعالیت پژوهشی، راهبرد انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی دانشگاه به دانشجو و جامعه با فعالیت آموزشی، راهبرد انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی در پست اجرایی دانشگاه، پیامد فردی، پیامد اجتماعی فرهنگی و پیامد دانشگاهی. شرایط، راهبردها و پیامدهای مذکور از ۴۳ بُعد تشکیل شده است که برپایه (نمودار ۱)، مشخص است.

❖ **شرایط فردی:** سرمایه روان‌شناختی، تناسب بین استعداد و علاقه، عزت نفس و انگیزه درونی.

❖ **شرایط اجتماعی فرهنگی:** اعتبار و هویت فردی و خانوادگی، هویت دینی اعضای هیأت علمی، سرمایه اجتماعی، حمایت برون سازمانی، سیاست‌گذاری منفی در جامعه.

❖ **شرایط دانشگاهی:** فرهنگ پاسخ‌گویی، تفکر پویا، هوش هیجانی، مهارت‌های ارتباط و تعامل، یادگیری مادام‌العمر، استقلال فکری و عملی، احساس تعلق و تعهد سازمانی، اخلاق‌مداری حرفه‌ای آموزشی و پژوهشی، سیاست‌گذاری درون و برون سازمانی دانشگاه، مدیریت روابط با دانشجو، معیارهای ارتقای مرتبه علمی، استاندارد دانشگاهی، شایستگی مدیران دانشگاه، محرومیت نسبی و امنیت شغلی.

❖ **راهبردها:** مدل از ۵ راهبرد با ۱۵ تاکتیک راهبردی تشکیل شده است. اولین راهبرد شرکت اعضای هیأت علمی در سیاست‌گذاری درون و برون سازمانی دانشگاه است که شامل تاکتیک‌های راهبردی (۱- ارائه خدمات پایدار به شهروندان با تأکید بر حمایت مسئولین درون سازمانی، ۲- مشارکت در شوراهای درون و برون سازمانی دانشگاه، ۳- بروز ظرفیت در سیاست‌گذاری و اجرای سیاست‌های دانشگاه در حل مسائل جامعه، ۴- حل مسائل جامعه با خدمات آموزشی و پژوهشی و فرهنگی در شرایط استعداد خاص عضو هیأت علمی دانشگاه و ۵- طرح ایده و تصمیم‌گیری شورایی دانش‌محور علی‌رغم حمایت ضعیف مسئولین)، است. دومین راهبرد مدیریت روابط با دانشجو است که شامل تاکتیک‌های راهبردی (۱- حفظ و مراقبت از دانشجو با ارائه خدمات تیمی، ۲- عدم حفظ و مراقبت از دانشجو)، است. سومین راهبرد انگیزه خدمت اعضای هیأت علمی دانشگاه به عموم در فعالیت پژوهشی است که شامل تاکتیک‌های راهبردی (۱- پویایی پژوهشی با رعایت اخلاق پژوهشگری،

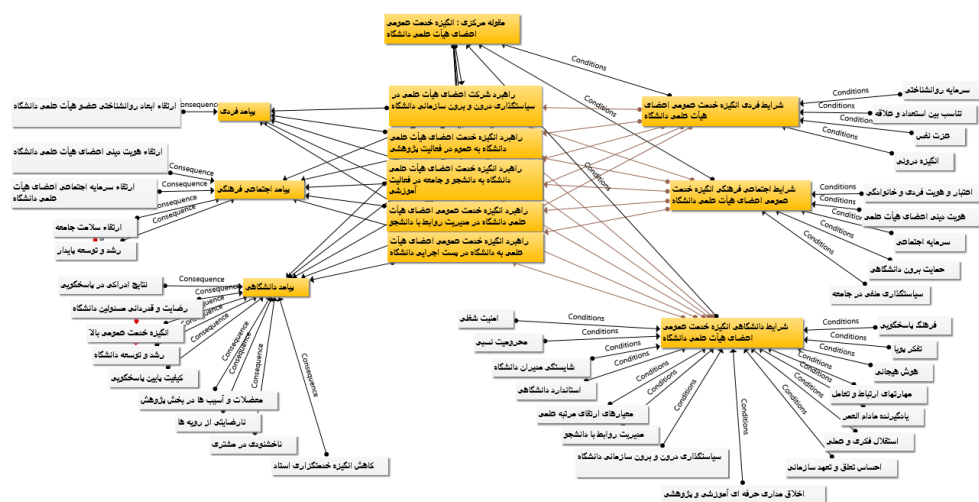
۲- فعالیت غیر حرفه‌ای در حوزه پژوهش)، است. چهارمین راهبرد انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی دانشگاه به دانشجو و جامعه با فعالیت آموزشی است که شامل تاکتیک راهبردی (۱- اخلاق حرفه‌ای در تدریس و آموزش جامعه، ۲- اخلاق حرفه‌ای در تدریس علی‌رغم ضعف شایستگی مدیر، ۳- آموزش و تدریس به دانشجویان غیراستاندارد) است. پنجمین راهبرد انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی در پست اجرایی دانشگاه است که شامل تاکتیک‌های راهبردی (۱- انجام صحیح وظائف در پست اجرایی علی‌رغم اهمیت حقوق و دستمزد، ۲- انجام صحیح وظائف اعضای هیأت علمی در پست اجرایی بدون زدوبند، ۳- انجام ناقص وظائف در پست اجرایی)، است.

❖ **پیامدهای فردی:** ارتقاء ابعاد روان‌شناختی عضو هیأت علمی دانشگاه.

❖ **پیامدهای اجتماعی فرهنگی:** ارتقاء هویت دینی اعضای هیأت علمی دانشگاه، ارتقاء سرمایه اجتماعی اعضای هیأت علمی دانشگاه، ارتقاء سلامت جامعه، رشد و توسعه پایدار.

❖ **پیامدهای دانشگاهی:** نتایج ادراکی در پاسخ‌گویی، رضایت و قدردانی مسئولین دانشگاه، انگیزه خدمت عمومی بالا، رشد و توسعه دانشگاه، کیفیت پایین پاسخ‌گویی، معضلات و آسیب‌ها در بخش پژوهش، نارضایتی از رویه‌ها، ناخشنودی در مشتری، کاهش انگیزه خدمت‌گزاری استاد.

در نهایت برای ارائه مدل تبیین فرایند انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی واحدهای دانشگاه آزاد اسلامی استان تهران، یکپارچه‌سازی و تعیین مقوله مرکزی مطرح است. مقوله مرکزی یا مقوله هسته، نمایانگر مضمون اصلی پژوهش است. شرط اساسی که رفتارها و راهبردهای متفاوت اعضای هیأت علمی را در خدمت‌گزاری به دانشگاه و جامعه تعیین کرد تجربیات زندگی اجتماعی و زندگی شغلی آنان بود که به آن می‌توان مفهوم انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی دانشگاه داد. هریک از ابعاد مدل دارای مؤلفه و زیرمؤلفه است که چگونگی ارتباط آن‌ها در نقش شرایط اثرگذار و راهبردها و پیامدها در قسمت بحث به آن‌ها پرداخته شده است.

نمودار ۱. مدل فرایند انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی واحدهای دانشگاه آزاد اسلامی استان تهران خروجی از نرم‌افزار اطلس تی‌ای ۸/۲ (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

این پژوهش با ارائه مدلی جامع، فرایند شکل‌گیری انگیزه خدمت عمومی اعضای هیأت علمی واحدهای دانشگاه آزاد اسلامی استان تهران را تبیین کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که این پدیده تحت تأثیر تعامل پیچیده‌ای از شرایط فردی، اجتماعی-فرهنگی و دانشگاهی شکل می‌گیرد و به راهبردهای متفاوتی در خدمت‌رسانی منجر می‌شود. مدل ارائه شده نه تنها روابط بین این عوامل را آشکار می‌کند، بلکه چگونگی تأثیرگذاری آن‌ها بر پیامدهای فردی، سازمانی و اجتماعی را نیز مشخص می‌سازد. یکی از یافته‌های کلیدی این پژوهش، نقش محوری سرمایه روان‌شناختی و هویت دینی در شکل‌گیری انگیزه خدمت عمومی است. اعضای هیأت علمی با عزت‌نفس بالا، انگیزه درونی قوی و تعلق خاطر به ارزش‌های معنوی، تمایل بیشتری به ارائه خدمات بی‌منت به جامعه دارند. این یافته

با پژوهش‌های پیشین مورد مطالعه پژوهش در حوزه انگیزه خدمت عمومی هم‌سو است و بر اهمیت پرورش ویژگی‌های روان‌شناختی و اخلاقی در فرایند جذب و تربیت اعضای هیأت علمی تأکید می‌کند. شرایط سازمانی نیز به‌عنوان عاملی تعیین‌کننده در انگیزه خدمت عمومی شناسایی شد. حمایت مدیران، استقلال فکری، فرهنگ پاسخ‌گویی و شایستگی مدیریتی، ازجمله عواملی هستند که بستری مساعد برای خدمت‌رسانی اثربخش فراهم می‌کنند. در مقابل، ضعف در مدیریت، بوروکراسی اداری و بی‌توجهی به بازخوردهای مثبت می‌تواند به کاهش انگیزه خدمت‌گزاری منجر شود. این نتایج، لزوم بازنگری در سیاست‌های مدیریت منابع انسانی دانشگاه‌ها را برجسته می‌سازد. طوری که انگیزه خدمت عمومی تنها به عوامل درونی محدود نمی‌شود، بلکه تعاملات اجتماعی و حمایت نهادهای فراسازمانی نیز در تقویت یا تضعیف آن نقش دارند. مشارکت در سیاست‌گذاری‌های کلان، همکاری با انجمن‌های علمی و تعامل با جامعه، ازجمله راهبردهایی هستند که اعضای هیأت علمی برای تحقق رسالت اجتماعی خود به‌کار می‌گیرند. این یافته‌ها بر ضرورت توسعه شبکه‌های اجتماعی و تعامل دانشگاه با نهادهای مدنی تأکید دارد. شناسایی راهبردهای متفاوت اعضای هیأت علمی در مواجهه با شرایط نامساعد سازمانی است. درحالی که برخی از اساتید، باوجود موانع ساختاری، به ارائه خدمات خود ادامه می‌دهند، عده‌ای دیگر دچار کاهش انگیزه یا روی آوردن به فعالیت‌های غیرحرفه‌ای می‌شوند. این نتایج نشان می‌دهد که سیاست‌گذاران دانشگاهی باید به دنبال ایجاد محیطی حمایتی باشند تا از تضعیف انگیزه خدمت عمومی جلوگیری شود. پیامدهای انگیزه خدمت عمومی در سطوح مختلفی مشاهده شد. در سطح فردی، احساس ارزشمندی و رضایت درونی؛ در سطح سازمانی، رشد دانشگاه و بهبود کیفیت آموزشی؛ و در سطح اجتماعی، ارتقای سلامت جامعه و توسعه پایدار ازجمله دستاوردهای این پدیده هستند. این یافته‌ها بر نقش کلیدی دانشگاه‌ها در پیشبرد اهداف اجتماعی تأکید دارند و لزوم توجه به مسئولیت‌پذیری اجتماعی نهادهای علمی را برجسته می‌سازند. در نتیجه می‌توان اذعان داشت که پژوهش حاضر از نظر روش‌شناختی نیز حائز اهمیت است، زیرا با به‌کارگیری رویکرد کیفی، توانسته است لایه‌های پنهان فرایند شکل‌گیری انگیزه خدمت عمومی را آشکار سازد. برخلاف پژوهش‌های کمی پیشین که عمدتاً به بررسی روابط خطی بین متغیرها پرداخته‌اند، این مطالعه با نگاهی فرایندی و زمینه‌محور، درک عمیق‌تری از این پدیده ارائه داده است. بدین ترتیب، این پژوهش مسیرهایی را برای تحقیقات آینده گشوده است. بررسی تطبیقی این مدل در سایر دانشگاه‌ها، سنجش تأثیر سیاست‌گذاری‌های کلان بر انگیزه خدمت عمومی و طراحی مداخلات سازمانی برای تقویت این پدیده، ازجمله پیشنهادات پژوهشی هستند. همچنین، تلفیق یافته‌های کیفی با مطالعات کمی گسترده‌تر می‌تواند به تعمیم‌پذیری بیشتر نتایج بینجامد. این پژوهش به‌عنوان گامی مهم در درک پویایی‌های انگیزه خدمت عمومی در محیط‌های دانشگاهی، هم از نظر نظری و هم از نظر کاربردی، مشارکت‌های قابل توجهی به ادبیات موجود ارائه می‌دهد.

منابع

- اشتراوس، انسلم ال. کوربین، جولیت. (۱۳۹۵). *مبانی پژوهش کیفی فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای*. ترجمه: ابراهیم افشار، چاپ پنجم، تهران: انتشارات نشر نی.
- بازرگان، عباس. (۱۴۰۰). *مقدمه‌ای بر روش‌های تحقیق کیفی و آمیخته: رویکردهای متداول در علوم رفتاری*. چاپ دوازدهم، تهران: انتشارات کتاب دیدآور (دیدار).
- ثابتی، مریم. محمدهمایون، سپهر. احمدی، فخرالدین. (۱۳۹۳). *نقش آموزش عالی در توسعه ملی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات توسعه اجتماعی ایران، دوره ۶، شماره ۴، ۵۹-۶۹.
- عربشاهی کریمی، احمد؛ حسینی، و حسینی، مرضیه. (۱۴۰۱). *نقش مربیگری سازمانی در انگیزه خدمت عمومی با نقش میانجی رفتار سازمانی مثبت‌گرا (مورد مطالعه: کارکنان ستاد دانشگاه علوم پزشکی مشهد)*. فصلنامه علمی پژوهشی-مدیریت بر آموزش سازمان‌ها، دوره ۱۱، شماره ۲، ۳۹-۱۳.
- علایی، علی. (۱۳۹۱). *تحلیلی در محتوای بیانیه چشم‌انداز دانشگاه‌های جهان آرمان‌ها ارزش‌ها و اهداف*. فصلنامه علمی پژوهشی-آموزش عالی ایران، دوره ۵، شماره ۱، ۹۱-۶۳.
- کیخا، عالمه. (۱۴۰۰). *نقش رهبری حکمت‌محور بر انگیزه خدمت عمومی کارکنان با میانجی‌گری متغیرهای مبادله رهبر-پیرو و هویت‌یابی سازمان*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های مدیریت عمومی، دوره ۱۴، شماره ۵۱، ۲۵۲-۲۲۵.
- کاوند، ندا. دانشور عامری، الناز. (۱۴۰۰). *انگیزه خدمت عمومی انگیزه‌های پویا در سازمان‌های دولتی: بررسی موانع و چالش‌ها*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات رفتاری در مدیریت، دوره ۱۲، شماره ۲۷، ۶۲-۴۵.

- منظره‌ی توکلی و همکاران. (۱۳۹۹). *انگیزه خدمت عمومی و عوامل سازمانی و غیرسازمانی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات مدیریت (بهبود و تحول)، دوره ۲۹، شماره ۹۷، ۹-۳۹.
- Corbin, Juliet. Straus, Anselm. (2015). *Basics Of Qualitative Research: Techniques And Procedures For Developing Grounded Theory*. SAGE.
- Hassan, Sobia. Ansari, Nighat. Rehman, Ali. (2022). *An Exploratory Study Of Workplace Spirituality And Employee Well-Being Affecting Public Service Motivation: An Institutional Perspective*. Qualitative Research Journal, 22(2): 209-235.
- Ho, Tran Thi Ngan. Hoa, Nguyen Thi Thu. Huong, Le Thu. Ha, Nguyen Thi Thu. (2023). *Impact Of Public Service Motivation On Job Satisfaction And Performance Of University Lecturers In Vietnam*. International Journal Of Multidisciplinary Research And Analysis, 6(1): 144-154.
- Kim, Sangmook. (2020). *Education And Public Service Motivation: A longitudinal Study Of High School Graduates*. Journal Of Public Administration Review, 81(2): 260-272.
- Mcbeath, Bowen. Hopkins, Karen. (2023). *Needs Assessment On The Changing Role Of The University Professor. Human Service Organizations: Management, Leadership & Governance*, 47(3): 149-156.
- Nguyen, Phuong V. Nguyen, Ngan Thi Thanh. Nguyen, Quyen Thi Thuy. (2020). *Public Service Motivation, Organizational Social Capital, Workplace Environment, And Knowledge Sharing Behavior within The Public Sector*. Journal of Southwest Jiaotong University, 55(3): 1-14.
- Pautz, Michelle C. Vogel, Morgan D. (2020). *Investigating Faculty Motivation And Its Connection To Faculty Work-Life Balance: Engaging Public Service Motivation To Explore Faculty Motivation*. Journal Of Public Affairs Education, 26(2): 1-21.
- Perry, James L. (2000). *Bringing Society In: Toward A Theory Of Public Service Motivation*. Journal Of Public Administration Research And Theory, 10(2): 471-488.
- Perry, James L. (2011). *The Growth Of Public Service Motivation Research*. The Korean Journal Of Policy Studies, 26(3): 1-12.
- Perry, James L. (2014). *The Motivational Bases Of Public Service: Foundations For A Third Wave Of Research*. Sia Pacific Journal Of Public Administration, 36(1): 34-47.
- Sułkowski, Łukasz. Przytuła, Sylwia. Borg, Colin. Kulikowski, Konrad. (2020). *Performance Appraisal In Universities—Assessing The Tension In Public Service Motivation (PSM)*. Journal Of Education Sciences, 10(7): 1-19.

Type of Article (Research Article)

Sociological Study Of Sustainable Tourism In The Arasbaran Region–East Azerbaijan Using A Grounded Theory Approach

Somayeh Baranemeh: Department of Sociology, Kha.C., Islamic Azad University, Khalkhal, Iran.

***Mehrdad Mohamadiyan:** Department of Sociology, Kha.C., Islamic Azad University, Khalkhal, Iran.

Sroush Fathi: Department of Sociology, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Article Einfo

Received: 2024/08/15
Accepted: 2025/02/11
PP: 40-51.

Keywords:

Sociological
Sustainable Tourism
Arasbaran Region
East Azerbaijan
Grounded Theory

Abstract

This study, adopting a grounded theory approach, investigates the sociological aspects of sustainable tourism in the Arasbaran region of East Azerbaijan. The present research is qualitative, and the required data were collected through observation, interviews, and analysis of non-reactive documents. The study population includes university professors and tourism experts in the Arasbaran region. The sample size was determined based on the process of theoretical saturation, and initially, 20 individuals were selected as the initial sample. Sampling was conducted theoretically (using the snowball method). To validate the findings, theoretical validity was ensured through extensive fieldwork and theoretical triangulation. The data analysis process consisted of three coding stages (open, axial, and selective) and was conducted using MAXQDA software. The research findings indicate that the conditions for sustainable tourism development in the Arasbaran region include: “responsible tourism,” “a tourist-friendly culture,” “local community participation,” “adherence to sustainability principles,” “sustainable security,” and “encouragement of local industries and crafts”. The contexts for sustainable tourism development also include: “the introduction of new tourism products,” “the inclusion of women in the tourism sector,” “coordination between the supply and demand systems,” and “planned resilience against the impacts of tourism development”. The strategies for sustainable tourism development in this region are based on “environmental responsibility” and “revitalization of the local economy”. The outcomes of sustainable tourism development in the Arasbaran region include: “long-term growth of the tourism industry without harming natural ecosystems,” “increased income stability,” “preservation of economic, social, and environmental balance,” “long-term responsiveness to tourists’ needs,” “creation of sustainable development opportunities,” “optimal management of natural resources for present and future generations,” “exchange of natural ecosystem services,” and “strengthening of social and cultural identity.”

Citation: Baranemeh. Somayeh, Mohamadiyan, Mehrdad. Fathi, Sroush. (2025). Sociological Study Of Sustainable Tourism In The Arasbaran Region–East Azerbaijan Using A Grounded Theory Approach. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(1; Ser. 84): 40-51.

DOI:

This Article Is Extracted From The Doctoral Thesis Of ‘*Somayeh Baranemeh*’, Titled “*Sociological Investigation Of The "Conditions, Contexts, Strategies, And Consequences" Of Sustainable Tourism Development In The Arasbaran Region–East Azerbaijan (A Pragmatic Explanation Using A Grounded Theory Approach)*”, Under The Supervision Of ‘*Dr. Mehrdad Mohamadiyan*’, & Advisory ‘*Dr. Sroush Fathi*’.

***Corresponding Author:** Mehrdad Mohamadiyan

E-mail Address: dr.mhm1350@gmail.com

Tel: +989144011689

Extended Abstract

Introduction

From a sociological perspective, tourism is a multifaceted social phenomenon that shapes human relations, cultural practices, and individual lifestyles. Sustainable tourism, now central to destination management, underscores the need to balance environmental responsibility, economic revitalization, cultural sensitivity, and enhanced tourist experiences. Yet, climate change, shifting consumption patterns, and conflicting stakeholder interests pose persistent challenges. The Arasbaran forests in East Azerbaijan Province, with their rich biodiversity and unique ecosystem, present significant opportunities for sustainable tourism that can bolster the local economy and improve community well-being. However, leveraging this potential requires careful planning aligned with economic, social, and environmental dimensions. This research, employing a sociological lens and grounded theory approach, seeks to identify and analyze the conditions, contexts, strategies, and outcomes of sustainable tourism development in Arasbaran, asking: What are the conditions, contexts, strategies, and outcomes of sustainable tourism development in this region?

Methodology

In this qualitative study, based on the Grounded Theory approach, data were collected using three main methods: observation, interviews, and analysis of non-reactive documents. The study population consists of university professors and tourism experts in the Arasbaran region, with the sample size determined according to the principle of "theoretical saturation," set at 20 participants by default, and selected using theoretical and snowball sampling methods. Semi-structured interviews are conducted with participants, and if necessary, repeated for data refinement and completion. The validity of the research is ensured through theoretical validity, extensive fieldwork, and theoretical triangulation. Data are analyzed in three stages—open coding, axial coding, and selective coding—to extract the core category. Data analysis is conducted using content analysis and MaxQDA software.

Results and Discussion

The study's findings present a comprehensive analysis of sustainable tourism development in the Arasbaran region, identifying critical conditions, effective strategies, and significant outcomes. At the core of sustainable tourism development lies responsible tourism - practices that conscientiously respect both the natural environment and cultural values of host communities. This foundation is strengthened through active community participation, where residents engage meaningfully in tourism-related decision-making processes, thereby fostering mutual trust, enhancing communication channels, and strengthening cooperation among diverse stakeholders. Complementing these elements is the essential adherence to sustainability principles, particularly in reducing resource consumption and preserving ecological diversity, which proves crucial for maintaining the region's natural resource integrity. The research highlights several impactful strategies for achieving sustainable tourism. Promoting local industries and crafts emerges as a dual-benefit approach, simultaneously preserving valuable traditional knowledge while generating tangible economic benefits for local populations. Equally important is the strategy of strengthening social capital through building robust community networks and relationships that form the backbone of sustainable development initiatives. Furthermore, the study emphasizes the effectiveness of environmental awareness programs and specialized training for local service providers, which serve to enhance overall service quality while institutionalizing sustainable practices across the tourism sector. Implementation of these sustainable tourism strategies yields multifaceted positive consequences for the Arasbaran region. Most notably, it enables long-term growth of the tourism industry while ensuring the protection of natural ecosystems, thereby preserving the region's environmental assets for future generations. The economic and social benefits are equally significant, manifesting as increased income stability, more balanced socio-economic development, and expanded employment opportunities for local communities. Beyond economic measures, sustainable tourism practices contribute substantially to cultural preservation and enhanced intercultural understanding, while simultaneously building greater resilience against environmental challenges. A particularly noteworthy finding concerns the transformative role of gender equality in tourism development, where encouraging women's participation helps reduce gender disparities and empowers traditionally marginalized groups. These outcomes collectively contribute to broader sustainable development goals, including ecological sustainability, social inclusion, and economic viability. The study ultimately underscores the fundamental importance of adopting an integrated, holistic approach to sustainable tourism development in the Arasbaran region. This approach successfully combines local knowledge systems with active community engagement and strict adherence to sustainability principles, creating a viable tourism model that simultaneously drives economic growth, protects environmental assets, and enhances the quality of life for residents. The research suggests that future studies should focus on identifying and evaluating innovative strategies to further optimize sustainable tourism practices, not only in Arasbaran but in similar regions worldwide facing comparable developmental challenges and opportunities.

بررسی جامعه‌شناختی گردشگری پایدار در منطقه ارسباران-آذربایجان شرقی با رویکرد نظریه داده‌بنیاد

سمیه برانمه: گروه جامعه‌شناسی، واحد خلیخال، دانشگاه آزاد اسلامی، خلیخال، ایران.

*مهرداد محمدیان: گروه جامعه‌شناسی، واحد خلیخال، دانشگاه آزاد اسلامی، خلیخال، ایران.

سروش فتحی: گروه جامعه‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

این مطالعه با رویکرد نظریه داده‌بنیاد به بررسی جامعه‌شناختی گردشگری پایدار در منطقه ارسباران-آذربایجان شرقی می‌پردازد. پژوهش حاضر کیفی بوده و داده‌های مورد نیاز از طریق مشاهده، مصاحبه و تحلیل اسناد غیروآکنشی گردآوری شده‌اند. جامعه مورد مطالعه شامل اساتید دانشگاه و متخصصان حوزه گردشگری در منطقه ارسباران است. حجم نمونه براساس فرایند اشباع نظری مشخص شد و در ابتدا ۲۰ نفر به عنوان نمونه اولیه انتخاب شدند. نمونه‌گیری به صورت نظری (روش گلوله‌برفی)، انجام گرفت. به منظور اعتباربخشی یافته‌ها، اعتبار نظری از طریق کار میدانی گسترده و زاویه‌بندی نظری مورد استفاده قرار گرفت. فرایند تحلیل داده‌ها در سه مرحله کدگذاری (باز، محوری و گزینشی)، با بهره‌گیری از نرم‌افزار مکس کیودی‌ای، صورت گرفت. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که شرایط توسعه گردشگری پایدار در منطقه ارسباران شامل: «گردشگری مسئولانه»، «فرهنگ گردشگری»، «مشارکت جامعه محلی»، «رعایت اصول پایداری»، «امنیت پایدار» و «تثویق صنایع و حرفه‌های محلی» است. زمینه‌های توسعه گردشگری پایدار نیز شامل: «عرضه محصولات جدید گردشگری»، «گنجاندن زنان در بخش گردشگری»، «هماهنگی میان نظام عرضه و تقاضا» و «تاب‌آوری برنامه‌ریزی شده در برابر اثرات توسعه گردشگری» می‌شود. راهبردهای توسعه گردشگری پایدار در این منطقه بر «مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی» و «احیای اقتصاد محلی» استوار است. پیامدهای توسعه گردشگری پایدار در منطقه ارسباران نیز شامل «رشد بلندمدت صنعت گردشگری بدون آسیب به زیست‌بوم‌های طبیعی»، «افزایش ثبات درآمدی»، «حفظ توازن اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی»، «پاسخ‌گویی بلندمدت به نیازهای گردشگران»، «ایجاد فرصت‌های توسعه پایدار»، «مدیریت بهینه منابع طبیعی برای نسل‌های کنونی و آتی»، «تبادل خدمات اکوسیستمی طبیعی» و «تقویت هویت اجتماعی و فرهنگی» است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۳

شماره صفحات: ۴۰-۵۱

واژگان کلیدی:

جامعه‌شناختی

گردشگری پایدار

منطقه ارسباران

آذربایجان شرقی

نظریه داده بنیاد

استناد: برانمه، سمیه، محمدیان، مهرداد، فتحی، سروش. (۱۴۰۴). بررسی جامعه‌شناختی گردشگری پایدار در منطقه ارسباران-آذربایجان شرقی با رویکرد نظریه داده‌بنیاد. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۱؛ (پیاپی ۸۵)، ۴۰-۵۱.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «سمیه برانمه»، با عنوان «بررسی جامعه‌شناختی شرایط، زمینه‌ها، راهبردها و پیامدهای توسعه گردشگری پایدار در منطقه ارسباران-آذربایجان شرقی (تبیین عملگراییانه با رویکرد نظریه داده‌بنیاد)»، است که به راهنمایی «دکتر مهرداد محمدیان»، و مشاوره «دکتر سروش فتحی»، استخراج شده است.

*نویسنده مسئول: مهرداد محمدیان

آدرس پست الکترونیک: dr.mhm1350@gmail.com

تلفن: ۰۹۱۴۴۰۱۱۶۸۹

مقدمه

از منظر جامعه‌شناسی، گردشگری نه تنها یک فعالیت اقتصادی یا تفریحی ساده محسوب نمی‌شود، بلکه به عنوان پدیده‌ای اجتماعی با اثرگذاری‌های چندجانبه بر روابط انسانی، فرهنگ و سبک زندگی افراد قابل بررسی است (فروزان، ۱۴۰۲: ۳۰۵). گردشگری در بستر جامعه‌شناختی خود به گونه‌ای با مفاهیمی چون رفاه، فرهنگ، تعاملات اجتماعی و توسعه پایدار پیوند خورده است (سلطانی‌نژاد، شهریار، ۱۴۰۲: ۱۹۸). راهبرد گردشگری پایدار، که امروزه به عنوان رویکردی فراگیر در مدیریت مقاصد گردشگری مطرح است، تأکید دارد که رشد این صنعت نباید باعث تخریب زیست‌بوم‌های طبیعی یا نادیده گرفتن جامعه میزبان شود (Dangi, Jamal, 2016: 2-6). براساس این نگرش، توسعه گردشگری باید ضمن توجه به حفاظت از محیط‌زیست و پایداری منابع طبیعی، موجبات ارتقای کیفیت زندگی جوامع محلی و غنای تجربه گردشگران را نیز فراهم کند (Šimková, Kořínková, Obršálová, 2024: 2-5). گردشگری پایدار را می‌توان در چهار بُعد اساسی مورد توجه قرار داد: مسئولیت زیست‌محیطی، احیای اقتصاد محلی، حساسیت و احترام به فرهنگ‌ها و غنای تجربه گردشگران. این ابعاد در کنار یکدیگر، چارچوبی جامع برای مدیریت گردشگری فراهم می‌کنند و به تعامل سازنده میان گردشگران و میزبانان می‌انجامند. در کنار این جنبه‌های کلی، مطالعات اخیر نشان داده‌اند که تغییرات اقلیمی، تحولات الگوهای مصرف و نیاز به تصمیم‌گیری‌های هم‌سو با منافع ذی‌نفعان، چالش‌های قابل توجهی برای توسعه گردشگری پایدار به وجود آورده است (Loulanski, Loulanski, 2011: 838-389). به‌ویژه هم‌سویی دیدگاه‌ها و منافع ذی‌نفعان، به عنوان یکی از چالش‌های کلیدی، در موفقیت یا شکست برنامه‌های توسعه گردشگری پایدار نقش به‌سزایی دارد (Çalışkan, 2021: 110).

جنگل‌های ارسباران در استان آذربایجان شرقی با طبیعت بکر و زیست‌بوم غنی خود، بستری ارزشمند برای توسعه گردشگری پایدار به‌شمار می‌آید. این پهنه طبیعی کم‌نظیر، با تنوع زیستی قابل توجه شامل گونه‌های گیاهی منحصربه‌فرد و زیستگاه‌های جانوری کمیاب، ظرفیتی عظیم برای جذب گردشگر و ارتقای جایگاه اقتصادی و اجتماعی منطقه ایجاد کرده است (عابدی، ۱۳۹۸: ۴۰۷). با این حال، بهره‌برداری از این ظرفیت‌ها باید به گونه‌ای باشد که علاوه بر حفظ کیفیت اکولوژیکی منطقه، به بهبود وضعیت اقتصادی و کیفیت زندگی ساکنان محلی نیز کمک کند. به نظر می‌رسد توسعه گردشگری پایدار در ارسباران، نیازمند برنامه‌ریزی منسجم و هم‌راستا با سه بُعد اصلی پایداری (اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی)، است. تنها از این طریق می‌توان به تعادل مطلوب در بهره‌برداری از منابع طبیعی و تأمین منافع جوامع محلی دست یافت. در این چارچوب، ایجاد آگاهی در میان ذی‌نفعان، شناسایی زمینه‌ها و الزامات توسعه، و طراحی راهبردهای هم‌افزا، از جمله عوامل اساسی برای تحقق گردشگری پایدار در منطقه به‌شمار می‌آیند. علی‌رغم تلاش‌های علمی و تجربی در راستای نهادینه‌سازی مفهوم توسعه پایدار، مطالعات پیشین در کشور نشان‌دهنده وجود چالش‌های جدی در تحقق این هدف هستند. این در حالی است که گردشگری به عنوان یکی از اهرم‌های کلیدی توسعه اقتصادی و اجتماعی، به‌ویژه در شرایط رکود سایر فعالیت‌های اقتصادی، جایگزین مناسبی برای رونق اقتصادی محسوب می‌شود. با توجه به اهمیت بی‌بدیل جنگل‌های ارسباران در سطح ملی و منطقه‌ای، پژوهش حاضر با رویکرد جامعه‌شناختی و با بهره‌گیری از نظریه داده‌بنیاد، در صدد شناسایی و تحلیل شرایط، زمینه‌ها، راهبردها و پیامدهای توسعه گردشگری پایدار در این منطقه است. برای دستیابی به این هدف، پرسش کلیدی زیر در کانون پژوهش قرار می‌گیرد.

← شرایط، زمینه‌ها، راهبردها و پیامدهای توسعه گردشگری پایدار در منطقه ارسباران-آذربایجان شرقی چیست؟

پیشینه تحقیق

- حسین کریم‌زاده، ابوالفضل قنبری و سمیرا هاشمی‌امین (۱۴۰۲)، در تفحص «تحلیلی بر عوامل مؤثر بر گردشگری خلاق و رفتار آتی گردشگران روستایی و عشایری منطقه ارسباران»؛ هدف بررسی عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری خلاق و پیامدهای آن بر رفتار گردشگران بود. نتایج نشان داد که تعامل، بیشترین تأثیر را در ارتقاء گردشگری خلاق دارد و بعد کالبدی و زیست‌محیطی به‌طور قابل توجهی حس لذت گردشگران را تقویت می‌کند. در نتیجه، مشخص شد که توسعه گردشگری خلاق، بیشترین اثر را بر احساس لذت و رفتار آینده گردشگران دارد (کریم‌زاده، قنبری، هاشمی‌امین، ۱۴۰۲: ۱۳۰-۱۲۱).

- محمد دانا علمداری و دیگران (۱۴۰۰)، در پژوهش «اولویت‌بندی مؤلفه‌های مؤثر بر توسعه گردشگری مبتنی بر جنگل (بررسی موردی: جنگل‌های ارسباران)»؛ هدف شناسایی و اولویت‌بندی عوامل کلیدی برای توسعه گردشگری جنگلی بود. نتایج این تحقیق نشان داد که بازنگری مناطق گردشگری براساس ظرفیت برد، توسعه زنجیره ارزش گردشگری و ارتقای شبکه حمل‌ونقل، به‌ترتیب مهمترین مؤلفه‌های تأثیرگذار بر توسعه گردشگری جنگلی هستند. همچنین، تأکید شد که توسعه این مناطق باید بادر نظر گرفتن ظرفیت برد و مسائل محیط‌زیستی صورت گیرد تا به پایداری و موفقیت گردشگری مبتنی بر جنگل منجر شود (دانا علمداری و دیگران ۱۴۰۰: ۶۲۱-۶۰۷).

- احمد مهدی‌زاده، رحمت محمدزاده و بشیر بیگ‌بابایی (۱۳۹۹)، در مطالعه «تحلیل عوامل توسعه‌یافتگی گردشگری در منطقه ارسباران (نمونه‌موردی: شهرستان هوراند)»؛ هدف شناسایی و ارزیابی تأثیر عوامل اجتماعی و اقتصادی بر توسعه گردشگری در این منطقه بود. یافته‌ها نشان داد که توسعه گردشگری در هوراند به‌طور قابل‌توجهی تحت تأثیر عوامل اقلیمی و جغرافیایی، عوامل اجتماعی و اقتصادی و نیز عوامل فرهنگی و تاریخی قرار دارد. همچنین، مشخص شد که تغییرات در عوامل اجتماعی و اقتصادی سهم مهمی در تبیین توسعه گردشگری منطقه دارند (مهدی‌زاده، محمدزاده، بیگ‌بابایی، ۱۳۹۹: ۵۸-۳۶).

- امید مبارکی و مهدی اسلامی (۱۳۹۴)، در تبیین «شناسایی و تحلیل قابلیت‌های توریستم منطقه ارسباران»؛ باهدف شناسایی و تحلیل فرصت‌ها و توانمندی‌های گردشگری در این منطقه انجام شده است. نتایج این مطالعه نشان داد که نقاط قوت و فرصت‌های گردشگری در ارسباران بیشتر از نقاط ضعف و تهدیدها است، به طوری که استراتژی توسعه‌ای (تهاجمی)، به‌عنوان راهبرد مناسب برای گسترش گردشگری منطقه معرفی شده است (مبارکی، اسلامی، ۱۳۹۴: ۱۴۸-۱۳۱).

ادبیات و مبانی نظری

- گردشگری پایدار در پارادایم توسعه

گردشگری پایدار به‌عنوان رهیافتی یکپارچه‌نگر، در چارچوب توسعه پایدار تعریف می‌شود که نخستین بار در گزارش کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه سازمان ملل متحد مطرح گردید (Hardy, Beeton, Pearson, 2002: 476). این مفهوم، ۳ رکن اصلی اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی، و زیست‌محیطی را به صورت توأمان در نظر دارد. پس از اجلاس سرنوشت ساز ریو د ژانیرو (۱۹۹۲)؛ و انتشار سند عملیاتی دستور کار ۲۱ برای صنعت سفر و گردشگری توسط سازمان جهانی گردشگری پایدار به‌عنوان چارچوبی عملیاتی جهت توسعه گردشگری در مناطق مختلف شکل گرفت. در این چارچوب ۳ اصل کلیدی تأکید شده است از جمله؛ ۱. مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی، شامل حفظ تنوع زیستی، مدیریت منابع طبیعی، و کاهش اثرات منفی اکولوژیکی ناشی از فعالیت‌های گردشگری، ۲. عدالت اجتماعی، شامل مشارکت فعال جوامع محلی در فرایند تصمیم‌گیری و توزیع عادلانه منافع گردشگری، و ۳. پایداری اقتصادی، شامل حمایت از توسعه صنایع محلی، افزایش تاب‌آوری اقتصادی و ایجاد فرصت‌های شغلی پایدار (Purvis, Mao, Robinson, 2019: 682).

- نظریه‌های کلیدی در گردشگری پایدار

- نظریه سیستم‌های گردشگری

مدل نل لیپر^۱، این مدل ۳ عنصر اساسی گردشگری یعنی گردشگر، مقصد گردشگری و صنعت گردشگری را به‌عنوان اجزای به‌هم‌وابسته یک سیستم می‌بیند. مدل لیپر، بر تعامل فضایی میان مناطق مبدأ گردشگران، مقاصد گردشگری و مسیرهای حمل‌ونقل تأکید دارد و پویایی سیستم گردشگری را در چارچوب این روابط تحلیل می‌کند (Leiper, 1979: 391-399). چارچوب چارلز گان^۲، رابطه تقابلی میان عرضه (جاذبه‌ها، خدمات، زیرساخت‌ها)، و تقاضا (رفتار و ترجیحات گردشگران)، را بررسی می‌کند. وی بر اهمیت یکپارچگی و هماهنگی زیرساخت‌ها برای تضمین پایداری سیستم گردشگری تأکید می‌ورزد. مدل والتر کاسپار^۳، گردشگری را به‌عنوان یک سیستم باز معرفی می‌کند که شامل زیرسیستم‌های اقتصادی، اجتماعی و اکولوژیکی است و هم‌زمان در تعامل با محیط کلان

^۱ Nell Leiper

^۲ Charles A. Gunn

^۳ Walter Kaspar

سیاسی، فناوری و فرهنگی قرار دارد. این مدل بر پویایی و تعامل بین این زیرسیستم‌ها تأکید دارد (Martins, Ferreira. Costa, 2022: 8-11).

– نظریه چرخه حیات مقصد گردشگری

این نظریه توسط ریچارد دیلیو باتلر^۱، توسعه یافته و مراحل تکامل و تحول مقاصد گردشگری را به‌مثابه: ۱. اکتشاف: ورود تعداد اندک گردشگران مستقل و نا شناخته بودن مقصد، ۲. مشارکت: توسعه خدمات محلی و افزایش حضور گردشگران، ۳. توسعه: ورود سرمایه‌گذاران خارجی و گسترش زیرساخت‌ها، ۴. تثبیت: رسیدن به اشباع ظرفیت و کاهش جذابیت به‌دلیل فرسودگی منابع، ۵. رکود یا احیاء: امکان افت یا بازسازی و بازتعریف محصولات گردشگری، تقسیم می‌کند (Butler, 2008: 6-8). این مدل هشدار می‌دهد که مناطق به‌مانند ارسباران باید از تله توسعه ناپایدار که ممکن است منجر به تخریب محیط‌زیست و نادیده گرفتن منافع جامعه محلی شود، اجتناب کنند.

– نظریه‌های اکوتوریسم و تاب‌آوری

چارچوب اکوتوریسم/ستپون هیل^۲ بر اهمیت حفاظت از زیست‌بوم‌ها و ارتقای آموزش محیط‌زیستی در میان گردشگران تأکید دارد تا از فشارهای زیست‌محیطی جلوگیری شود. نظریه تاب‌آوری سیستم‌های اجتماعی-اکولوژیک؛ بر آن است که چگونه سیستم‌های پیچیده به‌مانند اکوسیستم‌های مناطق گردشگری توانایی بازگشت به تعادل پس از شوک‌ها و تغییرات (مانند افزایش ناگهانی گردشگران)، را دارند و چگونه می‌توان ظرفیت تاب‌آوری را تقویت کرد (Baydeniz, CilginogluSandıkcı, 2024: 77-89).

– نظریه‌های جامعه‌شناختی گردشگری

چارچوب رابرت شارپلی^۳، مشارکت فعال و واقعی جوامع محلی در تصمیم‌گیری، مالکیت پروژه‌های گردشگری و بهره‌مندی اقتصادی را از مهمترین پیش شرط‌های پایداری گردشگری می‌داند. نظریه سرمایه اجتماعی؛ به‌طور خاص بر نقش شبکه‌های اعتماد، همکاری و هم‌بستگی اجتماعی در تسهیل توسعه پایدار تأکید می‌کند، مانند تعاونی‌های گردشگری که در مناطق مختلف مانند ارسباران شکل گرفته‌اند. مدل رابرت آپ^۴، تعامل میزبان و میهمان را بر اساس منافع متقابل و تبادل اجتماعی بررسی می‌کند. جوامع که گردشگری را به‌چشم فرصت اقتصادی و فرهنگی نگاه کنند، پذیرا تر و مشارکت‌کننده‌تر خواهند بود (Sharpley, 2023: 809-812).

← نظریه داده‌بنیاد و کاربرد آن در پژوهش

نظریه داده‌بنیاد که توسط بارنی گالاند گلنزر^۵ و آنسلم استراوس^۶، مطرح شده است، چارچوب روش‌شناختی مناسبی برای استخراج عوامل مؤثر بر گردشگری پایدار در ارسباران فراهم می‌کند. این روش با استفاده از مراحل کدگذاری باز، محوری، و انتخابی به تبیین شرایط، راهبردها و پیامدها می‌پردازد:

❖ شرایط علی: مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی، امنیت پایدار

❖ راهبردها: احیای اقتصاد محلی، تقویت صنایع دستی

❖ پیامدها: حفظ توازن اکولوژیک، تقویت هویت فرهنگی

به‌طور خاص پژوهش حاضر با تلفیق نظریه‌های سیستمی (لیپر، گان، کاسپار)، چرخه حیات مقصد گردشگری (باتلر)، مشارکت جامعه محلی (شارپلی و پاتنام)، و نظریه داده‌بنیاد (گلنزر و استراوس)، مدلی جامع برای تحلیل گردشگری پایدار در ارسباران ارائه می‌دهد که بر تعامل پویای انسان و محیط طبیعی و فرهنگی تأکید دارد. این چارچوب زمینه مناسبی برای تحلیل روابط پیچیده بین متغیرهای اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی در فرایند توسعه گردشگری پایدار فراهم می‌آورد.

^۱ Richard W. Butler

^۲ Stephen Hill

^۳ Robert Sharpley

^۴ Robert J. Ap

^۵ Barney Galland Glaser

^۶ Anselm Strauss

مواد و روش تحقیق

روش تحقیق حاضر کیفی و از نوع «نظریه داده بنیاد»^{۱۰} است. برای گردآوری داده‌ها و اطلاعات، از شیوه اصلی شامل: مشاهده، مصاحبه و تحلیل اسناد غیرواکنشی استفاده شده است. در مصاحبه‌های انجام شده با متخصصان، ابزار پژوهش شامل؛ پرسش‌های فرایندی پیرامون تجربه‌های تغییر یافته و در حال تغییر در طول زمان می‌باشد. جامعه مورد مطالعه در این پژوهش، شامل اساتید دانشگاه و متخصصین حوزه گردشگری در منطقه ارسباران است. حجم نمونه براساس اصل «اشباع نظری»^{۱۱} تعیین می‌گردد و به‌طور پیش فرض ۳۰ نفر در نظر گرفته شده است. روش نمونه‌گیری به صورت نظری و «گلوله برفی»^{۱۲} انجام می‌گیرد. به این صورت که مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته‌ای با صاحب‌نظران حوزه گردشگری صورت می‌گیرد و در صورت نیاز، برای به اشتراک گذاری یافته‌های مقدماتی، تکمیل، اصلاح و تعدیل داده‌ها، مصاحبه‌ها تکرار می‌شوند. ادامه نمونه‌گیری نیز با معرفی و همکاری خود متخصصین مشارکت‌کننده انجام می‌گیرد. اعتبار پژوهش از طریق اعتبار نظری و با بهره‌گیری از «کار میدانی گسترده» و «زاویه‌بندی نظری»^{۱۳}، تحلیل و ارزیابی می‌شود. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها و شکل‌گیری نظریه مبنایی، از ۳ مرحله کدگذاری شامل کدگذاری باز، محوری و گزینشی استفاده می‌شود. در مرحله کدگذاری باز، داده‌ها به اجزای کوچکتر تقسیم شده و مفاهیم اولیه (زیرمقولات)، استخراج می‌گردند. در مرحله کدگذاری محوری، این زیرمقولات به یکدیگر پیوند داده می‌شوند تا در قالب مقولات محوری (اصولی)، سازمان‌دهی شوند. در این مرحله، پارادایم یا مدل الگویی تحقیق شامل ۳ دسته شرایط (علی، مداخله‌گر و زمینه‌ای)، راهبردهای کنش/کنش متقابل و پیامدها طراحی می‌شود. شرایط شامل رخدادها و عواملی هستند که بر پدیده مورد مطالعه تأثیرگذارند. در نتیجه، مفاهیم کلیدی در ابعاد شرایطی، تعاملی/فرایندی و پیامدی در قالب یک «خط داستانی»^{۱۴}، به هم پیوند می‌خورند تا در مرحله کدگذاری گزینشی، مقوله هسته‌ای پژوهش استخراج شود. در این پژوهش، تحلیل کیفی داده‌ها به روش «آنالیز محتوا»^{۱۵}، و با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا^{۱۶}، انجام می‌پذیرد. برپایه (جدول ۱).

جدول ۱. فرایند روش تحقیق موردنبین - (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

نوع روش تحقیق	کیفی، نظریه داده بنیاد
روش‌های گردآوری داده	مشاهده مصاحبه نیمه ساختاریافته با متخصصان گردشگری تحلیل اسناد غیرواکنشی
جامعه مورد مطالعه	اساتید دانشگاه و متخصصان گردشگری در منطقه ارسباران
نمونه‌گیری	نظری و گلوله برفی حجم نمونه: براساس اشباع نظری، پیش فرض ۲ نفر
ابزار مصاحبه	پرسش‌های فرایندی درباره تجربیات تغییر یافته و در حال تغییر در طول زمان
اعتبار پژوهش	اعتبار نظری کار میدانی گسترده زاویه‌بندی نظری
تحلیل داده‌ها	روش آنالیز محتوا با نرم‌افزار مکس کیودا
مراحل کدگذاری	کدگذاری باز: استخراج مفاهیم اولیه (زیرمقولات) کدگذاری محوری: سازمان‌دهی مقولات محوری کدگذاری گزینشی: استخراج مقوله هسته‌ای
مدل پارادایمی تحقیق	۳ دسته: شرایط (علی، مداخله‌گر، زمینه‌ای) راهبردهای کنش و کنش متقابل پیامدها
هدف نهایی تحلیل	پیوند مفاهیم کلیدی در قالب «خط داستانی»، برای شکل‌گیری نظریه مبنایی

^{۱۰} Grounded Theory

^{۱۱} Snowball Sampling

^{۱۲} Theoretical Triangulation

^{۱۳} Content Analysis

^{۱۴} MaxQDA

بحث و یافته‌های تحقیق

در این قسمت مصاحبه‌ها پیاده‌سازی شده و در ۳ مرحله کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی طبقه‌بندی می‌شود. برپایه (جداول ۲ تا ۵).

جدول ۲. سؤال اول: شرایط توسعه گردشگری پایدار در منطقه ارسباران کدامند؟- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز
گردشگری مسئولانه	تنظیم روابط بین مکان گردشگری و گردشگران	ضرورت آگاهی افراد از تأثیر گردشگری بر محیط پذیرا
فرهنگ گردشگری پذیری	توسعه متناسب با ظرفیت زیست‌محیطی	امکانات اقامتی
مشارکت جامعه محلی	جلب رضایت گردشگر	امکانات زیربنایی
رعایت اصول پایداری	خدمات اقامتی مناسب	شرایط پذیرش گردشگر در جامعه مقصد
امنیت پایدار	امکانات زیربنایی	فرهنگ گردشگری
تشویق صنایع و حرفه‌های محلی	مشارکت جامعه محلی	تأثیر اجتماعی
	آشنایی گردشگران با فرهنگ محلی	پایداری اقتصادی
	نگهداشت و محافظت	پایداری اجتماعی
	توسعه و شناساندن محصولات بومی	انرژی تجدیدپذیر
	تعامل جامعه مهمان-میزبان	نوآوری و رشد اقتصادی
	اشتغال‌زایی و برقراری عدالت اجتماعی	منابع طبیعی
	تأمین خدمات و تسهیلات جوامع محلی	منطقه تولیدکننده مسافر
	توسعه روستایی و جلوگیری از سیل مهاجرت روستاییان	منطقه مقصد گردشگری
	استفاده بهینه از منابع محیط‌زیست	منطقه حمل‌ونقل
	حفظ فرایندهای اکولوژیکی (بوم‌شناسی)	صنعت گردشگری
	حفظ میراث طبیعی و تنوع زیست اکولوژیکی	سوددهی درعین کمترین تأثیر مخرب بر جوامع میزبان
	تأمین نیازهای توریستی توسط جوامع محلی	کاهش آسیب‌های محیطی و فرهنگی
		بهبود زنجیره عرضه تولیدات محلی
		تلاشی برای بهینه‌سازی و تکمیل همه عناصر در سیستم توسعه
		به دلیل ثروت طبیعی
		تنوع فرهنگی
		میراث تاریخی
		مبتنی بر فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی
		آداب و رسوم روزانه
		ساختمان‌ها و استفاده سنتی از فضا

یافته‌ها نشان داد که، شرایط توسعه گردشگری پایدار در منطقه ارسباران شامل «گردشگری مسئولانه، فرهنگ گردشگری پذیری، مشارکت جامعه محلی، رعایت اصول پایداری، امنیت پایدار، تشویق صنایع و حرفه‌های محلی»، است. اصطلاح «گردشگری مسئولانه»، به رفتارها و شیوه‌هایی اطلاق می‌شود که می‌تواند به گردشگری پایدار منجر شود. همه ذی‌نفعان در قبال نوع گردشگری که توسعه می‌دهند یا در آن مشارکت می‌کنند مسئول هستند. مسئولیت‌پذیری مستلزم «تفکر»، با استفاده از چارچوب‌های برنامه‌ریزی و توسعه است که به درستی مبتنی بر تفکر اخلاقی درمورد آنچه برای جوامع، جهان طبیعی و گردشگران خوب و مناسب است. گردشگری مسئولانه «گردشگری است که منافع را برای جوامع محلی به حداکثر می‌رساند، تأثیرات منفی اجتماعی یا زیست‌محیطی را به حداقل می‌رساند و به مردم محلی کمک می‌کند تا فرهنگ‌ها و زیستگاه‌ها یا گونه‌های شکننده را حفظ کنند». مسئول تعاملات با محیط فیزیکی و همچنین تعاملات اقتصادی و اجتماعی است. جوامع محلی از طریق توسعه اقتصادی، ایجاد شغل و توسعه زیرساخت‌ها از گردشگری پایدار بهره‌مند می‌شوند. درآمدهای گردشگری رشد اقتصادی و شکوفایی را برای مقاصد گردشگری جذاب به‌ارمغان می‌آورد که می‌تواند استاندارد زندگی در جوامع مقصد را افزایش دهد. اپراتورهای گردشگری پایدار خود را متعهد به ایجاد شغل برای اعضای جامعه محلی می‌دانند. افزایش درآمد گردشگری به یک منطقه به عنوان محرکی برای توسعه زیرساخت‌های افزایش یافته عمل می‌کند.

با افزایش تقاضای گردشگران در یک مقصد، زیرساخت‌های قوی‌تری برای حمایت از نیازهای صنعت گردشگری و جامعه محلی مورد نیاز است.

جدول ۳. سؤال دوم: زمینه‌های گردشگری پایدار در منطقه ارسباران کدامند؟- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

کدگذاری باز	کدگذاری محوری	کدگذاری انتخابی
- طبیعت بکر و دست‌نخورده آذربایجان - مسائل اکولوژیک در بلندمدت - جنبه‌های اجتماعی و اخلاقی - تاب‌آوری تطبیقی به عنوان توانایی گردشگری برای جذب و انطباق با اختلالات اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی - کاهش نابرابری جنسیتی به واسطه گنجاندن زنان در بخش گردشگری - جاذبه‌های تاریخی فرهنگی مذهبی طبیعی و معماری - سیستم گردشگری بخش تقاضا و بخش عرضه - عرضه محصولات جدید توریستی تجدیدسازی - سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی	- بسترهای مناسب اقتصادی، فرهنگی و غیره، آموزش نحوه استفاده بهینه از امکانات محیطی براساس اصول پایدار - حفظ و بهره‌برداری بهینه از مواهب و امکانات طبیعی جامعه میزبان - جنبه‌های فرهنگی، ارزشی، عناصر سنتی جوامع مدنظر	- عرضه محصولات جدید توریستی - گنجاندن زنان در بخش گردشگری - سیستم گردشگری بخش تقاضا و بخش عرضه - تاب‌آوری برنامه‌ریزی شده مقابل اثرات توسعه گردشگری

یافته‌ها نشان داد که، زمینه‌های گردشگری پایدار در منطقه ارسباران شامل «عرضه محصولات جدید توریستی، گنجاندن زنان در بخش گردشگری، سیستم گردشگری بخش تقاضا و بخش عرضه، تاب‌آوری برنامه‌ریزی شده مقابل اثرات توسعه گردشگری» است. گردشگری را باید به صورت سیستمی مرکب از عوامل عرضه و تقاضا در نظر گرفت؛ که بایکدیگر مرتبطاند. داخل این دو بخش سیستم کلی، عناصر و اجزایی قرار دارند که باید مدیران و برنامه‌ریزان برای کسب موفقیت آن تلاش کنند. برای تحصیل تقاضای گردشگری، یک ناحیه یا شهر و غیره، باید قادر با شیم به گونه‌ای خدمات را فراهم کنیم که با نیاز و جواب‌های گردشگران مطابقت داشته باشد. طوری که می‌توان این را سیستم و دستگاه بازار^{۱۵}، عنوان نمود که با روش منطقی با عنصر تقاضای متغیر گردشگران، تناسب داشته باشد و بین تقاضا و عرضه مطابقت برقرار کند. به عبارتی دیگر تطبیق عرضه با تقاضا (تعیین تفاوت میان آنچه گردشگر جست‌وجو می‌کند و آنچه در آن ناحیه وجود دارد)، کلید راه رسیدن به توسعه صحیح و نهایی گردشگری است.

جدول ۴. سؤال سوم: راهبردهای توسعه گردشگری پایدار در منطقه ارسباران کدامند؟- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

کدگذاری باز	کدگذاری محوری	کدگذاری انتخابی
- توسعه گردشگری عمومی از سرمایه اجتماعی جامعه - برای تشویق توسعه استفاده می‌کند - مشارکت جامعه می‌تواند باعث ایجاد رابطه متقابل، تسهیل ارتباطات، تقویت جریان اطلاعات و ایجاد همکاری سودمند شود. در این مورد، مشارکت جامعه همچنین می‌تواند اعتماد متقابل را افزایش دهد - احترام به اصول پایداری - ارتقای سرمایه اجتماعی - سیاست فوری - تعیین اولویت‌ها	- کاهش بیش‌ازحد مصرف و اتلاف - حفظ تنوع - حمایت از نظام اقتصاد محلی - مشارکت اجتماع‌های محلی - مشاوره با افراد ذی‌نفع و عامه مردم - آموزش خدمه - مسئولیت بازاریابی صنعت گردشگری - انجام تحقیق - تکامل سیستم مفهومی گردشگری	- مسئولیت زیست‌محیطی - احیای اقتصاد محلی - توجه و حساسیت فرهنگی و غنای تجربه - راهبردهای نوین برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری جامعه‌محور - انطباق با شرایط جدید بی‌نظمی‌های جدید - سازمان‌های مردم‌نهاد

نتایج نشان داد که، راهبردهای توسعه گردشگری پایدار در منطقه ارسباران شامل «مسئولیت زیست‌محیطی، احیای اقتصاد محلی» است. توجه و حساسیت فرهنگی و غنای تجربه، راهبردهای نوین برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری جامعه‌محور، انطباق با شرایط جدید بی‌نظمی‌های جدید است. سازمان‌های مردم‌نهاد و سرمایه اجتماعی قادر است ظهور رفتار هماهنگ در جامعه را برای دستیابی

^{۱۵} Market -Plant

به اهداف مشترک که منجر به همکاری و انسجام اجتماعی می‌شود تشویق کند. سازمان‌های مردم‌نهاد یکی از ذی‌نفعان در حمایت از گردشگری پایدار هستند. نقش آن‌ها می‌تواند از پیش‌روی شیوه‌های گردشگری پایدار تا انجام تحقیقات ساده باشد. می‌توان از تیم‌های تحقیقاتی دانشگاه و دانشمندان برای کمک به فرایند برنامه‌ریزی استفاده کرد. گردشگری پایدار مبتنی بر جامعه (CBST)، موفقیت پایداری مکان اکوتوریسم را به شیوه‌های مدیریتی جوامعی مرتبط می‌کند که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به مکان برای امرار معاش خود وابسته هستند. یکی از ویژگی‌های برجسته (CBST)، این است که دانش محلی معمولاً در کنار چارچوب‌های کلی گسترده مدل‌های کسب‌وکار اکوتوریسم استفاده می‌شود. این امکان مشارکت افراد محلی را در سطح مدیریت فراهم می‌کند و معمولاً درک نزدیک‌تری از محیط را امکان‌پذیر می‌سازد. استفاده از دانش محلی همچنین به معنای ورود آسان‌تر به صنعت گردشگری برای افراد محلی است که شغل یا معیشت آن‌ها تحت تأثیر استفاده از محیط آن‌ها به عنوان مکان‌های گردشگری است. توسعه پایدار زیست‌محیطی به‌طور اساسی به حضور حمایت محلی برای یک پروژه بستگی دارد. همچنین اشاره شده است که برای موفقیت پروژه‌ها باید منافع مستقیمی برای جامعه محلی فراهم آورد.

جدول ۵. سؤال چهارم: پیامدهای توسعه گردشگری پایدار در منطقه ارسباران کدامند؟- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

کدگذاری باز	کدگذاری محوری	کدگذاری انتخابی
- پیشگیری به موقع منجر به سقوط - رشد بلندمدت صنعت گردشگری - بدون اثرات مخرب بر زیست‌بوم - اثربخش‌ترین اهرم‌های توسعه - اشتغال ملی و کاهش محرومیت منطقه - جایگزین برای بخش‌های اقتصادی تجدیدپذیر - راهکار عملی در مسیر توسعه پایدار - انتقال تکنولوژی افزایش اشتغال - درآمد ارزی - افزایش تولید ناخالص داخلی - جذب سرمایه - توسعه فضای گردشگری - چرخه گردشگری روستایی - مشکلات اجتماعی-فرهنگی - پایداری اکولوژیکی یا اکوسیستمی، مشارکت جامعه، برابری و رفاه	- احترام به اصالت و ارزش‌های فرهنگی - و اجتماعی محلی - کمک به تعامل هر چه بهتر اختلافات - بین فرهنگی - اطمینان از عملکرد اقتصادی بلندمدت - ایجاد اشتغال پایدار و فرصت درآمدزایی - افزایش درآمد نیز انتظار می‌رود که - نابرابری توسعه در روستا را کاهش دهد - حفظ منابع، برنامه‌ریزی اقتصادی، منابع - جامعه، آگاهی فرهنگی، آموزش - زیست‌محیطی و گنجاندن ذی‌نفعان	- رشد بلندمدت صنعت گردشگری بدون - اثرات مخرب بر زیست‌بوم‌های طبیعی - افزایش ثبات درآمد گردشگری - گردشگری با تمام توازن اقتصادی، - اجتماعی و زیست‌محیطی - پاسخ‌گویی درازمدت به تمام نیازهای - توریستی - فراهم کردن فرصت‌های توسعه برای آینده - به شیوه‌ای پایدار - مدیریت مؤثر منابع طبیعی برای نسل‌های - فعلی و آینده - تبادل خدمات اکوسیستم طبیعی، هویت - اجتماعی و فرهنگ

نتایج نشان داد که، پیامدهای توسعه گردشگری پایدار در منطقه ارسباران شامل «رشد بلندمدت صنعت گردشگری بدون اثرات مخرب بر زیست‌بوم‌های طبیعی، افزایش ثبات درآمد گردشگری، گردشگری با تمام توازن اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی، پاسخ‌گویی درازمدت به تمام نیازهای توریستی، فراهم کردن فرصت‌های توسعه برای آینده به شیوه‌ای پایدار، مدیریت مؤثر منابع طبیعی برای نسل‌های فعلی و آینده، تبادل خدمات اکوسیستم طبیعی، هویت اجتماعی و فرهنگ» است. بنابراین می‌توان دریافت که سرمایه اجتماعی جامعه که از اعتماد، هنجارها و شبکه‌های اجتماعی شکل می‌گیرد می‌تواند از عوامل حفظ منابع، برنامه‌ریزی اقتصادی، منابع جامعه، آگاهی فرهنگی، آموزش زیست‌محیطی و ذی‌نفعان مشوق تحقق گردشگری پایدار باشد گنجاندن زنان در بخش گردشگری پتانسیل کاهش نابرابری جنسیتی در توسعه را دارد. باید در ابتکارات توسعه تلاش کرد تا توانایی و مشارکت منابع فعلی را به‌منظور بهینه‌سازی نتایج توسعه افزایش دهد. به هر دو جنس، زن و مرد، فرصت‌های برابر برای مشارکت در توسعه اجتماعی به‌عنوان دارایی‌های ارزشمند داده می‌شود. در همین راستا، پژوهشگران مطرح بیان کردند نقش و مشارکت جوامع محلی به‌عنوان بازیگران گردشگری در کمک به توسعه گردشگری، از طبقات بالا، متوسط و پایین، اعم از دولت و محافل خصوصی، حتی مردان و زنان در توسعه گردشگری دخیل هستند. نقش زنان در توسعه گردشگری خود عنصر مهمی در فعالیت‌های گردشگری است. تاکنون نقش زنان همواره دست‌کم گرفته شده است. با این حال، مشارکت در بخش گردشگری، نابرابری جنسیتی را در توسعه گردشگری

کاهش خواهد داد. مشارکت زنان در بخش گردشگری باید در نظر گرفته شود و نشان داده شود تا نقش آن‌ها در توسعه افزایش یابد و برابری جنسیتی ایجاد شود.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

مفهوم پایداری در صنعت گردشگری در دهه‌های اخیر به‌عنوان چارچوبی کلیدی برای تبیین روندهای توسعه اقتصادی-اجتماعی و بهره‌برداری مسئولانه از منابع طبیعی و انسانی مطرح شده است. باوجود این، به‌دلیل ماهیت پیچیده و چندبعدی این مفهوم، دستیابی به شاخص‌های بومی‌شده و کاربردی برای ارزیابی پایداری گردشگری در سطوح محلی، اهمیت زیادی دارد. در منطقه ارسباران-آذربایجان شرقی که از مقاصد نوظهور و غنی کشور محسوب می‌شود، نیاز به شاخص‌های بومی برای توسعه پایدار گردشگری و هدایت آن در مسیر بهینه‌تر پیش‌ازپیش احساس می‌شود. گردشگری، به‌عنوان صنعتی پویا و درعین‌حال پیچیده، مستلزم برنامه‌ریزی منطبق با شرایط محلی است. در چنین مناطقی که باوجود ظرفیت‌های فراوان، هنوز مسیر توسعه پایدار به‌طور کامل طی نشده، شناسایی دقیق فرصت‌ها و چالش‌ها و بهره‌گیری از ظرفیت‌های فرهنگی و طبیعی موجود، راهبردی اساسی به‌شمار می‌آید. در سطح بین‌المللی نیز، تجربیات گردشگری میراثی نشان می‌دهد که رویکرد حفاظت و احیای ارزش‌های تاریخی و فرهنگی، در کنار توسعه اقتصادی و اجتماعی، بستری مناسب برای پایداری ایجاد می‌کند. در منطقه ارسباران، گردشگری پایدار باید با بهره‌گیری از سرمایه اجتماعی، ارتقاء شبکه‌های محلی و ایجاد اعتماد و همکاری میان ذی‌نفعان محلی، تقویت شود. اصول کلیدی گردشگری پایدار در این منطقه، شامل حفاظت از منابع طبیعی و فرهنگی، جلوگیری از هدررفت منابع، حفظ تنوع و برنامه‌ریزی راهبردی و جامع است. همچنین، پشتیبانی از نظام‌های اقتصادی محلی، جلب مشارکت فعال اجتماعات بومی، آموزش و ارتقاء مهارت‌های شاغلان و بازاریابی مسئولانه، به‌عنوان راهکارهایی موثر در تحقق توسعه پایدار گردشگری در ارسباران محسوب می‌شوند. این اصول می‌توانند علاوه‌بر ارتقاء کیفیت تجربه گردشگری و افزایش رضایت بازدیدکنندگان، به بهبود کیفیت زندگی و رفاه ساکنان و حفاظت از محیط‌زیست محلی نیز منجر شوند. در نتیجه، تقویت پژوهش‌های کاربردی و پایش مداوم وضعیت گردشگری منطقه، مسیر توسعه پایدار را هموار خواهد کرد و نقش مهمی در تبدیل منطقه ارسباران به الگویی موفق برای گردشگری پایدار در کشور ایفاء خواهد نمود.

منابع

- دانا علمداری، محمد. حجاریان، مر ضیه. حسین‌زاده، امید. اسحاقی‌راد، جواد. (۱۴۰۰). *اولویت‌بندی مؤلفه‌های مؤثر بر توسعه گردشگری مبتنی بر جنگل (بررسی موردی: جنگل‌های ارسباران)*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش و توسعه جنگل، دوره ۷، شماره ۴، ۶۰۷-۶۲۱.
- سلطانی‌نژاد، مهدیه. شهریار، سوده. (۱۴۰۲). *معنایابی پیامدهای فرهنگی ارتباطات با تأکید بر توسعه گردشگری (مورد مطالعه: جامعه بومی گنگ)*. فصلنامه علمی پژوهشی-رسانه، دوره ۳۴، شماره ۲؛ پیاپی (۱۳۱)، ۱۹۷-۲۲۳.
- عابدی، رؤیا. (۱۳۹۸). *تأثیر گردشگری طبیعت بر ویژگی‌های ساختار و تنوع زیستی جنگل ارسباران*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های گیاهی، دوره ۳۲، شماره ۲، ۴۰۶-۴۱۶.
- فروزان، میرامیر. (۱۴۰۲). *مروری بر اثرات اقتصادی صنعت گردشگری*. فصلنامه علمی پژوهشی-جغرافیا و روابط انسانی، دوره ۶، شماره ۳؛ پیاپی (۲۳)، ۳۰۴-۳۱۶.
- کریم‌زاده، حسین. قنبری، ابوالفضل. هاشمی‌امین، سمیرا. (۱۴۰۲). *تحلیلی بر عوامل مؤثر بر گردشگری خلاق و رفتار آتی گردشگران روستایی و عشایری منطقه ارسباران*. فصلنامه علمی پژوهشی-جغرافیا و برنامه‌ریزی، دوره ۲۷، شماره ۸۴، ۱۲۱-۱۳۰.
- مبارکی، امید. اسلامی، مهدی. (۱۳۹۴). *شناسایی و تحلیل قابلیت‌های توریسم منطقه ارسباران*. فصلنامه علمی پژوهشی-جغرافیا و آمایش شهری منطقه‌ای، دوره ۵، شماره ۱۷، ۱۴۸-۱۳۱.
- مهدی‌زاده، احمد. محمدزاده، رحمت. بیگ‌بابایی، بشیر. (۱۳۹۹). *تحلیل عوامل توسعه یافتگی گردشگری در منطقه ارسباران (نمونه موردی: شهرستان هوراند)*. فصلنامه علمی پژوهشی-جغرافیایی سرزمین، دوره ۱۷، شماره ۶۸، ۵۸-۳۶.
- Baydeniz, Erdem. Cilginoglu, Hakki. Sandıkcı, Mustafa. (2024). *Ecotourism: For A Sustainable Future*. Tanrisever, Canan. Pamukçu, Hüseyin. Sharma, Anukrati. (Ed.) Future Tourism Trends Volume 1 (Building The Future Of Tourism), Emerald Publishing Limited, Leeds, pp. 77-89.
- Butler, Richard W. (2008). *The Concept Of A Tourist Area Cycle Of Evolution: Implications For Management Of Resources*. Journal Of Canadian Geographer/Le Géographe Canadien, 24(1): 5-12.

- Çalışkan, Caner. (2021). **Sustainable Tourism: Gen Z?**. Journal Of Multidisciplinary Academic Tourism 6(2): 107-115.
- Dangi, Tek B. Jamal, Tazim. (2016). **An Integrated Approach To “Sustainable Community-Based Tourism”**. Journal Of Sustainability, 8(5): 1-32.
- Hardy, Anne. Beeton, Robert J. S. Pearson, Leonie. (2002). **Sustainable Tourism: An Overview Of The Concept And Its Position In Relation To Conceptualisations Of Tourism**. Journal Of Sustainable Tourism, 10(6): 475-496.
- Leiper, Nell. (1979). **The Framework Of Tourism: Towards A Definition Of Tourism, Tourist, And The Tourist Industry**. Annals of Tourism Research Journal, 6(4): 390-407.
- Loulanski, Tolina. Loulanski, Vesselin. (2011). **The Sustainable Integration Of Cultural Heritage And Tourism: A Meta-Study**. Journal Of Sustainable Tourism, 19(7): 837-862.
- Martins, Paula Guerreiro. Ferreira, Ana Maria Alves. Costa, Carlos Manuel. (2022). **Tourism And Third Sector Organisations: Synergies For Responsible Tourism Development?**. Journal Of Tourism & Management Studies, 18(1): 7-16.
- Purvis, Ben. Mao, Yong. Robinson, Darren. (2019). **Three Pillars Of Sustainability: In Search Of Conceptual Origins**. Journal Of Sustainability Science, 14: 681–695.
- Sharpley, Richard. (2023). **Sustainable Tourism Governance: Local Or Global?**. Journal Of Tourism Recreation Research, 48(5): 809-812.
- Šimková, Eva. Kořínková, Barbora. Obršálová, Kristýna. (2024). **Environmental Education Of Tourists For Sustainable Tourism Development**. Czech Journal Of Tourism 12(1-2): 1-19.

Type of Article (Research Article)

Elucidating Social Perception In Representing Genius Loci and Sense Of Place; A Semantic Approach To Identity-Oriented Cultural Environments

Mohammad Dabdabeh: Department of Architecture and Urban Planning, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Habib Shahhoseini: Department of Architecture and Urban Planning, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Morteza Seddigh: Department of Architecture and Urban Planning, Deylaman Institute of Higher Education (DIHE), Deylaman, Iran.

Article Einfo

Received: 2025/03/08
Accepted: 2025/06/08
PP: 52-65.

Keywords:

Cultural Environments
Identity
Social Perception
Genius Loci and Sense of Place
Semantic Approach

Abstract

Cultural environments have long served as platforms for shaping collective identity and conveying meaning within social contexts. What breathes life and significance into these spaces is the interplay between social perception and the representation of genius loci and sense of place. This study aims to explore how social perception influences the manifestation of these concepts within identity-oriented cultural environments, adopting a semantic approach to their interpretation. This research employs a qualitative phenomenological approach to explore the meaningful connections between social perception and the concepts of genius loci and sense of place within identity-oriented cultural spaces. Data were gathered through the analysis of theoretical texts, historical sources, and cultural symbols. By decoding semantic and semiotic layers, the study elucidates the role of lived experience and collective meaning in shaping spatial structures. Findings suggest that social perception plays a central role not only in individuals' spatial-sensory experiences but also in the reproduction of the latent meanings embedded in those spaces. Sense of place is nurtured through social interactions, collective memory, and cultural symbols, and is ultimately reflected as genius loci—a spirit interwoven with the hidden semantic layers of spatial form. The study concludes that social understanding of place, through perceptual and semantic dimensions, fosters richer representations of genius loci and sense of place in cultural environments. This perception is a construct of active user engagement, shared memories, and symbolic meanings embedded in the physical and spatial order. Therefore, the design of identity-oriented cultural environments in the contemporary era necessitates attention to the users' shared language and indigenous social values within a semantic framework.

Citation: Dabdabeh, Mohammad. Shahhoseini, Habib. Seddigh, Morteza. (2025). Elucidating Social Perception In Representing Genius Loci and Sense Of Place: A Semantic Approach To Identity-Oriented Cultural Environments. *Journal of Socio-Cultural Changes*, 22(1; Ser. 85): 52-65.

DOI:

Extended Abstract

Introduction

Human perception of space transcends physical attributes, emerging through the interplay of meaning-laden layers, lived experiences, collective memory, and social interactions. In this context, concepts such as genius loci and sense of place serve as manifestations of cultural and emotional understanding of space, playing a pivotal role in shaping spatial identity. Grounded in a semantic approach and focusing on cultural spaces, this study seeks to explore how social perception enables the representation of fundamental concepts like genius loci and sense of place. Accordingly, collective memory, cultural symbols, and social codes are examined as key factors in forming spatial experiences. Considering the challenges posed by globalization and identity threats in urban spaces, this paper posits that social perception—through semantic and mental layers—contributes to meaning-making and enhances a sense of belonging. Therefore, the central inquiry of this research is: how do subjective and collective experiences of space users contribute to the formation of spatial identity? The aim is to analyze the role of social perception in representing meaning-based concepts within identity-oriented cultural environments—concepts embodied in spatial structure, physical elements, and cultural order, which, if properly interpreted, can serve as a foundation for authentic, meaningful design rooted in local culture.

Methodology

This study adopts a qualitative research method and a phenomenological approach to deeply explore participants' lived experiences about cultural spaces. Data were collected through semi-structured interviews with 15 professionals—including architects, artists, urban planners, sociologists, and psychologists—in five selected cities (Isfahan, Shiraz, Yazd, Tabriz, and Kashan). Data analysis followed Colaizzi's seven-step method. Theoretical saturation was achieved by the 12th interview, with two additional interviews conducted for final validation. Lincoln and Guba's four criteria (Credibility, Transferability, Dependability, and Confirmability) were applied to assess the trustworthiness of the research. The interview structure was based on five dimensions of spatial perception: genius loci, sense of place, social perception, spatial identity, and spatial semantics. Emphasis was placed on capturing personal narratives to derive a coherent and authentic understanding of spatial perception.

Results and Discussion

Findings reveal that participants' lived experiences within historical cultural spaces in the selected cities encompass elements such as emotional attachment (Genius Loci), personal and collective memories (Sense of Place), subjective interpretations and collective representations (Social Perception), individual and social identity reflection (Spatial Identity), and internal understanding of space (Semantic Perception). These themes consistently emerged in the semi-structured interviews and were extracted as core meaning clusters through Colaizzi's analysis. Participants particularly emphasized the significance of cultural-local features, physical-perceptual elements, and social context of space, which—through interaction with collective memory and place attachment—shaped their perception of spatial meaning and identity. Hence, cultural spaces attain meaning and identity when users' lived experiences align with physical elements, cultural contexts, and emotional connections. Design and policymaking in such spaces should thus transcend mere form or function and instead focus on inner perceptions, collective memory, and profound human experiences. Utilizing a qualitative methodology and phenomenological perspective, this study offers a framework for understanding the intangible qualities of cultural spaces, potentially informing place-based design and urban decision-making.

تبیین ادراک اجتماعی بر بازنمایی «روح مکان-حس مکان»؛ از منظر معناشناسی در فضاهای فرهنگی هویت مند

محمد دبدبه: گروه معماری و شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

حبیب شاه حسینی: گروه معماری و شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

مرتضی صدیق: گروه معماری و شهرسازی، مؤسسه آموزش عالی دیلمان، دیلمان، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۸ شماره صفحات: ۵۲-۶۵	فضاهای فرهنگی همواره بستری برای شکل گیری هویت جمعی و انتقال معانی در بستر اجتماع بوده اند. در این میان، آنچه به فضا معنا و جان می بخشد، پیوند میان ادراک اجتماعی و بازنمایی «روح مکان-حس مکان» است. مطالعه حاضر باهدف واکاوی تأثیر ادراک اجتماعی بر نحوه تبلور این مفاهیم در فضاهای فرهنگی هویت مند و از منظر معناشناسی، به دنبال پاسخ به این پرسش است که چگونه تجربه جمعی و تفسیرهای ذهنی کاربران از مکان، در ایجاد احساس تعلق و هویت فضایی نقش آفرینی می کنند. این پژوهش از روش کیفی با رویکرد پدیدارشناسی بهره می برد تا ارتباطات معنادار میان ادراک اجتماعی و مفاهیم روح مکان و حس مکان، را در فضاهای فرهنگی هویت مند بررسی کند. گردآوری داده ها از طریق تحلیل متون نظری، منابع تاریخی، و نشانه های فرهنگی انجام پذیرفته و تلاش شده است تا از رهگذر خوانش لایه های معنایی و نشانه شناختی، جایگاه تجربه زیسته و معناهای جمعی در ساختار فضایی تبیین شود. یافته ها بر آن است که ادراک اجتماعی نه تنها در تجربه حسی-فضایی افراد از مکان، بلکه در بازتولید معانی نهفته در آن فضاها نیز نقش محوری دارد. «حس مکان»، در بستر تعاملات اجتماعی، حافظه جمعی و نمادهای فرهنگی تقویت می شود و در قالب «روح مکان»، بازتاب می یابد؛ روحی که با لایه های معنایی پنهان در ساختار فضایی گره خورده است. در نتیجه، پژوهش مورد تبیین آشکار ساخت که درک اجتماعی از مکان، از رهگذر لایه های معنایی و ادراکی، می تواند بازنمایی های غنی تری از روح مکان و حس مکان در فضاهای فرهنگی فراهم آورد. این ادراک، بر ساخته ای است از حضور فعالان کاربران، خاطره های مشترک و معناهای نمادینی که در ساختار کالبدی و نظم فضایی جای می گیرند. از این رو، طراحی فضاهای فرهنگی هویت مند در عصر معاصر نیازمند توجه به زبان مشترک کاربران و ارزش های بومی و اجتماعی در قالبی معناشناختی است.

واژگان کلیدی:

فضاهای فرهنگی

هویت

ادراک اجتماعی

روح مکان-حس مکان

معناشناسی

۱ استناد: دبدبه، محمد. شاه حسینی، حبیب. صدیق، مرتضی. (۱۴۰۴). تبیین ادراک اجتماعی بر بازنمایی «روح مکان-حس مکان»؛ از منظر معناشناسی در فضاهای فرهنگی هویت مند. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۱؛ (پیاپی ۸۵)، ۵۲-۶۵.

مقدمه

درک انسان از فضا تنها به ویژگی‌های فیزیکی آن محدود نمی‌شود؛ بلکه شامل لایه‌های پیچیده‌ای از معانی، احساسات و خاطرات است (Riva, 2018: 245). این لایه‌ها در تعامل با ادراک اجتماعی شکل می‌گیرند و به فضا هویت می‌بخشند. تجربه‌های زیسته و تعاملات اجتماعی نقش مهمی در شکل‌گیری «حس‌مکان» دارند (Ramyar, 2022: 239). مفهوم «روح‌مکان»، به‌عنوان جوهره‌ای از ویژگی‌های معنوی و فرهنگی یک فضا شناخته می‌شود که از طریق تعاملات اجتماعی و تجربیات جمعی تقویت می‌گردد. این مفهوم در ابعاد پدیدارشناسی به‌مثابه یک عنصر کلیدی در درک هویت‌مکان مورد توجه قرار گرفته است (Vecco, 2020: 226-228). ادراک اجتماعی از مکان تحت تأثیر عوامل متعددی به‌مانند حافظه جمعی، نمادهای فرهنگی و تعاملات اجتماعی بوده و در کنارهم به شکل‌گیری حس تعلق و هویت فضایی کمک می‌کنند (Strandberg, Ek Styvén, 2024: 2-5). تبیین تجربه‌های حسی در فضاهای فرهنگی، تأثیر قابل توجهی بر شکل‌گیری هویت‌مکان دارند این تجربه‌ها از طریق تعاملات حسی و عاطفی با فضا تقویت می‌شوند (Akdağ, Gülin Beyhan, 2024: 3-13). درک معنایی از فضا نیازمند تحلیل لایه‌های مختلفی از معانی است که از طریق نشانه‌ها، نمادها و ساختارهای فرهنگی منتقل می‌شوند. این تحلیل‌ها به فهم عمیق‌تری از ارتباط بین انسان و مکان منجر می‌شوند (Feist, 2022: 52). به‌طور خاص، مفهوم هویت‌مکان بخشی از هویت فردی و جمعی انسان‌ها شناخته می‌شود. این هویت از طریق تعامل با فضا و تجربه‌های زیسته شکل می‌گیرد و در طول زمان تثبیت می‌شود (Twigger-Ross, Uzzell, 1996: 209). به‌بیانی، حافظه جمعی نقش مهمی در شکل‌گیری حس‌مکان دارد. این حافظه به‌وسیله روایت‌های تاریخی، نمادهای فرهنگی و تجربیات مشترک تقویت می‌شود (Cordonnier et al. 2022: 3). درک اجتماعی از فضاهای فرهنگی می‌تواند به بازنمایی‌های متفاوتی از روح‌مکان منجر شود. این بازنمایی‌ها تحت تأثیر زمینه‌های فرهنگی، تاریخی، اجتماعی و نیازمند تحلیل‌های چندلایه قرار دارند و درک ما از فضا را شکل و حس تعلق به مکان را تقویت می‌کنند. در بسیاری از جوامع امروزی، معنا و تجربه مکان در معرض تهدید ناشی از جهانی‌سازی و یکپارچگی فرهنگی قرار گرفته است. این روند، تمایزات فضایی و ویژگی‌های بومی را در پس‌زمینه‌ای یکنواخت فرو برده و فرصت درک عمیق از فضاهای فرهنگی را کمرنگ ساخته است. از این‌رو، ضرورت بازگشت به زبان مشترک کاربران و عناصر هویت‌ساز در فضا، بیش‌ازپیش احساس می‌شود. درک اجتماعی، در چنین بستری به‌عنوان ابزاری برای بازآفرینی معنا و تقویت اصالت فضایی عمل می‌کند (Balogun, Aruoture, 2024: 1495-1500). در تفکر معاصر جهانی، فضا دیگر صرفاً بستر فیزیکی زیست نیست، بلکه ظرفی برای ذخیره‌سازی و بازتولید معناهای جمعی است (Oladapo Makinde, Amao, 2024: 75). فضاهای فرهنگی خاطرات و نمادهای اجتماعی را در خود جای می‌دهند و از طریق رمزگان‌های فرهنگی، حس مکان را شکل می‌دهند. درک حسی و عاطفی مخاطب، این معناها را فعال می‌سازد؛ از این‌رو طراحی چنین فضاهایی باید با هویت و ادراک جمعی کاربران هم‌سو باشد.

فضاهای فرهنگی نقش مهمی در شکل‌گیری هویت جمعی و انتقال معانی در بستر اجتماع دارند. اما چگونگی تأثیر ادراک اجتماعی بر بازنمایی مفاهیمی مانند «روح‌مکان» و «حس‌مکان»، در این فضاها نیازمند بررسی دقیق‌تری است. پرسش اصلی این تحقیق این است که - چگونه تجربه جمعی و تف‌سیرهای ذهنی کاربران از مکان در ایجاد احساس تعلق و هویت فضایی نقش‌آفرینی می‌کنند؟ - پاسخ به این پرسش می‌تواند به فهم عمیق‌تری از ارتباط بین انسان و فضا منجر شود. فرضیه تحقیق بر این استوار است که ادراک اجتماعی از مکان، از طریق لایه‌های معنایی و ادراکی، می‌تواند بازنمایی‌های غنی‌تری از روح‌مکان و حس‌مکان در فضاهای فرهنگی فراهم آورد. این ادراک بر ساخته‌ای است از حضور فعالانه کاربران، خاطره‌های مشترک و معناهای نمادینی که در ساختار کالبدی و نظم فضایی جای می‌گیرند. با تحلیل دقیق‌تر ارتباط بین ادراک اجتماعی و بازنمایی مفاهیم معنایی در فضاهای فرهنگی، می‌توان به طراحی فضاهایی دست یافت که با هویت فرهنگی و اجتماعی جامعه همخوانی دارند. در نتیجه هدف پژوهش، واکاوی تأثیر ادراک اجتماعی بر نحوه تبلور مفاهیم «روح‌مکان» و «حس‌مکان»، در فضاهای فرهنگی هویت‌مند از منظر معناشناسی است.

پیشینه تحقیق

مفهوم «حس‌مکان»، به‌عنوان پدیده‌ای چندلایه، در تقاطع علوم انسانی، معماری، جغرافیای انسانی و فناوری اطلاعات جغرافیایی، به‌تدریج به یکی از محورهای کلیدی تحلیل‌های محیطی بدل شده است. از تمایز مفهومی میان «فضا» و «مکان»، در اندیشه‌های

یی-فو-توان^۱، تا روایت‌های شاعرانه از «توپوفیلیا»، یا دل‌بستگی عاطفی به مکان، و از مفهوم کهن «روح‌مکان» در سنت‌های معماری تا نظریه «بی‌مکانی»؛ /دوارد رلف^۲، همگی نشان می‌دهند که مکان نه فقط ظرفی برای گُش‌های انسانی، بلکه سازه‌ای هویتی و معنابخش است که در بستر تجربه زیسته شکل می‌گیرد. در همین راستا، مدل‌های تحلیلی دیوید کانتور^۳ و جان پانتور^۴، در تبیین ابعاد فیزیکی، کارکردی و معنایی مکان، به شناسایی عناصر سازنده این تجربه کمک کرده‌اند؛ عناصری که درهم‌تنیدگی آن‌ها، به شکل‌گیری حس مکان می‌انجامد. از سویی، با گسترش رویکردهای فناورانه در فهم و بازنمایی محیط، چالش‌هایی نوظهور پدید آمده است؛ به‌ویژه در حوزه سیستم‌های اطلاعات جغرافیایی (GIS)، که عمدتاً در سطحی کمی و مکان‌مند عمل می‌کنند، بازنمایی مؤلفه‌های ذهنی و حسی مکان با دشواری‌هایی مواجه است. در این میان، رویکردهای مشارکتی همچون (PGIS) و (VGI)، تلاش کرده‌اند تا از خلال روایت‌های کاربران، داده‌هایی کیفی و معنایی در باره مکان گردآوری کنند. این تلاش‌ها، به‌ویژه در حوزه روان‌شناسی محیطی و جامعه‌شناسی شهری، بر اهمیت مؤلفه‌هایی چون دل‌بستگی، هویت و وابستگی مکانی تأکید دارند (Rezeg, Stéphane, Eveno, 2025: 1-36).

پدیده «جوامع محصور»، به مثابه بازتابی از تحولات کالبدی و اجتماعی در شهرهای معاصر، در تلاقی سیاست‌های نئولیبرال، شکاف‌های اقتصادی و میل به انزوای انتخابی، به یکی از جلوه‌های نوین سکونت شهری تبدیل شده‌اند. این فضاها، که با ویژگی‌هایی چون دیوارهای بلند، موانع فیزیکی، نظام‌های حفاظتی و خدمات رفاهی خاص تعریف می‌شوند، اغلب در پاسخ به نیاز اقشار پردرآمد به امنیت، پرستیژ و کنترل فضایی شکل می‌گیرند. در تحلیل این پدیده، نظریه «روح‌مکان»؛ کریستین نوربرگ-شولتز^۵، باتمركز بر سه مؤلفه تصویر، هویت و معنای نمادین، امکان تفسیر عمیق‌تری از تجربه زیسته در چنین فضاهایی را فراهم می‌آورد. در یک مطالعه مشخص شده است که اگرچه جوامع محصور واجد نشانه‌هایی از تمایز فضایی و نمادین‌اند، اما در پیوند با لایه‌های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی بستر شهری خود دچار گسست‌اند. این شکاف، به‌ویژه در مقایسه با الگوهای سنتی معماری، همچون حیاط‌های نیمه‌عمومی برجسته‌تر می‌گردد و نشان می‌دهد که ساختارهای نوین، هرچند منظم و کارکردی، در فقدان اتصال به حافظه مکان، به‌نوعی از «بی‌مکانی»، دچار می‌شوند که هویت فضایی را تضعیف می‌کند (Yıldız, Alkan Bala, 2022: 55-72).

خدمات اکوسیستم فرهنگی، به‌ویژه «حس مکان»، با چالش‌هایی نظیر تعریف ناکافی و روش‌های سنجش محدود روبه‌رو هستند. به‌طور خاص، خدمات ملموس به‌مانند تفریح یا زیبایی‌شناختی بیشتر از خدمات ناملموس به‌مثابه حس مکان به دلیل پیچیدگی مفهومی و وابستگی به ویژگی‌های فرهنگی و زبانی، قرار دارند. طوری که فقدان روش‌های استاندارد برای سنجش خدمات فرهنگی، مانع اصلی در ادغام این مفاهیم در سیاست‌های زیست‌محیطی است. از سویی، درک ویژگی‌های فرهنگی مناظر، نیازمند توجه به اصطلاحات محلی و تفاوت‌های زبانی است که اغلب در طبقه‌بندی‌های علمی نادیده گرفته می‌شوند. این امر نیاز و ارتباط بین ویژگی‌های فیزیکی مناظر و ادراکات فرهنگی را با تکیه بر داده‌های زبانی، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر در تجلی پیوند فضا و فرهنگی تلقی می‌کند (Wartmann, Purves, 2018: 169-183).

مطالعات مرتبط با مکان و هویت مکان از دهه ۱۹۷۰ میلادی، با تأکید بر رویکردهای پدیدارشناختی شکل گرفتند. یی-فو-توان، /دوارد رلف، و آن باتیمر^۶، با بررسی ابعاد روزمره و تجربه زیسته مکان، مفاهیمی مانند «حس‌تعلق مکان»، و «هویت مکان»، را مطرح کردند. مکان صرفاً یک فضای فیزیکی نیست، بلکه ساختاری پیچیده از تعاملات محیطی، انسانی، و معنایی است. در سال‌های اخیر، متیو پیترسون^۷ و دانیل آر. ویلیامز^۸ (۲۰۰۵م)، بر لزوم توسعه چارچوبی نظام‌مند برای درک مکان تأکید کرده‌اند و رویکرد «تکثرگرایی انتقادی»، را به‌عنوان راهی برای یکپارچه‌سازی نظریه‌های متناقض پیشنهاد داده‌اند. از سوی دیگر، فلسفه سیستماتیک جان گادولفین بنت^۹ باتمركز بر نقش اعداد در تحلیل پدیده‌ها، ابزاری مفهومی برای بررسی ساختارهای سه‌گانه و چندوجهی مکان فراهم کرد. وی، با

^۱ Yi-Fu Tuan

^۲ Edward Relph

^۳ David Canter

^۴ John Panter

^۵ Christian Norberg-Schulz

^۶ Anne Buttimer

^۷ Matthew E. Patterson

^۸ Daniel R. Williams

^۹ John Godolphin Bennett

معرفی شش تریاد (تعامل، هویت، آفرینش، تشدید، تحقق، و رهایی)، چارچوبی برای درک پویایی‌های مکان ارائه داد که فراتر از دوگانه‌های سنتی انسان/محیط، قرار می‌گیرد. این رویکرد به افراد کمک می‌کند تا مکان را به‌مثابه یک کل پویا و چندبعدی تحلیل کنند (Seamon, 2012: 3-12).

در سال‌های اخیر، تعامل انسان و کامپیوتر (HCI)، در بسترهای طبیعی، به‌ویژه در زمینه‌های رو ستایی و زیست‌بوم‌های بکر، با فقدان چارچوب‌های مفهومی بومی‌سازی شده و توجه به زمینه‌های فرهنگی و حسی مواجه بوده است. درحالی‌که طراحی فناوری اغلب بر تجربه‌های شهری متمرکز است، نیازهای کاربران در محیط‌های طبیعی به‌دلیل ویژگی‌های خاص مکان‌مندی، تجربه جسمانی و ریتم‌های اکولوژیک، نادیده گرفته می‌شود. این گسست، خود را در ناکارآمدی فناوری‌های رایج به‌مانند دستگاه‌های نمایشگر در نور طبیعی یا ناسازگاری شبکه‌های اجتماعی شهری با شیوه‌های زندگی روستایی آشکار می‌سازد. شیوه‌هایی که بتوانند با عناصر فرهنگی، بدنی و اکوسیستمی محیط‌های طبیعی همخوان شوند. تأکید بر ادراکات چندحسی، روایت‌های محلی و ارزش‌های بوم‌سازگار، چارچوبی مفهومی را رقم می‌زند که در آن، فناوری نه تنها ابزاری برای عملکرد، بلکه واسطه‌ای برای تعمیق پیوند میان انسان و طبیعت تلقی می‌شود. در این راستا، طراحی مبتنی بر «روح‌مکان»، به‌عنوان رویکردی کل‌نگرانه برای تجلی معنادار فناوری در بسترهای طبیعی، پیشنهاد می‌شود (Bidwell, Browning, 2010: 15-30).

برپایه (جدول ۱)، می‌توان پیشینه مطالعات انجام‌گرفته را به‌صورت تفصیلی مورد واکاوی قرار داد.

جدول ۱. پیشینه‌شناسی تفصیلی

ردیف	نویسنده	سال	عنوان	روش	نتایج
۱	احمد رزق ^{۱۰} استفان روش ^{۱۱} امانوئل اوونو ^{۱۲}	۲۰۲۰	<i>Toward A Sense Of Place Unified Conceptual Framework Based On A Narrative Review: A Way Of Feeding Place-Based GIS</i>	کیفی (مروری)	پژوهش با ارائه مدلی مفهومی بر آن است که حس‌مکان حاصل ادراک انسان از ویژگی‌های فیزیکی و اجتماعی مکان، و نگرش‌های وابسته به آن است؛ مدلی که قابلیت تلفیق با سامانه‌های اطلاعات جغرافیایی برای ارتقای مشارکت محلی در برنامه‌ریزی شهری را دارد.
۲	اُزلم ییلدیز ^{۱۳} حوّا الکان بالا ^{۱۴}	۲۰۲۰	<i>Genius Loci: Towards The Phenomenology Of Gated Community</i>	کیفی (رویکرد هرمنوتیک تفسیری)	پژوهش بر آن است جوامع محصور باتأکید بر امنیت و پرستیژ، به «غیرمکان»-هایی، بدل شده‌اند که هویت و حافظه شهری را تضعیف کرده‌اند. طراحی آینده باید بر مقیاس انسانی و هویت فرهنگی تمرکز کند.
۳	فلورینا ام. وارتمن ^{۱۵} راس اس. پوروز ^{۱۶}	۲۰۲۰	<i>Investigating Sense Of Place As A Cultural Ecosystem Service In Different Landscapes Through The Lens Of Language</i>	ترکیبی (کیفی-کمی)	پژوهش تأکید می‌کند که ادغام روش‌های زبانی و کیفی می‌تواند ابزاری قدرتمند برای سنجش خدمات اکوسیستم فرهنگی باشد، اما نیاز به توسعه چارچوب‌های استاندارد برای تفسیر داده‌های پیچیده دارد.
۴	دیوید سیمون ^{۱۷}	۲۰۲۰	<i>Place, Place Identity, And Phenomenology: A Triadic Interpretation Based On J.G. Bennett's Systematics</i>	کیفی (رویکرد پدیدارشناسی)	پژوهش نشان داد با رویکرد سیستماتیک نت، می‌توان مکان را به‌طور یکپارچه، فهم و طراحی کرد؛ جایی که هویت، معنا و عملکرد در پیوندی سه‌بعدی، پایداری و پاسخ‌گویی به نیازهای انسانی و زیست‌محیطی را ممکن می‌سازند.
۵	نیکولا جی. بیدول ^{۱۸} دیوید براونینگ ^{۱۹}	۲۰۲۰	<i>Pursuing Genius Loci: Interaction Design And Natural Places</i>	ترکیبی (رویکرد پدیدارشناسی)	پژوهش نشان می‌دهد طراحی فناوری در طبیعت باید فراتر از الگوهای شهری باشد و با ابعاد فرهنگی، جسمانی و زیستی محیط همخوان شود تا تعاملات، معنادار و بوم‌سازگار شکل گیرند.

^{۱۰} Ahmed Rezeg

^{۱۱} Stéphane Roche

^{۱۲} Emmanuel Eveno

^{۱۳} Özlem Yıldız

^{۱۴} Havva Alkan Bala

^{۱۵} Flurina M. Wartmann

^{۱۶} Ross S. Purves

^{۱۷} David Seamon

^{۱۸} Nicola J. Bidwell

^{۱۹} David Browning

جنبه نوآورانه این پژوهش در ترکیب بین‌رشته‌ای مفاهیم «ادراک اجتماعی»، «روح‌مکان» و «حس‌مکان»، از منظر معناشناسی در فضاهای فرهنگی هویت‌مند نهفته است؛ جایی که با رویکردی پدیدارشناسی-شناختی، از سطح تحلیل کالبدی فراتر رفته و به لایه‌های ذهنی، نشانه‌شناختی و تجربه زیسته کاربران می‌پردازد. این مطالعه باترکز بر بازنمایی معانی جمعی و حافظه فرهنگی در فضا، الگویی نوین برای فهم و طراحی فضاهای فرهنگی ارائه می‌دهد که با زبان مشترک کاربران و بسترهای هویتی جامعه هم‌راستاست.

ادبیات و مبانی نظری

- روح‌مکان

مفهومی ریشه‌دار در سنت‌های فلسفی و معماری است که به حضور کیفی و ادراکی مکان اشاره دارد؛ حضوری که فراتر از ویژگی‌های کالبدی و فیزیکی، به لایه‌های معنایی، حسی و تاریخی فضا پیوند می‌خورد. این اصطلاح که ریشه در سنت رومی دارد، در ابتدا به‌عنوان یک روح نگهبان یا نیروی محافظ مکان تعبیر می‌شد، اما در قرون جدید، به‌ویژه از قرن ۲۰ میلادی، در نظریه‌های معماری و پدیدارشناسی، معنایی ژرف‌تر و فلسفی یافت. (Vecco, 2020: 226). در سیر نظری این مفهوم کریستین نوربرگ-شولتز، را باید یکی از نخستین و اثرگذارترین نظریه‌پردازان معاصر دانست که مفهوم «روح‌مکان»، را به‌صورت نظام‌مند وارد مباحث معماری و پدیدارشناسی کرد. وی با الهام از پدیدارشناسی هایدگر، بر این نکته تأکید می‌کند که مکان صرفاً یک ظرف فیزیکی نیست، بلکه بستری برای بودن-انسان است؛ وی «روح‌مکان»، را حاصل تعامل میان طبیعت، معماری و تجربه انسانی می‌داند که از طریق ادراک حسی و حافظه تاریخی در ذهن افراد جای می‌گیرد (Norberg-Schulz, 1979: 28-89). یکی از متفکران اثرگذار در پرورش «مفهوم روح‌مکان»، مارتین هایدگر^{۲۰} است؛ هرچند که خود به‌صورت مستقیم از واژه «روح‌مکان»، استفاده نکرد، اما بنیان‌های فلسفی نظریه او درباره «سکونت»^{۲۱} و «جهان‌مندی»^{۲۲}، نقشی کلیدی در تبیین بنیادهای معنایی مکان ایفاء کرده است. هایدگر، تأکید دارد که انسان نه تنها در جهان است، بلکه با ساختن، در جهان مسکن می‌گزیند؛ و این سکونت، معنابخش‌ترین صورت بودن انسانی است. مکان دارای بار وجودی است و هر فضا از طریق تجربه زیسته و فهم انسانی، واجد «روح»-می‌گردد؛ روحی که با بافت تاریخی، فرهنگی و زیباشناختی آن گره خورده است (Heidegger, 1971: 11-23).

- حس‌مکان

نگرش چندبعدی و میان‌رشته‌ای است که در مباحث معماری، جغرافیا، روان‌شناسی محیطی و جامعه‌شناسی، به تجربه ادراکی، عاطفی و معنایی انسان از مکان اشاره دارد. برخلاف نگاه صرفاً عینی به فضا، مفهوم «حس‌مکان»، به درک ذهنی و احساسی می‌پردازد که در تعامل فرد با محیط پیرامون شکل می‌گیرد. این حس، آمیخته‌ای از خاطره، ارزش، هویت و پیوندهای فردی-اجتماعی با مکان است. «حس‌مکان»، به‌ویژه در بستر فضاهای فرهنگی، نقشی حیاتی در پایداری هویت فضایی، تعلق اجتماعی و بازتولید حافظه جمعی ایفاء می‌کند (Matlovičová, 2024: 70). از پیشگامان مفهوم‌سازی «حس‌مکان»، می‌توان به یی-فو تون، جغرافی‌دان و نظریه‌پرداز چینی-آمریکایی، اشاره کرد که تمایز بنیادینی میان «فضا» و «مکان» قائل است. از دیدگاه او، فضا، گستره‌ای انتزاعی و فاقد کیفیت است، درحالی که مکان، زمانی شکل می‌گیرد که انسان به آن معنا و احساس می‌بخشد. به‌بیانی، مکان محصول تجربه زیسته، خاطره، نام‌گذاری و نوعی ارتباط احساسی با محیط است. «حس‌مکان»، در نظریه تون، به‌منزله پیوندی میان فرد و محیط تعریف می‌شود که از رهگذر سکونت، تکرار، تعامل و روایت ساخته می‌شود (Tuan, 2001: 188-263). /دوارد رلف، در تبیین خود به پدیده‌آزین‌رفتن «حس‌مکان»، در نتیجه جهانی‌سازی، استانداردسازی و تکرار فرم‌های کالبدی در محیط‌های انسانی پرداخته. وی، معتقد بود که «بی‌مکانی»^{۲۳}، حالتی از گسست احساسی و ادراکی انسان از مکان است که در تضاد با «حس‌مکان»، به‌عنوان تجربه‌ای یگانه، خاص و پرمعنا از فضا قرار دارد. او با اتکاء به پدیدارشناسی، نشان داد که «حس‌مکان»، از راه تجربه مستقیم، درک شهودی و حضور در مکان شکل می‌گیرد (Relph, 1976: 27-39).

^{۲۰} Martin Heidegger

^{۲۱} Dwelling

^{۲۲} Being-In-The-World

^{۲۳} Placelessness

– ادراک اجتماعی

به فرایندی ذهنی و تفسیری اطلاق می‌شود که طی آن افراد، معانی خاصی را بر مبنای نشانه‌های فرهنگی، رفتارهای جمعی و روابط انسانی، به فضاها و پدیده‌ها نسبت می‌دهند. این ادراک، میانجی میان فرد و جامعه است و درک ما از محیط را به شدت تحت تأثیر تجربه‌های بین فردی، رمزگان اجتماعی، باورهای جمعی و الگوهای فرهنگی قرار می‌دهد. برخلاف ادراک حسی صرف که مبتنی بر تجربه مستقیم از محیط است، ادراک اجتماعی در لایه‌ای بالاتر عمل می‌کند و حاصل پردازش ذهنی اطلاعات رفتاری، فرهنگی و نمادین در بستر تعاملات اجتماعی است (Udoudom et al. 2024: 2-5). از دیدگاه هارولد کلی^{۲۴}، و جان تیبو^{۲۵}، در رابطه با نظریه‌های ادراک علی (اسناد روان‌شناسی)^{۲۶}، و در چارچوب روان‌شناسی اجتماعی، به نحوه نسبت دادن نیت و معانی به رفتارها پرداختند. در ادامه این خط فکری، ارویگ گافمن^{۲۷} به اتفاق آراء با مفهوم «ارائه خود در زندگی روزمره»، نشان دادند که چگونه فضاها با استفاده از رمزگان رفتاری، ساختارهای معناداری می‌یابند که توسط کاربران درک می‌شود. از منظر گافمن، ادراک اجتماعی فرایندی نمایی است که در بستر صحنه‌های اجتماعی مکان‌ها، معنا را بازتولید می‌کند و به فضا هویت می‌بخشد. در حوزه جامعه‌شناسی شهری و مطالعات محیطی هانری لوفور^{۲۸}، بر این نکته تأکید داشته است فضا صرفاً ظرفی فیزیکی نیست، بلکه تولیدی اجتماعی است که از رهگذر روابط قدرت، ساختارهای فرهنگی و تجربه‌های جمعی ساخته و ادراک می‌شود (Karplus, Meir, 2013: 24-28). در همین راستا، ادراک اجتماعی به عنوان یکی از مکانیزم‌های بنیادین «خوانش اجتماعی فضا»، عمل می‌کند؛ یعنی فرایندی که طی آن کاربران، لایه‌های پنهان فضا را با اتکاء به تجارب تاریخی، نشانه‌های رفتاری و حافظه‌ی جمعی تفسیر می‌کنند. این خوانش، فضا را از حالت بی‌جان کالبدی به وضعیتی اجتماعی-تفسیری ارتقاء می‌دهد.

– هویت فضایی

به عنوان یکی از مفاهیم کلیدی در مطالعات محیطی، شهرسازی و پدیدارشناسی مکان، به ویژگی‌ها و معانی‌ای اشاره دارد که فضا را از سایر فضاها متمایز کرده و به آن شخصیت، اعتبار و تداوم می‌بخشد. این هویت نه تنها بازتابی از ویژگی‌های کالبدی و بصری فضا است، بلکه در درون خود، روایت‌های تاریخی، الگوهای رفتاری و نمادهای فرهنگی نهفته‌ای را حمل می‌کند که توسط کاربران درک، تجربه و تفسیر می‌شوند. هویت فضایی در اصل، نقطه تلاقی میان واقعیت عینی فضا و ادراک ذهنی کاربران آن است (Mansour, Alves, Da Costa, 2023: 2). به طور خاص کوین لینچ^{۲۹}، به اهمیت عناصر شاخص فضایی در ایجاد تصویری ذهنی و منسجم از شهر تأکید دارد که خوانایی و قابلیت تصویرسازی محیط، از عناصر بنیادین هویت فضایی‌اند. کریستین نوربرگ-شولتز^{۳۰}، با تأکید بر مفهوم «روح مکان»، هویت فضایی را جلوه‌ای از پیوند میان انسان و محیط تعریف می‌کند که در بستر مکان و از طریق تجربه زیسته شکل می‌گیرد. از دید او، مکان‌هایی که واجد هویت‌اند، به انسان امکان زندگی اصیل را می‌دهند؛ زیرا قابلیت تبلور معنا، خاطره و تعلق را در خود دارند. هویت فضایی، برخلاف هویت کالبدی که بر ویژگی‌های ظاهری و فیزیکی بناست، بیشتر بر سازوکارهای درونی، تجربه‌های زیسته و ارتباطات اجتماعی متکی است. فضاهایی که از ظرف اجتماعی فعال، فرهنگی پویا و تاریخی غنی هستند، واجد هویت فضایی پررنگ‌تری‌اند؛ چراکه قابلیت برانگیختن حس تعلق، شناخت و هم‌بستگی را در میان کاربران خود دارند. این هویت می‌تواند در مقیاس‌های مختلف، از یک میدان شهری تا یک فضای فرهنگی کوچک، شکل گیرد و از طریق بازآفرینی، روایت‌گری، نشانه‌های بومی و کنش‌های جمعی تقویت شود (Natarajan, 2017: 2).

– معناشناسی فضا

در واقع معناشناسی فضا حوزه‌ای میان‌رشته‌ای در تلاقی معماری، زبان‌شناسی، فلسفه و پدیدارشناسی است که به چگونگی تشکیل معنا در بسترهای فضایی می‌پردازد. این رویکرد، فضا را نه صرفاً به مثابه ظرفی خنثی یا بستری فیزیکی، بلکه به عنوان متن یا ساختار نشانه‌ای در نظر می‌گیرد که قابلیت تولید و انتقال معنا را دارد. در این نگاه، معنا امری بیرونی یا از پیش تعریف شده نیست، بلکه در تعامل

^{۲۴} Harold Kelley

^{۲۵} John Thibaut

^{۲۶} Attribution Theory

^{۲۷} Erving Goffman

^{۲۸} Henri Lefebvre

^{۲۹} Kevin Lynch

کاربر با محیط، از خلال ادراک، حافظه، روایت و زبان به وجود می‌آید و دائماً بازتفسیر می‌شود (Soltani, Kırıcı, 2019: 2). نخستین گام‌های نظری در این زمینه را می‌توان در آثار/اومبرتو اکو^{۳۰}، رولان بارت^{۳۱} و هانری لوفور، ردیابی کرد؛ کسانی که با رویکرد نشانه‌شناسانه به فضا نگریستند و آن را چونان نظامی از نشانه‌ها و رمزگان‌ها فهم کردند. بارت، در تحلیل خود از فضاهای شهری و فرهنگی، بر این نکته تأکید دارد که مکان، صرفاً مکان نیست، بلکه متنی است که از طریق زبان فرهنگی و خوانش اجتماعی، معنا می‌یابد. لوفور، بر سه سطح استدلال می‌کند «ادراک‌شده»، «تصورشده» و «زیسته‌شده». در معناشناسی فضا، مفهوم «بازنمایی»، نقش محوری دارد؛ بدین معنا که فضاها همواره توسط گنشگران انسانی رمزگذاری و سپس از سوی دیگران رمزگشایی می‌شوند. این رمزگان‌ها می‌توانند شامل الگوهای چیدمان، فرم‌های معماری، مصالح، رنگ، نور، یا حتی صدا و بوی محیط باشند. معناشناسی فضا در این سطح، همانند تحلیل یک زبان عمل می‌کند؛ زبانی که قواعد نحوی آن از طریق فرهنگ، حافظه جمعی، و سازوکارهای اجتماعی و سیاسی شکل گرفته است (Greenberg, 2021: 5-15).

پژوهش حاضر از منظر معناشناسی در فضاهای فرهنگی هویت‌مند به تبیین ادراک اجتماعی بر بازنمایی «روح مکان-حس مکان»، می‌پردازد. مرور ادبیات و مبانی نظری حاکی از آن است که فضاهای برخوردار از هویت فضایی و نظام‌های معناساز، قادرند از طریق گنش‌های اجتماعی، نشانه‌های بومی و تجربه‌های زیسته، معنا را بازتولید کرده و بستری برای درک عمیق‌تر پیوند انسان با محیط فراهم آورند. برپایه (جدول ۲)، می‌توان تدقیق این تفحص را ارائه کرد.

جدول ۲. تدقیق-تحلیل ادبیات و مبانی نظری مفاهیم کلیدی

ردیف	محور	ابعاد	نگرش	چشم‌انداز پژوهش
۱	روح مکان	❖ حافظه تاریخی ❖ لایه‌های پنهان ❖ تداوم فرهنگی ❖ تجربه رسته	کریستین نوربرگ-شولتز (پدیدارشناسی معماری) مارتین هایدگر (پدیدارشناسی هستی‌شناسانه)	- تحلیل لایه‌های پنهان در ساختار فضایی برای بازنمایی معنای درونی مکان‌های فرهنگی و تبیین پیوند میان حافظه جمعی و ساختار کلیدی؛
۲	حس مکان	❖ احساس تعلق ❖ دل‌بستگی مکانی ❖ تجربه ذهنی-زیستی ❖ تعامل ادراکی	یی-فو تون (جغرافیای انسانی-پدیدارشناسی) ادوارد رلف (پدیدارشناسی مکان)	- واکاوی نحوه شکل‌گیری حس تعلق در بستر تعاملات اجتماعی و نشانه‌های فرهنگی فضاهای هویت‌مند؛
۳	ادراک اجتماعی	❖ تفسیر جمعی ❖ تعامل اجتماعی ❖ دریافت نمادین ❖ تجربه میان‌ذهنی	هارولد کلی (روان‌شناسی اجتماعی-نظریه اسناد) جان تیبو (روان‌شناسی اجتماع-نظریه تبادل اجتماعی) اروینگ گافمن (تعامل‌گرایی نمادین-تحلیل نمایش‌نامه‌ای) هانری لوفور (مارکسیسم انتقادی-تولید اجتماعی فضا)	- بررسی تأثیر دریافت جمعی کاربران از فضا در تکوین معنای فرهنگی و بازتولید روح مکان و حس مکان؛
۴	هویت فضایی	❖ انسجام کالبدی ❖ ارزش‌های بومی ❖ حافظه مکانی ❖ تعلق فرهنگی	کوین لینچ (ادراک محیطی-طراحی شهری) کریستین نوربرگ-شولتز -	- تحلیل پیوند ساختار فضایی با الگوهای هویتی جامعه و کارکردهای فرهنگی مکان در ارتقای بازنمایی هویت بومی؛
۵	معناشناسی فضا	❖ رمزگان فرهنگی ❖ نظام نشانه‌ای ❖ تأویل‌پذیری ❖ لایه‌های معنایی	اومبرتو اکو (نشانه‌شناسی-نظریه عمومی نشانه‌ها) رولان بارت (نشانه‌شناسی فرهنگی-تحلیل گفتمان) هانری لوفور -	- بهره‌گیری از معناشناسی برای تفسیر ساختارهای فرهنگی-فضایی و رمزگشایی از چگونگی شکل‌گیری روح مکان در بستر فرهنگی و ادراکی فضاهای شهری معاصر؛

^{۳۰} Umberto Eco

^{۳۱} Roland Barthes

مواد و روش تحقیق

روش تحقیق در نوشتار حاضر روش کیفی^{۳۲}، با رویکرد پدیدارشناسی^{۳۳} است. پدیدارشناسی در معنای خاص، رویکردی فلسفی به شمار می‌آید که به‌بررسی ساختارهای آگاهی و تجربه‌های زیسته افراد نسبت به یک پدیده می‌پردازد. در این رویکرد، تمرکز اصلی مطالعه بر درک بی‌واسطه و مستقیم افراد از تجربه‌هایشان است؛ به عبارتی، تنها منبع گردآوری داده‌ها، روایت‌ها و دریافت‌های شخصی مشارکت‌کنندگان از واقعیت موردتبیین می‌باشد. از این رو، الگویی که در این نوع پژوهش شکل می‌گیرد، برپایه برداشتهای فردی و ادراک‌های زیسته از پدیده‌ای خاص استوار است، نه بر مبنای نظریه‌های ازپیش تدوین شده. تبیین نمونه‌کاوی در این پژوهش به‌مثابه محور اصلی بررسی در بخش «ادبیات و مبانی نظری»، شامل: (روح مکان-حس مکان-ادراک اجتماعی-هویت فضایی-معناشناسی فضا)، است که در شهرهای منتخب جستار حاضر؛ (اصفهان-شیراز-یزد-تبریز-کاشان)، بر مبنای روش نمونه‌گیری به‌صورت هدف‌مند^{۳۴}، از نوع گلوله‌برفی^{۳۵}، با مجموع ۱۵ نفر انجام شده است تا مشارکت‌کنندگانی انتخاب شوند که تجربه‌ای عمیق، توصیفی و قابل انتقال از فضا داشته باشند (معماران-هنرمندان-شهرسازان-جامعه‌شناسان-روان‌شناسان). و یافته‌های حاصل از مصاحبه نیمه ساختاریافته^{۳۶}، با ۱۲ نفر به اشباح نظری رسید. ابزار گردآوری داده‌ها، مصاحبه نیمه ساختاریافته عمیق بوده است. طراحی سؤالات مصاحبه باهدف کشف ابعاد معنایی و ادراکی فضاهای فرهنگی صورت گرفت. ساختار مصاحبه‌ها در محور اصلی که پیشتر هم بیان شد تنظیم شد. میانگین زمان هر مصاحبه بین ۳۵ تا ۵۵ دقیقه بود. تمامی مصاحبه‌ها با رضایت آگاهانه مشارکت‌کنندگان، ضبط صوتی و سپس به‌صورت کامل پیاده‌سازی و مستندسازی شدند. برای تحلیل داده‌ها از روش کلایزی^{۳۷}، در ۷ مرحله استفاده شد که شامل: (۱. خوانش مکرر متن مصاحبه‌ها، ۲. استخراج اظهارات معنادار، ۳. تدوین معانی ضمنی، ۴. خوشه‌بندی در قالب مضامین، ۵. ترکیب مضامین در ساختار کلی تجربه، ۶. نگارش توصیف جامع پدیدارشناختی، و ۷. بازبینی یافته‌ها توسط مشارکت‌کنندگان برای صحت و دقت. به‌طور خاص، اشباع نظری در مرحله مصاحبه با ۱۲ نفر به‌دست آمد، اما جهت اطمینان روایی^{۳۸}، ۲ مصاحبه دیگر نیز انجام شد. و به‌منظور پایایی^{۳۹}، برای سنجش کیفیت پژوهش از چهار معیار یوانا/اس. لینکلن^{۴۰} و اگون جی. گوبا^{۴۱}، بهره گرفته شد: الف) قابلیت اعتبار^{۴۲}؛ اعتبار یافته‌ها از طریق اشباع نظری در مصاحبه با ۱۲ نفر از مجموع ۱۵ مشارکت‌کننده تأمین گردید؛ همچنین با بازبینی مجدد نتایج توسط ۸ نفر از مشارکت‌کنندگان، تطابق برداشتهای پژوهشگر با تجربه‌های زیسته ایشان مورد تأیید قرار گرفت. ب) قابلیت انتقال^{۴۳}؛ از طریق توصیف دقیق زمینه‌های اجتماعی-فرهنگی فضاهای فرهنگی در ۵ شهر منتخب و نیز تنوع تخصصی مشارکت‌کنندگان (معماران، هنرمندان، شهرسازان، جامعه‌شناسان و روان‌شناسان)، امکان انتقال‌پذیری یافته‌ها به بافت‌های مشابه فراهم شد. ج) قابلیت اعتماد^{۴۴}؛ با استفاده از روش کلایزی، در ۷ مرحله، ثبت گام‌به‌گام روند تحلیل، و مستندسازی دقیق فرایندهای گردآوری، تحلیل و تفسیر داده‌ها، تلاش شد که پژوهش از ثبات و قابلیت بازتولید برخوردار باشد. و د) قابلیت تأیید^{۴۵}؛ به‌منظور کاهش سوگیری پژوهشگر، اظهارات مستقیم مشارکت‌کنندگان به‌عنوان مبنای استخراج مفاهیم کلیدی مورد استفاده قرار گرفت و کلیه اسناد، فایل‌های صوتی، پیاده‌سازی‌ها و یادداشت‌های میدانی، در قالب آرشیوی قابل دسترس و منظم نگهداری شد.

^{۳۲} Qualitative Research

^{۳۳} Phenomenological Approach

^{۳۴} Purposive Sampling

^{۳۵} Snowball Sampling

^{۳۶} Semi-Structured Interview

^{۳۷} Colaizzi

^{۳۸} Validity

^{۳۹} Reliability

^{۴۰} Yvonna S. Lincoln

^{۴۱} Egon G. Guba

^{۴۲} Credibility

^{۴۳} Transferability

^{۴۴} Dependability

^{۴۵} Confirmability

بحث و یافته‌های تحقیق

– گستره واکاوی

در راستای گردآوری داده‌های کیفی این پژوهش، تحلیل روایت‌های حاصل از تجربه زیسته و توصیفی ۱۲ مشارکت‌کننده نسبت به فضاها و فرهنگی هویت‌مند، مبنای استخراج یافته‌ها قرار گرفت برپایه (جدول ۳). در نهایت این فرایند منجر به شناسایی ۴ مضمون اصلی و ۲۰ مضمون فرعی شد برپایه (جدول ۴).

جدول ۳. ویژگی‌های مشخصات مشارکت‌کنندگان در مصاحبه

ردیف	کد مصاحبه‌شونده	حوزه تخصصی	شهر محل تجربه فضایی	مدت زمان مصاحبه (دقیقه)
۱	P-01	معمار	اصفهان	۴۲
۲	P-02	هنرمند	شیراز	۳۸
۳	P-03	شه‌ساز	یزد	۵۰
۴	P-04	جامعه‌شناس	تبریز	۴۷
۵	P-05	روان‌شناس	کاشان	۵۳
۶	P-06	معمار	شیراز	۳۹
۷	P-07	هنرمند	اصفهان	۴۴
۸	P-08	شه‌ساز	تبریز	۵۵
۹	P-09	جامعه‌شناس	اصفهان	۴۱
۱۰	P-10	روان‌شناس	شیراز	۴۸
۱۱	P-11	معمار	یزد	۴۶
۱۲	P-12	هنرمند	کاشان	۴۱

جدول ۴. مضامین اصلی و فرعی از به دست آمده از مصاحبه‌ها در رابطه با محورهای اصلی پژوهش

ردیف	مضمون‌های اصلی	مضمون‌های فرعی
۱	عوامل	← زمینه فرهنگی؛ ← کاربری اجتماعی؛ ← ساختار کالبدی؛ ← تعامل اجتماعی؛ ← نشانه هویتی؛
۲	شاخص‌ها	← خاطره‌انگیزی فضا؛ ← وضوح معنا؛ ← هویت جمعی؛ ← مشارکت فضایی؛ ← درک زیبایی؛
۳	سطوح	← حضور عمیق ← خوانایی فضایی ← تنوع تجربی ← هم‌زیستی اجتماعی ← پویایی رفتاری
۴	ترجیحات	← هویت‌مندی تاریخی ← تعامل‌پذیری اجتماعی ← معناگرایی فضایی ← تجربه چندحسی ← تداعی‌پذیری بالا

– تحلیل داده‌ها

به‌طور خاص، تحلیل داده‌ها در این پژوهش برپایهٔ چارچوبی مفهومی و پدیدارشناسانه، در قالب ۴ مضمون اصلی به‌دست‌آمده شامل: (عوامل، شاخص‌ها، سطوح و ترجیحات)، و بر مبنای پنج محور کلیدی (روح‌مکان، حس‌مکان، ادراک اجتماعی، هویت‌فضایی و معناشناسی فضا)، در ۵ شهر منتخب سامان‌یافته که نمایانگر ساختار یکپارچه‌ای از الگوی پژوهش حاضر است برپایهٔ (جدول ۵).

جدول ۵. ساختار تحلیلی-تطبیقی مضمون‌های ادراک اجتماعی مکان با تفکیک شهرهای منتخب پژوهش

مضامین اصلی	مضامین فرعی	توضیح	نمونه/واکنش	محور کلیدی	شهرهای مرتبط
(۱) عوامل	زمینهٔ فرهنگی	ارزش‌ها، سنت‌ها، حافظهٔ تاریخی	نشانه‌های میراثی، معماری بومی	روح‌مکان	اصفهان، یزد، کاشان
	کاربری اجتماعی	کارکردهای اجتماعی مکان	فضاهای تعامل‌پذیر، تجمعات محلی	ادراک اجتماعی	شیراز، تبریز
	ساختار کالبدی	ترکیب و فرم فیزیکی	نظم‌فضایی، سازمان‌دهی عملکردی	هویت‌فضایی	یزد، کاشان
	تعامل اجتماعی	امکان تعامل و ارتباطات اجتماعی	فضاهای اشتراکی، مسیرهای تعاملی	ادراک اجتماعی	اصفهان، شیراز
	نشانهٔ هویتی	عناصر نمایانگر هویت مکان	نقوش فرهنگی، فرم‌های نمادین	هویت‌فضایی	تبریز، یزد
(۲) شاخص‌ها	خاطره‌انگیزی فضا	پیوند با خاطرات جمعی	حضور در مکان‌های آشنا	حس‌مکان	اصفهان، کاشان
	وضوح معنا	شفافیت پیام فضا	نشانه‌گذاری روشن	معناشناسی فضا	تبریز، یزد
	هویت جمعی	ادراک مشترک از هویت مکان	مشارکت در رویدادها	هویت‌فضایی	شیراز، یزد
	مشارکت فضایی	مداخله و مشارکت کاربران	رویدادهای عمومی	ادراک اجتماعی	تبریز، کاشان
	درک زیبایی	زیبایی‌شناختی چندحسی	نور، رنگ، فرم	حس‌مکان	اصفهان، شیراز
(۳) سطوح	حضور عمیق	درگیری ذهنی و عاطفی	احساس تعلق	حس‌مکان	کاشان، یزد
	خوانایی فضایی	فهم آسان از فضا	جهت‌یابی آسان	معناشناسی فضا	تبریز، شیراز
	تنوع تجربی	گوناگونی عملکردها	تجربه‌های مختلف	ادراک اجتماعی	اصفهان، شیراز
	هم‌زیستی اجتماعی	هم‌نشینی گروه‌های مختلف	فضاهای ترکیبی	ادراک اجتماعی	تبریز، یزد
	پویایی رفتاری	تحریک‌پذیری بالا	حرکت و تنوع	هویت‌فضایی	اصفهان، کاشان
(۴) ترجیحات	هویت‌مندی تاریخی	ارزش‌گذاری پیشینه‌مکان	مکان‌های تاریخی	روح‌مکان	کاشان، یزد
	تعامل‌پذیری اجتماعی	تمایل به ارتباط‌پذیری	گفت‌وگو، نشست	ادراک اجتماعی	اصفهان، تبریز
	معناگرایی فضایی	جست‌وجوی معنا در فضا	نمادین بودن فضا	معناشناسی فضا	یزد، شیراز
	تجربهٔ چندحسی	تحریک حواس چندگانه	نور، صدا، بو	حس‌مکان	اصفهان، تبریز
	تداعی‌پذیری بالا	برانگیختن خاطرات	شباهت با مکان‌های گذشته	حس‌مکان	کاشان، شیراز

باتمركزبر تحلیل داده‌ها در این پژوهش باهدف تبیین سازوکارهای شکل‌گیری «ادراک اجتماعی از مکان»؛ در بستر فضاهای فرهنگی-هویتی، به‌گونه‌ای ساختارمند در ۴ سطح: عوامل، شاخص‌ها، سطوح و ترجیحات و در ۵ محور مفهومی روح‌مکان، حس‌مکان، ادراک اجتماعی، هویت‌فضایی و معناشناسی فضا سازمان‌دهی شد. این ساختار تحلیلی-تطبیقی، ضمن پیوند مفاهیم نظری با داده‌های میدانی، امکان فهم عمیق‌تری از چگونگی تجربه و معناپردازی مکان را از منظر کاربران فراهم می‌سازد. در این چارچوب:

❖ «عوامل»؛ نشان‌دهندهٔ زیربناهای کالبدی، فرهنگی و اجتماعی مکان‌ها هستند که بستر اولیه برای درک و تجربهٔ فراهم می‌کنند.

❖ «شاخص‌ها»؛ به‌مثابهٔ معیارهایی برای سنجش کیفیت‌های مکانی از دیدگاه کاربران عمل می‌کنند.

❖ «سطوح»؛ به حالات و شدت‌های متنوعی اشاره دارند که شاخص‌ها در آن‌ها تجربه می‌شوند.

❖ «ترجیحات»؛ نیز منعکس‌کنندهٔ واکنش‌ها، سلاقی و گرایش‌های ادراکی کاربران در مواجهه با فضاها هستند.

نکتهٔ حائز اهمیت در این تحلیل تطبیقی، ارتباط مستقیم هر عنصر (مضامین فرعی)، با تجربهٔ مشارکت‌کنندگان در ۵ شهر فرهنگی منتخب (اصفهان، شیراز، یزد، تبریز، کاشان)، است؛ به‌گونه‌ای که هریک از مضامین اصلی در بستری خاص از این شهرها نمود یافته‌اند. این امر بیانگر آن است که ادراک مکان، پدیده‌ای بوم‌ساخته و وابسته به زمینه‌های اجتماعی-فرهنگی محلی است. در نتیجه، نتایج حاصل از این جدول تحلیلی-تطبیقی، چشم‌انداز مناسبی برای حوزه‌های فضاهای هویتی فراهم می‌سازد تا باتکیه بر عناصر درونی تجربهٔ انسانی، طراحی فضاهای معنادار، مشارکت‌پذیر و هویت‌مند را هدف‌گذاری کنند.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

این پژوهش باترکز نقش محوری ادراک اجتماعی در بازنمایی «روح‌مکان-حس‌مکان»، در فضاهای فرهنگی هویت‌مند، نشان داد که تجربه فضا فراتر از دریافت‌های فردی و متکی بر شبکه‌ای از تعاملات اجتماعی، حافظه جمعی و نمادهای فرهنگی است. این مؤلفه‌ها در کنارهم، فرایند معناسازی فضا را شکل می‌دهند و به بازتولید هویت مکانی کمک می‌کنند. ادراک اجتماعی، به عنوان فرایندی میان‌ذهنی، از طریق تجربه‌های مشترک و رمزگان فرهنگی، معنا را به فضا تزریق می‌کند. برخلاف برداشت فردمحور از فضا، نتایج نشان می‌دهد که فهم مشترک کاربران از محیط، بنیانی برای درک عمیق‌تر از هویت مکانی ایجاد می‌نماید. به طور خاص، مشارکت‌کنندگان براهمیت تجربه‌های زیسته، روایت‌های مشترک و نقش کاربران در انتقال معانی نهفته در فضا تأکید کردند. تحلیل داده‌ها نشان داد که فضاهای فرهنگی زمانی هویت می‌یابند که بتوانند پیوندی پویا بین گذشته (حافظه جمعی)، حال (تعاملات اجتماعی)، و آینده (بازتولید نمادین)، ایجاد کنند. تعاملات میان کاربران و بهره‌مندی از حافظه مشترک، شرایطی را فراهم می‌آورد که فضاهای فرهنگی به محلی برای انتقال ارزش‌های هویتی بدل شوند. مطالعه تطبیقی شهرهای منتخب در پژوهش، آشکار ساخت که ادراک مکان به شدت وابسته به زمینه‌های اجتماعی-فرهنگی محلی است. به عبارتی شهرهای انتخابی در این جستار الگوهای بارز از نشانه‌های تاریخی، با کارکردهای اجتماعی چندلایه، نمونه‌هایی از تبلور «روح‌مکان-حس‌مکان»، در تعامل با ادراک جمعی هستند. این یافته‌ها تأیید می‌کند که طراحی فضاهای هویت‌مند نیازمند درک عمیق از زبان مشترک کاربران و ارزش‌های بومی توأمان با معناشناسی است تا از تقلیل مکان به یک ساختار صرفاً فیزیکی جلوگیری شود. نمادهای کالبدی، فرم‌های معماری و الگوهای رفتاری به مثابه زبان مشترک جامعه عمل می‌کنند. تحلیل معناشناختی این عناصر نشان‌داد که طراحی فضاهای فرهنگی تنها با خوانش لایه‌های پنهان می‌تواند موجب ارتقاء کیفیت ادراک و تعلق گردد. در عصر جهانی‌شدن و همگرایی فرهنگی، طراحی فضاهای برخوردار از هویت مستلزم توجه هم‌زمان به زبان مشترک کاربران و مؤلفه‌های بومی است. یافته‌ها حاکی از آن است که فضاهای موفق، آن‌هایی هستند که تعامل پویا میان کاربران و محیط را تسهیل نموده و از رهگذر نشانه‌های معنادار، حس تعلق را تقویت می‌کنند. طراحی این فضاها باید فراتر از نگاه کارکردگرایانه، به ابعاد عاطفی و نمادین فضا نیز توجه داشته باشد. در نتیجه، این پژوهش تأکید می‌کند که بازنمایی روح‌مکان-حس‌مکان، امری چندلایه و پویاست که از دل ارتباط متقابل میان ساختار کالبدی، حافظه جمعی و رمزگان فرهنگی از معناشناسی فضا سربرمی‌آورد. تقویت این پیوندها در طراحی معاصر، راهی مؤثر برای حفظ تنوع فرهنگی و دستیابی به اصالت در فضاهای فرهنگی هویت‌مند خواهد بود.

References

- Akdağ, Nurchihan. Gülin Beyhan, Şefika. (2024). *A Study On Sensory Analysis Of Memory Places*. Journal Of Arts, 13(6): 1-30.
- Balogun, Shyngle K. Aruoture, Ezekiel. (2024). *Cultural Homogenization Vs. Cultural Diversity: Social Media's Double-Edged Sword In The Age Of Globalization*. African Journal of Social and Behavioural Sciences (AJSBS), 14(4): 1491-1512.
- Bidwell, Nicola J. Browning, David. (2010). *Pursuing Genius Loci: Interaction Design And Natural Places*. Journal Of Pers Ubiquit Comput, 14(1): 15-30.
- Cordonnier, Aline. Rosoux, Valérie. Gijs, Anne-Sophie. Luminet Olivier. (2022). *Collective Memory: An Hourglass Between The Collective And The Individual*. Journal Of Memory. Mind & Media. 1(e8): 1-16.
- Feist, Jim. (2022). *Significance In Language: A Theory Of Semantics (1st ed.)*. Routledge.
- Greenberg, Gabriel. (2021). *Semantics Of Pictorial Space*. Journal Of Review of Philosophy and Psychology, 12(4): 1-41.
- Heidegger, Martin. (1971). *Poetry, Language, Thought*. Harper & Row.
- Karplus, Yuval. Meir, Avinoam. (2013). *The Production Of Space: A Neglected Perspective In Pastoral Research*. Journal Of Environment And Planning D Society And Space, 31(1): 23-42.
- Mansour, Hasan Mahmoud. Alves, Fernando Brandão. Da Costa, António Ricardo. (2023). *A Comprehensive Methodological Approach For The Assessment Of Urban Identity*. Journal Of Sustainability, 15(18): 1-26.

- Matlovičová, Kvetoslava. (2024). *The Triadic Nexus: Understanding The Interplay And Semantic Boundaries Between Place Identity, Place Image, And Place Reputation*. FOLIA GEOGRAPHICA International Scientific Journal, 66(1): 69-100.
- Natarajan, Lucy. (2017). *Socio-Spatial learning: A Case Study Of Community Knowledge In Participatory Spatial Planning*. Journal Of Progress In Planning, 111(1): 1-13.
- Norberg-Schulz, Christian. (1979). *Genius Loci: Towards A Phenomenology Of Architecture*. Rizzoli.
- Oladapo Makinde, Olusola. Amao, Funmilayo. (2024). *Henri Lefebvre Theory Of Space And Social Production Philosophy: A Critical Interpretation*. Global Journal Of Arts Humanity And Social Sciences, 4(1): 67-80.
- Ramyar, Reza. (2022). *Learning From Tradition: The Role Of Environment Perception Layers In Space Making- The Case Of The Persian Garden*. Journal Of Urban Management, 9(2): 238-249.
- Relph, Edward. (1976). *Place And Placelessness*. Pion.
- Rezeg, Ahmed. Stéphane, Roche. Eveno, Emmanuel. (2025). *Toward A Sense Of Place Unified Conceptual Framework Based On A Narrative Review: A Way Of Feeding Place-Based GIS*. Journal Of Land, 14(1): 1-36.
- Riva, Giuseppe. (2018). *The Neuroscience Of Body Memory: From The Self Through The Space To The Others*. Journal Of Cortex, 104(1): 241-260.
- Seamon, David. (2012). *Place, Place Identity, And Phenomenology: A Triadic Interpretation Based On J.G. Bennett's Systematics*. The Role Of Place Identity In The Perception, Understanding, And Design Of Built Environments, 3-21.
- Soltani, Saeid. Kırıcı, Nazan. (2019). *Phenomenology And Space In Architecture: Experience, Sensation And Meaning*. International Journal Of Architectural Engineering Technology, 6(1): 1-6.
- Strandberg, Carola. Ek Styvén, Maria. (2024). *The Multidimensionality Of Place Identity: A Systematic Concept Analysis And Framework Of Place-Related Identity Elements*. Journal Of Environmental Psychology, 95(102257): 1-18.
- Tuan, Yi-Fu. (2001). *Space And Place: The Perspective Of Experience*. University Of Minnesota Press.
- Twigger-Ross, Clare. Uzzell, David. (1996). *Place And Identity Processes*. Journal Of Environmental Psychology, 16(3): 205-220.
- Udoudom, Uduak. Bassey, Borono. George, Kufre. Asukwo Etifit, Samuel. (2024). *Impact Of Symbolic Interactionism, Pragmatism And Social Constructionism On Communication And Media Practice*. International Journal Of Humanities Education And Social Sciences, 2(1): 1-25.
- Vecco, Marilena. (2020). *Genius loci As A Meta-Concept*. Journal Of Cultural Heritage, 41(1): 225-231.
- Wartmann, Flurina M. Purves, Ross S. (2018). *Investigating Sense Of Place As A Cultural Ecosystem Service In Different Landscapes Through The Lens Of Language*. Journal Of Landscape And Urban Planning, 175(1): 169-183.
- Yıldız, Özlem. Alkan Bala, Havva. (2022). *Genius Logi: Towards The Phenomenology Of Gated Community*. DEPARCH Journal Of Design Planning And Aesthetics Research, 1(2): 55-72.

Type of Article (Research Article)

Identifying And Explaining The Dimensions And Indicators Of Job Security Among Workers; A Mixed Exploratory Study

Mansoureh Nazari Tanha: Department of Sociology, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

***Aliyeh Shekarbeigi:** Department of Sociology, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Ali Pazhahan: Department of Demography, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Article Info

Received: 2024/09/12
Accepted: 2025/01/07
PP: 66-80.

Keywords:

Security Indicators
Job Security
Working Conditions Of Workers
Social Security Investment Company (Shasta)

Abstract

In light of recent technological, economic, and political transformations, job insecurity has emerged as a growing concern and a key issue in both academic research and public discourse. This study aims to identify and explain the dimensions and indicators of job security among workers. Employing a sequential exploratory mixed-methods approach, the research was conducted in two phases: qualitative and quantitative. In the qualitative phase, thematic analysis and literature review were used to develop an initial conceptual model. Subsequently, in-depth interviews with 15 academic and executive experts led to the final model, comprising 3 dimensions, 8 components, and 33 indicators. In the quantitative phase, these indicators were assessed through exploratory and confirmatory factor analyses. The statistical population consisted of 384 workers affiliated with the Social Security Investment Company (SSIC or "Shasta") in Tehran. The findings validated and operationalized a multidimensional model for evaluating job security, structured across micro, meso, and macro levels. This model offers a valuable framework for policymaking, strategic planning, and improving employment conditions in both public and private sector organizations.

Citation: Nazari Tanha, Mansoureh. Shekarbeigi, Aliyeh. Pazhahan, Ali. (2025). Identifying And Explaining The Dimensions And Indicators Of Job Security Among Workers; A Mixed Exploratory Study. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(1; Ser. 85): 66-80.

DOI:

This Article Is Extracted From The Doctoral Thesis Of '*Mansoureh Nazari Tanha*', Titled "*A Sociological Study Of The Impact Of Social Capital On Workers' Job Security (A Study Of Shasta Workers In Tehran)*", Under The Supervision Of '*Dr. Aliyeh Shekarbeigi*', & Advisory '*Dr. Ali Pazhahan*'.

***Corresponding Author:** Aliyeh Shekarbeigi

E-mail Address: ashekarbeugister@gmail.com

Tel: +989126807098

Extended Abstract

Introduction

In today's world, employment is considered one of the fundamental components of individual and social identity, and job security serves as a cornerstone for the psychological and social stability of the workforce, playing a crucial role in the quality of work life and social sustainability. With rapid technological, economic, and political transformations, the structure of the labor market has undergone fundamental changes, exposing workers—especially those in operational sectors—to growing job insecurity. Job security is a multidimensional concept that extends beyond mere job retention; it encompasses elements such as assurance of continued employment, access to basic rights, preservation of physical and mental health, opportunities for career advancement, and participation in decision-making processes. Conversely, job insecurity can lead to various negative consequences, including decreased motivation, increased stress, weakened social cohesion, and the deepening of social inequalities. Despite the growing importance of this issue, in countries like Iran—particularly within organizations such as the Social Security Investment Company (SSIC or Shasta)—systematic and mixed-method research addressing the dimensions of job security for workers remains limited. Accordingly, this study, employing an exploratory mixed-methods approach, aims to identify and explain the fundamental dimensions and key indicators of job security among workers in this organization. Based on the premise that job security is influenced by a complex network of structural, economic, psychological, and organizational factors, the study seeks to develop a reliable and effective model for assessing and improving workers' job security.

Methodology

The present study employed a sequential exploratory mixed-methods design with an instrument development approach. In the first phase, a qualitative study was conducted to develop a conceptual model through thematic analysis of semi-structured interviews with 15 experts in the fields of labor economics, employment, and the sociology of work. Participants were selected using purposive sampling with maximum variation. Data coding followed Strauss and Corbin's method, including open, axial, and selective coding. This process led to the identification of three subcategories: micro, meso, and macro dimensions of job security, forming the preliminary theoretical framework. In the second phase, based on the qualitative findings, a structured questionnaire was designed, and its validity and reliability were assessed. Subsequently, a quantitative survey was conducted using stratified random sampling. The questionnaire was distributed among 384 workers employed in economic enterprises under the Social Security Investment Company (SSIC or "Shasta") in Tehran. The collected data were analyzed using statistical software, and the final conceptual framework was developed, consisting of 32 concepts, three subcategories, and one core category: "workers' job security."

Results And Discussion

The qualitative phase of this study led to the construction of a conceptual model encompassing three core dimensions of job security: micro, meso, and macro. These dimensions collectively include eight components and thirty-three measurable indicators. At the micro level, key factors include income stability, insurance coverage, workplace safety, job satisfaction, and opportunities for career development. The meso level focuses on organizational characteristics such as employment contracts, ownership structure, business unit size, and operational continuity. At the macro level, systemic determinants such as national unemployment rates, labor market flexibility, the prevalence of short-term contracts, union support, and social security coverage were identified. In the quantitative phase, responses from 384 workers affiliated with Shasta were analyzed using exploratory and confirmatory factor analyses. The findings confirmed the model's construct validity, with all factor loadings exceeding the recommended threshold of 0.50. The model also demonstrated acceptable convergent validity ($AVE > 0.5$) and strong internal consistency (Cronbach's alpha and Composite Reliability > 0.7). Notably, the highest mean scores were related to access to social insurance and job permanency, while the lowest scores reflected inadequate institutional support for vulnerable enterprises and workers—highlighting gaps in macro-level protections. This research provides a multidimensional, empirically validated model for assessing job security among workers, especially in semi-public and contract-heavy labor markets like those under Shasta. By integrating individual, organizational, and systemic variables, the model offers a holistic framework that transcends the narrow perception of job security as mere employment continuity. The findings emphasize the need for comprehensive labor reforms that address structural vulnerabilities, expand legal protections, and promote equitable labor practices. The model developed in this study offers not only a theoretical contribution but also a practical diagnostic tool for labor policymakers, human resource planners, and social researchers. It is recommended that future studies test the model's robustness across different industries and socioeconomic groups, both in Iran and comparable developing economies.

شناسایی و تبیین ابعاد و شاخص‌های امنیت شغلی کارگران؛ مطالعه‌ای ترکیبی با رویکرد اکتشافی

منصوره نظری تنها: گروه جامعه‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

*عالیه شکریگی: گروه جامعه‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

علی پژهان: گروه جمعیت‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۲ تاریخ پذیرش: ۳۴/۱۰/۱۸ شماره صفحات: ۶۶-۸۰	باتوجه به تغییرات اخیر فناوری، اقتصادی و سیاسی، ناامنی شغلی به یک نگرانی روبه رشد و موضوعی مهم در حوزه‌های دانشگاهی و مباحث عمومی تبدیل شده است. مطالعه حاضر باهدف شناسایی و تبیین ابعاد و شاخص‌های امنیت شغلی در میان کارگران انجام شده است. این پژوهش با رویکرد آمیخته اکتشافی متوالی، شامل مراحل کیفی و کمی، انجام گرفته است. در بخش کیفی، پژوهشگر با استفاده از تحلیل مضمون و مرور ادبیات، مدل مفهومی اولیه را طراحی کرد. سپس از طریق انجام مصاحبه‌های عمیق با ۱۵ نفر از خبرگان دانشگاهی و اجرایی، مدل مفهومی نهایی شامل ۳ بعد، ۸ مؤلفه و ۳۳ شاخص تدوین شد. در بخش کمی، شاخص‌های مدل از طریق تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی مورد ارزیابی قرار گرفت. جامعه آماری شامل ۳۸۴ نفر از کارگران وابسته به شرکت سرمایه‌گذاری تأمین اجتماعی (شستا) در تهران بود. نتایج این پژوهش منجر به اعتبارسنجی و عملیاتی‌سازی یک مدل چندبعدی برای ارزیابی امنیت شغلی شد که در ۳ سطح خرد، میانه و کلان دسته‌بندی گردید. این مدل می‌تواند به عنوان مبنای ارزشمند برای سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی راهبردی و بهبود شرایط شغلی کارگران در سازمان‌های دولتی و خصوصی مورد استفاده قرار گیرد.

واژگان کلیدی:

شاخص‌های امنیت
امنیت شغلی
شرایط شغلی کارگران
شستا

استناد: نظری تنها، منصوره. شکریگی، عالیه. پژهان، علی. (۱۴۰۴). شناسایی و تبیین ابعاد و شاخص‌های امنیت شغلی کارگران؛ مطالعه‌ای ترکیبی با رویکرد اکتشافی. *فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی*، دوره ۲۲، شماره ۱؛ (پیاپی ۸۵)، ۶۶-۸۰.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «منصوره نظری تنها»، با عنوان «مطالعه جامعه‌شناختی تأثیر سرمایه اجتماعی بر امنیت شغلی کارگران (مطالعه موردی: کارگران شستا در شهر تهران)»، است که به راهنمایی «دکتر عالیه شکریگی»، و مشاوره «دکتر علی پژهان»، استخراج شده است.

*نویسنده مسئول: عالیه شکریگی

آدرس پست الکترونیک: ashekarbeugister@gmail.com

تلفن: ۰۹۱۲۶۸۰۷۰۹۸

مقدمه

در جهان امروز، اشتغال به عنوان یکی از اصلی‌ترین مؤلفه‌های هویت فردی و اجتماعی انسان شناخته می‌شود و امنیت شغلی به مثابه سنگ بنای ثبات روانی و اجتماعی نیروی کار، جایگاه ویژه‌ای در سیاست‌گذاری‌های اقتصادی و اجتماعی یافته است (احمدی، موسوی، نوری، ۱۴۰۱: ۲۷-۴۲). تحولات پرشتاب در عرصه‌های فناوری، اقتصاد و سیاست، چهره بازار کار را به صورت بنیادین دگرگون کرده و شرایط کاری را در بیشتر جوامع، به‌ویژه برای کارگران و کارکنان بخش‌های عملیاتی، با تغییرات فزاینده‌ای مواجه ساخته است (Mustafa, Lleshi, 2024: 2-4). اهمیت توجه به امنیت شغلی به عنوان عنصری تعیین‌کننده در کیفیت زندگی کاری، رضایت شغلی و پایداری اجتماعی بیش‌ازپیش نمایان شده است. امنیت شغلی صرفاً به معنای ماندگاری در یک موقعیت کاری مشخص نیست، بلکه طیفی از اطمینان خاطر نسبت به تداوم اشتغال، برخورداری از حقوق پایه، حفاظت از سلامت روان و جسم، مشارکت در تصمیم‌گیری و امکان رشد شغلی را شامل می‌شود (Ramawickrama, Opatha, Pushpakumari, 2017: 168-169). در دهه‌های اخیر، تحولات گسترده اقتصادی، افزایش رقابت جهانی، نوسانات بازار کار و گسترش فناوری‌های نوین، سبب تغییرات اساسی در ساختار و ماهیت اشتغال شده و پایداری شغلی بسیاری از کارگران را با چالش مواجه ساخته است (Shen, 2024: 72). در چنین بستری، مفهومی چون امنیت شغلی، از جایگاهی کلیدی در کیفیت زندگی شغلی برخوردار شده و به دغدغه‌ای مهم برای نیروی کار، سیاست‌گذاران و کارفرمایان بدل گشته است. امنیت شغلی نه تنها به ثبات در وضعیت استخدامی اشاره دارد، بلکه مجموعه‌ای از شاخص‌ها را دربرمی‌گیرد که می‌تواند بر رضایت شغلی، بهره‌وری، سلامت روانی و احساس ارزشمندی فرد تأثیر بگذارد. از سوی دیگر، ناامنی شغلی به عنوان پدیده‌ای چندبعدی، می‌تواند پیامدهایی گسترده در سطوح فردی، خانوادگی و اجتماعی ایجاد کند؛ از کاهش انگیزه کاری و افزایش استرس گرفته تا نابرابری‌های اجتماعی و تضعیف انسجام اجتماعی (Cascio, Montealegre, 2016: 350).

با وجود اهمیت روزافزون این موضوع، شواهد موجود نشان می‌دهد که در کشورهایی به مانند ایران، به‌ویژه در میان کارگران فعال در بخش‌های مختلف شرکت‌های وابسته به نهادهای بزرگ اقتصادی، همچون شرکت سرمایه‌گذاری تأمین اجتماعی (شستا)، پژوهش‌های عمیق و ترکیبی که ابعاد و شاخص‌های امنیت شغلی را به صورت اکتشافی شناسایی و تبیین کنند، هنوز بسیار محدود است. از این رو، این پژوهش با هدف شناسایی ابعاد بنیادین امنیت شغلی و استخراج شاخص‌های کلیدی آن، و همچنین تبیین ساختار ارتباطی و تفسیری میان این شاخص‌ها، بر مبنای یک رویکرد ترکیبی و اکتشافی طراحی شده است. پرسش مورد توجه بر آن است که - ابعاد و شاخص‌های امنیت شغلی در میان کارگران تحت پوشش شرکت شستا چیست و الگوی پیشنهادی طراحی شده بر اساس این شاخص‌ها تا چه میزان از اعتبار و کارآمدی برخوردار است؟ - در پاسخ پژوهش حاضر بر این فرضیه استوار است که آنکه امنیت شغلی کارگران تابع مجموعه‌ای چندبعدی از عوامل ساختاری، اقتصادی، روانی و سازمانی است و آنکه می‌توان با شناسایی و تبیین شاخص‌های دقیق امنیت شغلی، مدلی قابل اعتماد برای ارزیابی و بهبود وضعیت کارگران ارائه داد.

پیشینه تحقیق

شیرزاد صفرلو به اتفاق آراء (۱۴۰۳)، در پژوهش «چارچوب انگیزشی نگهداشت نیروی انسانی متخصص: رویکرد فراترکیب»؛ با رویکردی آمیخته، به شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های تجربیات کارکنان برای تدوین الگویی نگهداشت محور پرداخته است. در بخش کیفی، با روش فراترکیب و تحلیل تم، ۴ بُعد و ۱۴ مؤلفه استخراج شد که بُعد سازمانی بالاترین اهمیت را داشت. در بخش کمی، نیز از تکنیک دلفی فازی و (AHP)، برای پالایش و اولویت‌بندی استفاده شده است (شیرزاد صفرلو و دیگران، ۱۴۰۳: ۱۷۹-۱۴۸). اکبر حسن پور و دیگران (۱۴۰۲)، در مطالعه خود با عنوان «شناسایی و رتبه‌بندی ابعاد و مؤلفه‌های تجربیات کارکنان: رویکرد فراترکیب و دلفی فازی»؛ با روش فراترکیب، تحلیل تم و دلفی فازی، به طراحی مدلی درباره توازن زندگی-کار پرداختند. در بخش کیفی، مصاحبه با خبرگان و در بخش کمی، مدل‌سازی معادلات ساختاری با داده‌های ۱۵۲ نفر از کارکنان سایپا انجام شد. نتایج حاکی از وجود ۳ بُعد فردی، خانوادگی و شغلی در این مدل است که می‌تواند به بهبود سبک زندگی کارکنان بر اساس ارزش‌های ایرانی-سلامی کمک کند (اکبر حسن پور و دیگران، ۱۴۰۲: ۲۶-۱). مصطفی محمدی، اسماعیل اسدی و کرم‌اله دانشفرد (۱۴۰۱)، در تبیین «شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های توازن زندگی-کار با رویکرد سبک زندگی ایرانی-سلامی»؛ با رویکرد آمیخته، به شناسایی ابعاد توازن زندگی-کار مبتنی بر سبک زندگی ایرانی-سلامی پرداختند. در بخش کیفی، با مصاحبه از ۲۱ مدیر و تحلیل محتوای داده‌ها، مؤلفه‌ها استخراج و سپس با

روش دلفی فازی تأیید شدند. در بخش کمی، نیز با داده‌های ۲۹۰ کارمند و مدل سازی معادلات ساختاری، اعتبار الگو سنجیده شد. این مدل ۳ بُعد اصلی و ۱۷ معیار دارد و به تحلیل وضعیت و اجرای تغییرات مدیریتی پایدار کمک می‌کند (محمدی، اسدی، دانشفرد، ۱۴۰۱: ۱۲۱-۱۵۳). هانیه آرزمجو، حسین رحمان سرشت و وحید ناصحی^۱ (۱۳۹۳)، در بررسی «الگوی یکپارچه پذیرش تغییرات با روش ترکیبی-اکتشافی»؛ باهدف ارتقای انگیزش منابع انسانی، الگویی یکپارچه برای پذیرش تغییرات طراحی کردند. باروش فراترکیب و تحلیل محتوای کیفی، داده‌ها از منابع معتبر استخراج و در قالب ۴ مضمون فراگیر شامل بسترسازهای اولیه و ثانویه، کارکردهای منابع انسانی و پیامدها طبقه‌بندی شدند. این الگو می‌تواند مبنایی برای سیاست‌گذاری و تقویت نگهداشت نیروی انسانی در سازمان‌های ایرانی باشد (آرزمجو، رحمان سرشت، ناصحی فر، ۱۳۹۳: ۸۶-۶۷).

ادبیات و مبانی نظری

امنیت شغلی مفهومی چندلایه و پیچیده است که در ادبیات کار و اشتغال از دهه‌های گذشته موردتوجه پژوهشگران قرار گرفته است. این مفهوم به احساس تداوم، ثبات و پایداری در موقعیت شغلی اشاره دارد و عموماً به عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی رضایت شغلی، انگیزش و سلامت روانی کارکنان شناخته می‌شود. در ساده‌ترین بیان، امنیت شغلی به میزان اطمینان فرد نسبت به حفظ شغل خود در آینده اطلاق می‌شود (Sora et al., 2023: 2). لئونارد گرینهاگ^۱ و زهوا روزنبلات^۲ از جمله نخستین افراد هستند که تعریفی سیستماتیک از ناامنی شغلی در زمینه «نا توانی درک شده برای حفظ تداوم مطلوب در موقعیت شغلی در معرض تهدید» معرفی کردند. این تبیین بر ادراک فردی و ذهنی از تهدید نسبت به موقعیت شغلی تأکید دارد (Greenhalgh, Rosenblatt, 2010: 7-8). که از آن زمان تاکنون، مبنای بسیاری از پژوهش‌ها در این حوزه قرار گرفته است. امنیت شغلی را می‌توان ترکیبی از شرایط بیرونی (نظیر: سیاست‌های استخدامی، ثبات اقتصادی، نوع قرارداد)، و درونی (به مثابه: ادراک فردی، توانایی مقابله با تغییر، تجارب شغلی گذشته)، دانست (خرسند موقر و دیگران، ۱۴۰۱: ۳۲). اهمیت درک دقیق این مفهوم، زمینه ساز طراحی سیاست‌های پایدار در عرصه مدیریت منابع انسانی، قانون‌گذاری کار، و تحلیل اجتماعی بازار اشتغال است. ناامنی شغلی از منظر روان شناختی به ۲ بُعد اصلی تقسیم می‌شود: بُعد شناختی^۳ و بُعد عاطفی^۴. در بُعد شناختی؛ فرد به صورت آگاهانه احتمال از دست دادن شغل را ارزیابی می‌کند؛ این ارزیابی می‌تواند نتیجه تحلیل شرایط اقتصادی، تصمیمات مدیریتی یا تغییرات ساختاری در سازمان باشد. در بُعد عاطفی؛ فرد واکنش‌های احساسی چون اضطراب، نگرانی و ترس از آینده شغلی خود را تجربه می‌کند (قائمی، حسینی، خان محمدی، ۱۴۰۱: ۲۵-۲۴). علاوه بر ابعاد ذهنی، ناامنی شغلی دارای نمودهای عینی نیز هست؛ به مانند نوع قرارداد، مدت اشتغال، تغییر مکرر شغل و نرخ بالای اخراج در یک صنعت خاص. این مؤلفه‌ها معمولاً به طور مستقیم قابل مشاهده هستند و در سنجش‌های آماری مورد استفاده قرار می‌گیرند. با این حال، صرف وجود شرایط عینی ناامن لزوماً به احساس ناامنی نمی‌انجامد؛ چراکه برداشت ذهنی افراد بسته به تجارب، آموزش و منابع حمایتی متفاوت است (Klandermans, Klein Hesselink, Van Vuuren, 2010: 558-560). امنیت شغلی حاصل تعامل پیچیده‌ای میان متغیرهای فردی، ویژگی‌های محیط سازمانی و ساختارهای کلان اقتصادی-اجتماعی است. در سطح فردی، متغیرهایی به مثابه میزان تحصیلات، مهارت‌های تخصصی، سابقه کاری، انعطاف‌پذیری شغلی و سطح انگیزش می‌توانند نقش تعیین‌کننده‌ای در ادراک امنیت شغلی ایفاء کنند. افرادی که از مهارت‌های بالاتر برخوردارند، معمولاً احساس امنیت بیشتری دارند (کاوند، دانشور عامری، ۱۴۰۰: ۴۶). در سطح سازمانی، عواملی چون نوع قرارداد کاری، ثبات مدیریتی، سبک رهبری، فرایندهای ارتباطی، سیاست‌های منابع انسانی، و شفافیت در تصمیم‌گیری‌ها بر امنیت شغلی اثرگذارند (Corbin, Straus, 2015: 45-48). به عنوان نمونه، شرکت‌هایی که قراردادهای موقت یا پیمانی را ترجیح می‌دهند، معمولاً در کارکنان خود احساس ناامنی بیشتری ایجاد می‌کنند. در مقابل، سیاست‌های مشارکتی و محیط‌های کاری با فرهنگ سازمانی مثبت، احساس امنیت بیشتری به شاغلان منتقل می‌کنند (کیخا، ۱۴۰۰: ۲۲۶). فهم تعامل میان ۳ سطح تحلیل - فردی، سازمانی و ساختاری - برای طراحی مدل‌های تحلیلی دقیق از امنیت شغلی ضروری است. ناامنی شغلی را می‌توان به گونه‌های مختلفی تقسیم‌بندی کرد. یکی از تمایزات رایج، ناامنی شغلی کمی و کیفی است. ناامنی شغلی کمی به تهدید نسبت به اصل اشتغال اشاره دارد؛ یعنی

^۱ Leonard Greenhalgh

^۲ Zehava Rosenblatt

^۳ Cognitive

^۴ Affective

ترس از اخراج یا بیکاری. در مقابل، ناامنی شغلی کیفی به نگرانی درمورد کاهش مزایای شغلی، کاهش دستمزد، تغییر نامطلوب در شرایط کار یا تنزل موقعیت شغلی مربوط می‌شود (Hassan, Ansari, Rehman, 2022: 210). به‌طور خاص، ناامنی شغلی می‌تواند به‌صورت مزمن یا مقطعی تجربه شود. در مواردی، کارگران برای دوره‌ای خاص به‌دلیل بحران اقتصادی یا تغییرات سازمانی، احساس ناامنی می‌کنند (مقطعی). درحالی‌که در شرایطی به‌مانند قراردادهای موقت و فقدان قانون‌گذاری حمایتی، ناامنی شغلی به وضعیت دائمی و ساختاری بدل می‌شود (مزمن). شناسایی گونه‌های ناامنی شغلی و درک پیامدهای آن، زمینه‌ساز تدوین سیاست‌ها و برنامه‌های حمایتی است. راهبردهایی همچون توسعه آموزش‌های ضمن خدمت، بهبود نظام قراردادهای ایجاد نظام‌های هشدار اولیه برای ریسک اخراج و ارتقاء فرهنگ ارتباطی در سازمان، ازجمله اقداماتی هستند که می‌توانند آثار منفی ناامنی شغلی را کاهش دهند و ثبات روانی و عملکردی کارگران را افزایش دهند.

مواد و روش تحقیق

پژوهش حاضر جزء طرح‌های ترکیبی متوالی و اکتشافی از نوع ابزار سازی است. در تحقیق حاضر ابتدا مطالعه کیفی صورت گرفت و بر مبنای آن مدل مفهومی تحقیق ساخته شد و سپس مطالعه کمی صورت گرفت (بازرگان، ۱۴۰۰: ۸۶-۷۷). در مرحله اول؛ به‌منظور تدوین یک چارچوب منطقی مبتنی بر اهداف، از صاحب‌با خبرگان و تشکیل گروه کانونی اقدام شده است (ا. شترسوس، کوربین، ۱۳۹۵: ۲۷-۲۹). بر این اساس نخست پیشینه پژوهش و ادبیات باهدف کشف ابعاد و شاخص‌های امنیت شغلی کارگران، مورد مطالعه قرار گرفتند و همزمان اسناد و مدارک و پژوهش‌های مرتبط بررسی شدند. جامعه پژوهش را خبرگان حوزه اقتصاد کار، اشتغال و جامعه‌شناسی کار تشکیل داده است. روش نمونه‌گیری در این بخش، از نوع نمونه‌گیری هدفمند با حداکثر تنوع یا ناهمگونی است. در این راهبرد، محقق با شناسایی افرادی که دارای اطلاعات مرتبط با موضوع تحقیق هستند و اصطلاحاً «مطالعین»، نامیده می‌شوند، آغاز کرد و سپس طیف وسیعی از افراد مشابه به‌طور هدفمند انتخاب شدند. تعداد افراد مصاحبه شده تا رسیدن به مرحله اشباع نظری مباحث مطرح شده، ۱۵ نفر بودند. ملاک اصلی گزینش خبرگان شامل دانش و تخصص و نیز تجربه کار و فعالیت در معاونت‌های تخصصی روابط کار و اشتغال وزارت تعاون کار و رفاه اجتماعی و اساتید دانشگاهی متخصص در حوزه‌های اقتصاد کار، بازار کار و جامعه‌شناسی کار بودند. در مرحله دوم؛ با استفاده از معیارهای اعتبار سنجی کیفی، چارچوب اصلی مفهومی، تدوین و از نظر اعتبار، بررسی و سپس در قالب ابزارهایی برای مرحله کمی آماده شد. در مرحله کمی به‌روش پیمایشی، ابزار سنجش امنیت شغلی یعنی پرسش‌نامه، تدوین شده و از نظر روایی و پایایی، بررسی و سپس بین ۳۸۴ نفر از افراد جامعه آماری (نمونه‌ها)، که به شکل تصادفی انتخاب شده بودند، توزیع و داده‌های لازم برای تجزیه و تحلیل آماری و استفاده از نرم‌افزارهای مرتبط فراهم گردید. لازم به ذکر است که جامعه آماری این پژوهش کلیه کارگران بنگاه‌های اقتصادی زیرمجموعه سازمان تأمین اجتماعی و شرکت سرمایه‌گذاری تأمین اجتماعی (موسوم به شستا)، مستقر در شهر تهران می‌باشد. این شرکت یکی از شرکت‌های بزرگ اقتصادی در سطح خاورمیانه به‌شمار می‌آید. همچنین موضوع فعالیت آن تولیدی، بازرگانی، خدماتی (مالی، مدیریتی و غیره)، و تشکیل انواع شرکت‌ها جهت نیل به اهداف شرکت می‌باشد. به‌گونه‌ای که همه این شرکت‌ها در قالب ۱۲ هلدینگ (۴۰ بنگاه و ۱۴۷۳۷ تن نیروی کار آن)، سازمان‌دهی شده‌اند. حجم نمونه نیز براساس فرمول کوکران، تعیین و با توجه به ساخت ناهمگن و نامتجانس جامعه آماری، از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای استفاده شد. همچنین واحد تحلیل این بخش پژوهش، فرد کارگر بود.

کدگذاری، رویه‌ای نظام‌مند است که توسط ا. شترسوس و کوربین، برای کشف مقوله‌ها، مشخصه‌ها و ابعاد داده‌ها توسعه داده شده و دارای سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی است. طوری که در پژوهش حاضر؛ کدگذاری باز، فرایند شناسایی و نام‌گذاری مفاهیم و موضوعات اولیه از داده‌ها است. در این مرحله، پژوهشگر به صورت آزادانه به داده‌ها نگاه کرد و کدهایی را برای هر مفهوم شناسایی نمود. درواقع در این مرحله، مفاهیم از عمق داده‌ها، شناسایی و به سطح آورده شدند. بدین سان در این مرحله، ۳۲ مفهوم شناسایی شد که بی‌نظمی و تنوع موجود در داده‌ها را نمایان ساخت. در کدگذاری محوری، محقق به دنبال ارتباطات میان کدها گشت و آن‌ها را در مقوله‌های فرعی گروه‌بندی نمود. این مرحله به شناسایی الگوهای کلی‌تر کمک نمود. طی این مرحله، محقق توانست ۳ مقوله فرعی امنیت شغلی خرد، میانی و کلان را براساس کدهای شناسایی شده در کدگذاری باز، ایجاد و درواقع ساختار و ارتباطات بین مفاهیم را شفاف‌تر سازد. در کدگذاری انتخابی، انتخاب و تمرکز بر مقوله کلیدی و اصلی تحقیق یعنی امنیت شغلی (هسته اصلی تحلیل)، پرداخته شده است. درواقع در این مرحله، محقق از اطلاعات مؤلفه‌ها (محورها)، ماخوذه از جدول کدگذاری محوری و با بررسی آن‌ها و بازخورد توسط کارشناسان مطلع و بعضی از مصاحبه‌شونده‌ها (جزء افراد خبره تلقی می‌شدند)، تعدیل و اصلاحات لازم را انجام داده، چگونگی ارتباط امنیت شغلی خرد، امنیت شغلی میانی و امنیت شغلی کلان

به امنیت شغلی کارگران را تبیین نموده، عملاً یک چارچوب یا مدل جامع برای تحلیل امنیت شغلی کارگران ایجاد کرده است. در این مرحله به طور مستقیم از هر ایده تئوریکی که زیربنای پژوهش را تشکیل داده استفاده شده است برپایه (جدول ۱). و نیز مدل مفهومی تحقیق که در جدول بررسی شد دارای ۳۲ مفهوم، سه مقوله فرعی (امنیت‌های شغلی خرد، میانی و کلان)، و یک مقوله اصلی/هسته‌ای (امنیت شغلی کارگران)، تحقیق یافت.

جدول ۱۳. امنیت شغلی کارگران: ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌ها- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

مقوله اصلی	مقوله فرعی	مفاهیم
امنیت شغلی کارگران	امنیت شغلی خرد	درآمد شغلی
		برخورداری از پوشش بیمه‌ای
		ایمنی شغلی
		اهمیت شغل
		شغل استاندارد/غیراستاندارد
		شغل برخوردار از فرصت رشد
		انصاف‌پذیری شغلی
		میزان استقلال در برنامه‌ریزی و سازمان‌دهی کار (اختیار)
		علاقه به شغل
		درجه انگیزه حفظ شغل
		تمرکز به شغل
		رضایت شغلی
		درجه اشتغال‌پذیری
		درجه وابستگی فرد به بنگاه
		درجه دفاع از بنگاه
		نرخ جابه‌جایی
	امنیت شغلی میانی	سطح دانش حقوق کار
		موقعیت جغرافیایی واحد اقتصادی
		نرخ بقاء (عمر) بنگاه اقتصادی
		نوع مالکیت بنگاه اقتصادی فرد
		اندازه بنگاه اقتصادی (تعداد شاغلین)
		محیط کاری
		درجه وابستگی واحد اقتصادی
		نوع غالب قرارداد کاری در بنگاه اقتصادی
	امنیت شغلی کلان	نرخ بیکاری و حجم جمعیت بیکار در کشور
		سهم قراردادهای کاری کوتاه مدت از کل قراردادهای در سطح جامعه
		نرخ سالانه رشد فرصت‌های شغلی
		درجه انصاف‌پذیری بازار کار
		درجه حمایت تشکلهای کارگری
		درجه حمایت از افراد (شاغلین)، بیکار شده
		درجه حمایت از بنگاههای مشکل‌دار
		درجه حمایت قانون کار و تأمین اجتماعی از کارگران

بحث و یافته‌های تحقیق

– گستره واکاوی

در بخش کمی (ویژگی‌های دموگرافیک)، به مثابه فراوانی پاسخ‌دهندگان براساس جنسیت، وضعیت تاهل، سن، سطح تحصیلات، سابقه خدمت و نوع استخدام موردبررسی قرار گرفته است. از میان ۳۸۴ نمونه مورد مطالعه از میان کارگران شهرستان تهران، ۳۵/۹ درصد زن و ۶۴/۱ درصد مرد بوده‌اند. ۷۳/۴ درصد از افراد مورد مطالعه متاهل بوده و ۳۸/۸ درصد آن‌ها ۳۵ تا ۴۵ سال سن داشته‌اند. تحصیلات ۳۲/۸ درصد نمونه مورد مطالعه زیردیپلم بوده و ۲۵/۵ درصد بین ۱۰ تا ۱۵ سال سابقه خدمت داشته‌اند. همچنین نوع استخدامی ۴۶/۶ درصد افراد نمونه رسمی بوده است برپایه (جدول ۲). از سویی در این بخش آماره‌های توصیفی نظرات پاسخ‌گویان در رابطه با مفاهیم مربوط به مقوله‌های فرعی امنیت شغلی کارگران برپایه (جدول ۳)، گزارش شده است.

جدول ۲. توزیع فراوانی ویژگی‌های دموگرافیک- (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

متغیرها	ارزش‌ها	فراوانی (N=۳۸۴)	درصد
جنسیت	زن	۱۳۸	۳۵٫۹
	مرد	۲۴۶	۶۴٫۱
وضعیت تاهل	مجرد	۱۰۲	۲۶٫۶
	متاهل	۲۸۲	۷۳٫۴
سن	کمتر از ۲۵ سال	۴۹	۱۲٫۸
	۲۵ تا ۳۵ سال	۷۶	۱۹٫۸
	۳۵ تا ۴۵ سال	۱۴۹	۳۸٫۸
	۴۵ تا ۵۵ سال	۷۱	۱۸٫۵
	بیش از ۵۵ سال	۳۹	۱۰٫۲
تحصیلات	زیردیپلم	۱۲۶	۳۲٫۸
	دیپلم	۱۰۲	۲۶٫۶
	کاردرانی	۱۰۲	۲۶٫۶
	کارشناسی و بالاتر	۵۴	۱۴٫۱
سابقه خدمت	کمتر از ۵ سال	۷۰	۱۸٫۲
	۵ تا ۱۰ سال	۹۸	۲۵٫۵
	۱۰ تا ۱۵ سال	۸۲	۲۱٫۴
	۱۵ تا ۲۰ سال	۷۶	۱۹٫۸
	بیش از ۲۰ سال	۵۸	۱۵٫۱
نوع استخدام	رسمی	۱۷۹	۴۶٫۶
	قراردادی	۱۴۶	۳۸٫۰
	سایر	۵۹	۱۵٫۴

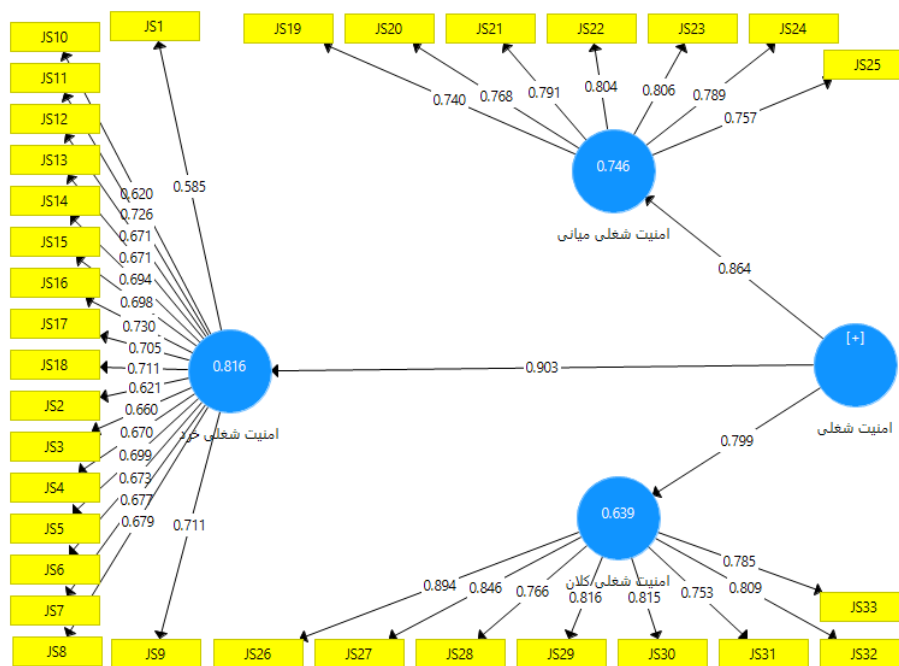
جدول ۳. نتایج آمار توصیفی مفاهیم مربوط به مقوله‌های فرعی امنیت شغلی کارگران- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

مقوله فرعی	مفاهیم	نماد	میانگین	انحراف معیار	کشی‌دگی/خطا	چولگی/خطا
امنیت شغلی فرد	درآمد شغلی	JS1	۳/۳۴۱	۱/۰۷۳	-۰/۸۵۱	-۲/۱۵۶
	برخوردار از پوشش بیمه‌ای	JS2	۳/۶۱۵	۰/۹۶۴	۰/۰۳۸	-۲/۲۷۹
	ایمنی شغلی	JS3	۳/۵۶۰	۱/۰۸۳	-۰/۹۱۶	-۳/۵۳۲
	اهمیت شغل	JS4	۳/۵۷۳	۱/۰۱۳	-۰/۴۹۹	-۲/۴۵۱
	شغل استاندارد/غیراستاندارد	JS5	۳/۵۲۹	۱/۰۸۷	-۱/۳۸۴	-۲/۹۶۶
	شغل برخوردار از فرصت رشد	JS6	۳/۴۵۱	۱/۰۸۹	-۱/۱۱۵	-۲/۶۸۸
	انعطاف‌پذیری شغلی	JS7	۳/۴۱۴	۱/۱۰۸	-۱/۴۸۳	-۲/۵۵۷
	شغل دارای شرح وظایف مشخص	JS8	۱/۰۸۹	۱/۰۸۰	-۱/۲۰۱	-۲/۱۷۶
	میزان استقلال در برنامه‌ریزی و سازمان‌دهی کار (اختیار)	JS9	۳/۴۲۴	۱/۱۳۲	-۱/۹۹۶	-۲/۶۱۷
	علاقه به شغل	JS10	۳/۴۳۰	۱/۰۷۳	-۰/۸۳۰	-۲/۵۰۵
	درجه انگیزه حفظ شغل	JS11	۳/۴۳۲	۱/۰۸۳	-۱/۲۵۳	-۲/۴۶۳
	تمرکز به شغل	JS12	۳/۵۱۰	۱/۰۶۱	-۱/۲۴۶	-۲/۵۴۳
	رضایت شغلی	JS13	۳/۴۹۲	۱/۰۸۳	-۱/۴۶۹	-۲/۶۶۸
	درجه اشتغال‌پذیری	JS14	۳/۵۲۶	۱/۰۴۸	-۰/۴۱۶	-۳/۱۲۸
	درجه وابستگی فرد به بنگاه	JS15	۳/۴۸۴	۱/۰۶۵	-۱/۰۹۴	-۲/۵۸۸
	درجه دفاع از بنگاه	JS16	۳/۵۱۸	۱/۰۳۳	-۰/۵۲۱	-۲/۵۰۷
	نرخ جابه‌جایی	JS17	۳/۴۹۷	۱/۰۲۶	-۰/۸۷۸	-۱/۹۲۸
	سطح دانش حقوق کار	JS18	۳/۵۸۱	۱/۰۸۰	-۱/۰۹۹	-۳/۵۳۵
امنیت شغلی میانی	موقعیت جغرافیایی واحد اقتصادی	JS19	۳/۴۷۴	۱/۰۳۰	-۰/۶۵۱	-۲/۰۸۵
	نرخ بقاء (عمر)، بنگاه اقتصادی	JS20	۳/۵۶۰	۱/۰۷۶	-۱/۱۵۰	-۳/۲۲۳
	درجه وابستگی واحد اقتصادی به فرد	JS21	۳/۶۴۳	۱/۰۹۷	-۱/۰۶۶	-۴/۳۴۱
	اندازه بنگاه اقتصادی (تعداد شاغلین)	JS22	۳/۴۱۷	۱/۰۸۹	-۱/۳۳۷	-۲/۵۲۰
	محیط‌کاری	JS23	۳/۴۳۲	۱/۱۲۸	-۱/۲۲۷	-۲/۹۰۳
	نوع مالکیت بنگاه اقتصادی	JS24	۳/۳۹۶	۱/۴۸۴	-۱/۴۱۴	-۲/۰۵۳
	نوع غالب قرارداد کاری در بنگاه اقتصادی	JS25	۳/۴۲۴	۱/۱۲۰	-۲/۰۲۱	-۲/۴۱۹
	نرخ بیکاری و حجم جمعیت بیکار در کشور	JS26	۳/۵۱۳	۱/۱۰۴	-۱/۱۵۲	-۳/۳۵۶
امنیت شغلی کلان	سهم قراردادهای کاری کوتاه‌مدت از کل قراردادها در سطح جامعه	JS27	۳/۴۷۴	۱/۱۷۰	-۱/۷۶۹	-۳/۶۲۳
	نرخ سالانه رشد فرصت‌های شغلی	JS28	۳/۴۳۲	۱/۱۶۲	-۱/۷۰۹	-۳/۳۳۶
	درجه انعطاف‌پذیری بازار کار	JS29	۳/۵۳۴	۱/۷۴۱	-۲/۰۱۹	-۳/۸۸۴
	درجه حمایت تشکلهای کارگری	JS30	۳/۳۷۵	۱/۱۱۱	-۱/۲۱۶	-۲/۶۸۷
	درجه حمایت از افراد (شاغلین)، بیکار شده	JS31	۳/۳۷۸	۱/۱۳۲	-۱/۵۷۳	-۲/۶۲۳
	درجه حمایت از بنگاه‌های مشکل‌دار	JS32	۳/۳۳۸	۱/۱۳۷	-۱/۷۳۹	-۲/۳۷۶
	درجه حمایت قانون کار و تأمین اجتماعی از کارگران	JS33	۳/۴۳۵	۱/۱۶۹	-۲/۲۲۱	-۲/۹۵۷

– تحلیل داده‌ها

مشاهده می‌شود که میانگین تمامی مفاهیم مرتبط با مقوله‌های فردی امنیت شغلی بیش از ۳ برآورد شده که در این بین، کمترین میانگین مربوط به مفهوم (JS32) «درجه حمایت از بنگاه‌های مشکل‌دار»، مربوط به مقوله فرعی امنیت شغلی کلان با مقدار میانگین (انحراف معیار): ۳/۳۲۸ (۱/۱۳۷)، و بیشترین میانگین مربوط به مفهوم (JS21) «درجه وابستگی واحد اقتصادی به فرد»، مربوط به مقوله فرعی امنیت شغلی میانی با مقدار میانگین (انحراف معیار): ۳/۶۴۳ (۱/۰۹۸)، بوده است. در بین مفاهیم مربوط به مقوله فرعی امنیت شغلی کلان، مفهوم (JS29) «درجه انعطاف‌پذیری بازار کار»، بیشترین میانگین ۳/۵۳۴ (۱/۱۷۴)، و در بین مفاهیم مربوط به مقوله فرعی امنیت شغلی میانی، مفهوم (JS24) «نوع مالکیت بنگاه اقتصادی»، کمترین میانگین ۳/۳۹۶ (۱/۰۸۲)، را کسب نموده است. مفاهیم (JS8) «شغل دارای شرح وظایف مشخص»، و (JS2) «برخوردار از پوشش بیمه‌ای»، با مقدار میانگین (انحراف معیار) ۳/۳۹۳ (۱/۰۸) و ۳/۶۱۵ (۰/۹۶۴)، به ترتیب بیشترین و کمترین میانگین را در بین مفاهیم مقوله فرعی امنیت شغلی خرد کسب نموده است.

در تبیین تحلیل عاملی تأییدی، پژوهش جهت دستیابی به الگوی مناسب امنیت شغلی کارگران از تحلیل عاملی تأییدی به روش (pls)، که نسبت به نرمال بودن توزیع داده‌ها حساس نمی‌باشد، استفاده شده است. بنابراین با برازش مدل اندازه‌گیری امنیت شغلی کارگران، مقوله‌های فرعی مربوط به امنیت شغلی کارگران و مفاهیم مربوط به آن‌ها شناسایی شده است. مدل اندازه‌گیری مربوط به هر سازه که در واقع شامل قسمتی از مدل کلی می‌شود که دربرگیرنده یک سازه به همراه معیارها و زیر معیارهای مربوط به آن است. می‌توان برپایه (شکل ۱)، که مدل اندازه‌گیری امنیت شغلی کارگران را نشان می‌دهد مورد تبیین قرار داد.

شکل ۲. مدل اندازه‌گیری امنیت شغلی کارگران – (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

یکی از اهداف برازش مدل‌های اندازه‌گیری، بررسی تأثیر قابل توجه و معنادار هر زیرمعیار (مفهوم)، در سنجش معیار (مقوله فرعی)، مربوط به خود می‌باشد. این مهم از طریق مناسب بودن بارهای عاملی زیرمعیارهای مربوط به هر معیار صورت می‌پذیرد. در واقع مدلی از روایی تأییدی مناسب برخوردار است که بارهای عاملی هر یک از متغیرهای مشاهده‌پذیر متناظرش (مفاهیم)، دارای حداقل مقدار ۰/۵ باشد. اطلاعات گزارش شده در (شکل ۲)، و برپایه (جدول ۴)، نشان می‌دهد، بار عاملی مفاهیم هر ۳ سازه مدل امنیت شغلی کارگران بیش از ۰/۵ بوده و آماره T، مربوط به معنی داری آن‌ها همگی از ۱/۹۶ بزرگتر بوده و معنادار بودن بارهای عاملی برآورد شده برای هر سازه مدل را تأیید می‌نماید. پس مدل اندازه‌گیری سازه مدل امنیت شغلی کارگران دارای اعتبار و روایی تأییدی می‌باشند. بدین ترتیب مفاهیم مربوط به مؤلفه‌های مدل امنیت شغلی کارگران به صورت مثبت و معنی داری آن‌ها را اندازه‌گیری می‌کنند و به درستی اتخاذ شده‌اند.

جدول ۴. نتایج برآورد بارهای عاملی سازه‌های مدل امنیت شغلی کارگران و آزمون معنی‌داری آن‌ها- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

مسیر	بار عاملی	خطای معیار	آماره T	مقدار P	VIF
<S1 امنیت شغلی خرد	۰.۵۸۴۷	۰.۰۳۹۵	۱۴.۷۹۸۸	۰.۰۰۰۰	۱.۶۶۱۹
<S2 امنیت شغلی خرد	۰.۶۲۱۲	۰.۰۴۰۳	۱۵.۴۰۴۷	۰.۰۰۰۰	۱.۶۹۱۱
<S3 امنیت شغلی خرد	۰.۶۶۰۰	۰.۰۳۵۰	۱۸.۸۷۶۰	۰.۰۰۰۰	۲.۰۳۸۰
<S4 امنیت شغلی خرد	۰.۶۷۰۰	۰.۰۳۰۷	۲۱.۸۴۴۴	۰.۰۰۰۰	۲.۰۴۷۳
<S5 امنیت شغلی خرد	۰.۶۹۸۶	۰.۰۳۹۶	۲۳.۵۸۱۶	۰.۰۰۰۰	۱.۹۵۵۸
<S6 امنیت شغلی خرد	۰.۶۷۳۰	۰.۰۳۳۰	۲۰.۴۰۴۴	۰.۰۰۰۰	۲.۰۳۲۳
<S7 امنیت شغلی خرد	۰.۶۷۷۲	۰.۰۳۱۲	۲۱.۶۸۴۲	۰.۰۰۰۰	۱.۸۶۹۸
<S8 امنیت شغلی خرد	۰.۶۷۸۶	۰.۰۲۹۶	۲۲.۹۴۳۰	۰.۰۰۰۰	۱.۸۰۴۲
<S9 امنیت شغلی خرد	۰.۷۱۰۹	۰.۰۳۳۶	۳۰.۰۷۰۲	۰.۰۰۰۰	۲.۰۹۴۴
<S10 امنیت شغلی خرد	۰.۶۲۰۰	۰.۰۳۹۰	۱۵.۸۷۹۹	۰.۰۰۰۰	۱.۶۷۷۸
<S11 امنیت شغلی خرد	۰.۷۲۶۴	۰.۰۲۶۴	۲۷.۵۶۳۳	۰.۰۰۰۰	۲.۰۹۹۲
<S12 امنیت شغلی خرد	۰.۶۷۱۰	۰.۰۳۱۹	۳۱.۰۰۸۴	۰.۰۰۰۰	۲.۰۴۶۶
<S13 امنیت شغلی خرد	۰.۶۷۰۶	۰.۰۳۰۹	۲۱.۶۷۲۸	۰.۰۰۰۰	۱.۹۶۷۲
<S14 امنیت شغلی خرد	۰.۶۹۳۸	۰.۰۳۰۳	۲۲.۸۷۱۳	۰.۰۰۰۰	۲.۰۸۸۱
<S15 امنیت شغلی خرد	۰.۶۹۸۱	۰.۰۲۷۸	۲۵.۱۱۶۴	۰.۰۰۰۰	۲.۲۰۹۶
<S16 امنیت شغلی خرد	۰.۷۳۰۱	۰.۰۲۶۹	۲۷.۱۱۶۱	۰.۰۰۰۰	۲.۱۴۰۵
<S17 امنیت شغلی خرد	۰.۷۰۴۶	۰.۰۲۷۷	۲۵.۳۹۵۵	۰.۰۰۰۰	۱.۹۱۸۳
<S18 امنیت شغلی خرد	۰.۷۱۱۰	۰.۰۳۷۰	۲۶.۳۵۵۳	۰.۰۰۰۰	۱.۹۱۲۵
<S19 امنیت شغلی میانی	۰.۷۳۹۹	۰.۰۲۷۱	۲۷.۲۵۵۹	۰.۰۰۰۰	۱.۸۹۸۹
<S20 امنیت شغلی میانی	۰.۷۶۸۰	۰.۰۲۲۷	۳۳.۷۸۶۰	۰.۰۰۰۰	۲.۳۱۰۲
<S21 امنیت شغلی میانی	۰.۷۹۱۴	۰.۰۲۱۷	۳۶.۴۲۵۲	۰.۰۰۰۰	۲.۱۵۰۴
<S22 امنیت شغلی میانی	۰.۸۰۴۵	۰.۰۲۰۴	۳۹.۴۲۸۶	۰.۰۰۰۰	۲.۳۴۳۲
<S23 امنیت شغلی میانی	۰.۸۰۵۶	۰.۰۲۳۳	۳۳.۱۳۳۵	۰.۰۰۰۰	۲.۲۵۹۸
<S24 امنیت شغلی میانی	۰.۷۸۸۶	۰.۰۲۱۱	۳۷.۴۱۳۲	۰.۰۰۰۰	۲.۰۳۹۸
<S25 امنیت شغلی میانی	۰.۷۵۷۰	۰.۰۲۵۱	۳۰.۱۹۶۲	۰.۰۰۰۰	۱.۸۶۰۵
<S26 امنیت شغلی کلان	۰.۸۹۳۸	۰.۰۱۲۶	۷۰.۷۲۸۷	۰.۰۰۰۰	۳.۸۳۶۶
<S27 امنیت شغلی کلان	۰.۸۴۶۴	۰.۰۱۶۸	۵۰.۴۶۱۵	۰.۰۰۰۰	۳.۰۱۹۶
<S28 امنیت شغلی کلان	۰.۷۶۵۶	۰.۰۲۴۶	۳۱.۰۹۵۵	۰.۰۰۰۰	۱.۹۹۰۶
<S29 امنیت شغلی کلان	۰.۸۱۵۷	۰.۰۲۲۵	۳۶.۳۰۵۶	۰.۰۰۰۰	۲.۵۰۰۱
<S30 امنیت شغلی کلان	۰.۸۱۵۱	۰.۰۲۰۰	۴۰.۷۶۶۴	۰.۰۰۰۰	۲.۴۸۹۴
<S31 امنیت شغلی کلان	۰.۷۵۳۴	۰.۰۳۰۴	۲۴.۷۸۲۸	۰.۰۰۰۰	۲.۰۸۳۲
<S32 امنیت شغلی کلان	۰.۸۰۹۳	۰.۰۲۰۸	۳۸.۸۳۵۰	۰.۰۰۰۰	۲.۳۱۲۱
<S33 امنیت شغلی کلان	۰.۷۸۵۳	۰.۰۲۵۴	۳۰.۸۹۱۸	۰.۰۰۰۰	۲.۱۸۴۰

عامل تورم واریانس (VIF)، برای تشخیص شدت چندخطی در تحلیل رگرسیون حداقل مربعات معمولی (OLS)، استفاده می‌شود. چندخطی زمانی وجود دارد که یک رابطه خطی یا هم‌بستگی بین یک یا چند متغیر یا ورودی مستقل وجود داشته باشد. این شاخص به‌عنوان شاخص برآزش مدل ترکیبی در مدل معادلات ساختاری حداقل مربعات جزئی استفاده می‌شود. همان‌طور که بیان شد، این شاخص نشان می‌دهد که متغیرهای وارد شده در مدل، تا چه‌میزان بایکدیگر هم‌خطی دارند. حدود قابل قبول برای (VIF)، مقادیر کمتر از ۵ می‌باشد که نشان می‌دهد که مشکل هم‌خطی وجود ندارند. در (جدول ۴)، مشاهده می‌شود که (VIF)، تمامی شاخص‌های مدل امنیت شغلی کارگران کمتر از ۵ و در حد مناسب می‌باشد.

جهت سنجش پایایی سازه‌های مدل از ضریب *آلفای کرونباخ* و پایایی مرکب استفاده شده و نتایج برپایه (جدول ۵)، قابل مشاهده است. مقادیر ۰/۷، ۰/۸ و ۰/۹ به‌عنوان ملاک برای مقادیر خوب، خیلی خوب و عالی پایایی هر سازه در نظر گرفته می‌شود و براساس نتایج برآورد شده ضریب *آلفای کرونباخ* و پایایی مرکب تمام سازه‌های مدل امنیت شغلی کارگران بیش از ۰/۸ و در سطح خوب می‌باشد.

جدول ۵. نتایج پایایی سازه‌های مدل امنیت شغلی کارگران- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

مدل (مقوله)	سازه (مقوله فرعی)	آلفای کرونباخ	ضریب CR
امنیت شغلی	امنیت شغلی خرد	۰/۹۳۱	۰/۹۳۹
	امنیت شغلی میانی	۰/۸۹۳	۰/۹۱۶
	امنیت شغلی کلان	۰/۹۲۵	۰/۹۳۹

جهت سنجش روایی همگرایی سازه‌های مدل امنیت شغلی کارگران از معیار میانگین واریانس استخراج شده یا ضریب (AVE)، و ضریب *روا* استفاده شده و مقادیر بالای ۰/۴ برای (AVE)، و مقادیر بالای ۰/۷ برای ضریب *روا* نشان‌دهنده تأیید/عبارت‌روایی همگرایی سازه می‌باشد. همچنین کیفیت سازه‌ها توسط معیار (CV.COM)، مورد سنجش قرار می‌گیرد و مقادیر مثبت این شاخص‌گویای برخورداری سازه از کیفیت پیش‌بینی‌کنندگی مناسب متغیرهای مشاهده‌پذیر از طریق مقادیر متغیر پنهان متناظرشان است. برپایه

(جدول ۶)، نشان می‌دهد که ضریب (AVE)، برای هر ۳ سازه مدل امنیت شغلی بیش از ۰/۴ و ضریب روال آن‌ها بیش از ۰/۷ بوده که موید برخورداری سازه‌های مدل از اعتبار روایی همگرا می‌باشد. کیفیت مناسب سازه‌های مدل نیز باتوجه به اینکه ضریب (cv.com)، آن‌ها مثبت برآورد شده تأیید می‌شود.

جدول ۶. روایی همگرا و کیفیت سازه‌های مدل امنیت شغلی کارگران- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

مدل (مقوله)	سازه (مقوله فرعی)	AVE	ضریب روال cv.com
امنیت شغلی	امنیت شغلی خرد	۰/۴۶۱	۰/۹۳۱
	امنیت شغلی میانی	۰/۶۰۸	۰/۸۹۳
	امنیت شغلی کلان	۰/۶۵۹	۰/۹۲۷

جهت سنجش رابطه معیارهای یک سازه با زیرمعیارهایش در مقایسه رابطه آن معیار با سایر معیارها از ۳ روش آزمون بارهای عرضی، ماتریس فورنل و لاکرر و شاخص (HTMT)، بهره گرفته شده است. آزمون بار عرضی برای محاسبه روایی واگرایی هر سازه در مدل حداقل مربعات جزئی است که نتایج آن برای سازه‌های مدل امنیت شغلی کارگران برپایه (جدول ۷)، ارائه شده است. براساس این آزمون، در صورت وجود روایی واگرا، بار عاملی هر متغیر مشاهده‌پذیر (مفهوم)، بر روی متغیر پنهان متناظرش (مقوله فرعی متناظرش)، باید حداقل ۰/۱ بیشتر از بارهای عاملی همان متغیر مشاهده‌پذیر بر متغیرهای پنهان دیگر باشد.

جدول ۷. نتایج آزمون بارهای عرضی سازه‌های مدل امنیت شغلی کارگران- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

مفهوم	امنیت شغلی خرد	امنیت شغلی میانی	امنیت شغلی کلان
JS1	۰.۵۸۵	۰.۴۷۴	۰.۴۰۹
JS2	۰.۶۲۱	۰.۴۵۲	۰.۳۷۰
JS3	۰.۶۶۰	۰.۴۵۷	۰.۳۵۹
JS4	۰.۶۷۰	۰.۵۰۸	۰.۳۵۴
JS5	۰.۶۹۹	۰.۴۵۰	۰.۳۰۹
JS6	۰.۶۷۳	۰.۳۹۰	۰.۲۸۳
JS7	۰.۶۷۷	۰.۴۶۶	۰.۳۵۳
JS8	۰.۶۷۹	۰.۴۵۲	۰.۳۶۱
JS9	۰.۷۱۱	۰.۴۲۶	۰.۲۳۶
JS10	۰.۶۲۰	۰.۳۵۷	۰.۲۱۹
JS11	۰.۷۲۶	۰.۴۳۷	۰.۲۳۹
JS12	۰.۶۷۱	۰.۳۵۷	۰.۳۱۸
JS13	۰.۶۷۱	۰.۳۸۰	۰.۳۷۰
JS14	۰.۶۹۴	۰.۴۰۴	۰.۳۵۹
JS15	۰.۶۹۸	۰.۴۴۶	۰.۳۵۸
JS16	۰.۷۳۰	۰.۴۸۲	۰.۳۷۹
JS17	۰.۷۰۵	۰.۴۷۳	۰.۴۰۰
JS18	۰.۷۱۱	۰.۴۷۳	۰.۳۶۵
JS19	۰.۴۶۸	۰.۷۴۰	۰.۴۲۸
JS20	۰.۵۰۳	۰.۷۶۸	۰.۵۲۴
JS21	۰.۵۴۷	۰.۷۹۱	۰.۵۷۹
JS22	۰.۵۰۲	۰.۸۰۴	۰.۶۱۹
JS23	۰.۴۶۰	۰.۸۰۶	۰.۵۲۸
JS24	۰.۴۹۶	۰.۷۸۹	۰.۶۳۵
JS25	۰.۵۴۷	۰.۷۵۷	۰.۵۹۶
JS26	۰.۴۵۸	۰.۶۰۹	۰.۸۹۴
JS27	۰.۴۳۹	۰.۵۶۰	۰.۸۴۶
JS28	۰.۴۲۴	۰.۵۷۵	۰.۷۶۶
JS29	۰.۳۸۵	۰.۵۶۳	۰.۸۱۶
JS30	۰.۴۱۶	۰.۶۴۷	۰.۸۱۵
JS31	۰.۳۸۲	۰.۶۰۳	۰.۷۵۳
JS32	۰.۴۱۷	۰.۶۱۱	۰.۸۰۹
JS33	۰.۳۴۰	۰.۵۰۴	۰.۷۸۵

در ماتریس فورنل و لاکرر مدل امنیت شغلی کارگران برپایه (جدول ۸)، مقدار جذر (AVE)، متغیرها در قطر اصلی ماتریس همبستگی متغیرها وارد می‌شود و مشاهده می‌شود که مقدار جذر (AVE)، متغیرهای تحقیق از مقدار همبستگی میان آن‌ها که در خانه زیرین و چپ قطر اصلی قرار گرفته بیشتر است. از این رو می‌توان گفت که تعامل تمامی سازه‌ها با شاخص‌های خود بیشتر از سایر سازه‌هاست و اعتبار روایی واگرایی سازه‌ها براساس ماتریس فورنل و لاکرر تأیید می‌شود.

جدول ۸. ماتریس فورنل و لاکرر سازه‌های امنیت شغلی کارگران- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

مدل (مقوله)	سازه (مقوله فرعی)	۱	۲	۳
امنیت شغلی	امنیت شغلی خرد	۰/۶۷۹	-	-
	امنیت شغلی میانی	۰/۶۴۷	۰/۷۸۰	-
	امنیت شغلی کلان	۰/۵۰۴	۰/۷۳۱	۰/۸۱۲

ماتریس شاخص (HTMT)، سازه‌های مدل برپایه (جدول ۹)، نشان می‌دهد در مدل امنیت شغلی کارگران هر سازه یا معیار تعامل بیشتری با زیرمعیارهای خود دارد تا با سازه‌های دیگر. چراکه مقادیر شاخص (HTMT)، برای سازه‌های مدل از ۰/۹ کوچکتر برآورده شده است.

جدول ۹. مقادیر شاخص HTMT سازه‌های مدل امنیت شغلی کارگران—(مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

مدل (مقوله)	سازه (مقوله فرعی)	۱	۲	۳
امنیت شغلی	امنیت شغلی خرد	-	-	-
	امنیت شغلی میانی	۰/۷۰۷	-	-
	امنیت شغلی کلان	۰/۵۴۰	۰/۷۸۹	-

نتایج ارزیابی آزمون معنی‌داری وزن‌های بیرونی مفاهیم مدل امنیت شغلی کارگران نیز برپایه (جدول ۱۰)، ارائه شده است. مشاهده می‌شود که وزن شاخص‌های تمامی متغیرها از نظر آماری در سطح ۰/۰۰۱ معنی‌دار است که نشان می‌دهد شاخص نسبت‌های قابل توجهی از واریانس متغیرهای درون‌زا تبیین می‌کنند.

جدول ۱۰. نتایج آزمون معنی‌داری وزن‌های بیرونی مفاهیم مدل امنیت شغلی کارگران—(مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

مسیر	وزن بیرونی	خطای معیار	اماره T	مقدار P
JS1 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۷۹	۰/۰۰۵	۱۶/۱۲۴	۰/۰۰۰
JS2 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۷۹	۰/۰۰۵	۱۵/۳۰۷	۰/۰۰۰
JS3 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۸۲	۰/۰۰۴	۲۰/۷۸۱	۰/۰۰۰
JS4 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۸۴	۰/۰۰۴	۲۱/۶۴۷	۰/۰۰۰
JS5 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۸۳	۰/۰۰۴	۲۱/۳۳۲	۰/۰۰۰
JS6 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۷۸	۰/۰۰۴	۱۸/۱۶۹	۰/۰۰۰
JS7 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۸۳	۰/۰۰۴	۲۱/۶۴۲	۰/۰۰۰
JS8 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۸۳	۰/۰۰۴	۲۲/۳۶۸	۰/۰۰۰
JS9 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۸۰	۰/۰۰۴	۱۹/۱۳۶	۰/۰۰۰
JS10 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۷۰	۰/۰۰۵	۱۵/۰۳۶	۰/۰۰۰
JS11 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۸۵	۰/۰۰۴	۲۰/۹۸۲	۰/۰۰۰
JS12 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۷۷	۰/۰۰۵	۱۷/۰۵۲	۰/۰۰۰
JS13 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۸۱	۰/۰۰۴	۱۷/۹۱۱	۰/۰۰۰
JS14 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۸۲	۰/۰۰۴	۱۸/۸۲۰	۰/۰۰۰
JS15 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۸۴	۰/۰۰۴	۲۱/۵۳۱	۰/۰۰۰
JS16 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۸۹	۰/۰۰۴	۲۱/۱۸۲	۰/۰۰۰
JS17 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۸۷	۰/۰۰۴	۲۰/۳۷۲	۰/۰۰۰
JS18 <- امنیت شغلی خرد	۰/۰۸۶	۰/۰۰۴	۲۲/۱۱۴	۰/۰۰۰
JS19 <- امنیت شغلی میانی	۰/۱۶۴	۰/۰۰۷	۲۱/۸۸۹	۰/۰۰۰
JS20 <- امنیت شغلی میانی	۰/۱۷۹	۰/۰۰۷	۲۵/۷۴۵	۰/۰۰۰
JS21 <- امنیت شغلی میانی	۰/۱۹۳	۰/۰۰۷	۲۷/۸۴۳	۰/۰۰۰
JS22 <- امنیت شغلی میانی	۰/۱۹۰	۰/۰۰۷	۲۷/۶۱۹	۰/۰۰۰
JS23 <- امنیت شغلی میانی	۰/۱۷۶	۰/۰۰۷	۲۶/۱۷۲	۰/۰۰۰
JS24 <- امنیت شغلی میانی	۰/۱۸۹	۰/۰۰۷	۲۷/۰۲۰	۰/۰۰۰
JS25 <- امنیت شغلی میانی	۰/۱۹۲	۰/۰۰۸	۲۵/۵۲۴	۰/۰۰۰
JS26 <- امنیت شغلی کلان	۰/۱۶۸	۰/۰۰۶	۲۷/۶۰۸	۰/۰۰۰
JS27 <- امنیت شغلی کلان	۰/۱۵۹	۰/۰۰۶	۲۷/۵۰۴	۰/۰۰۰
JS28 <- امنیت شغلی کلان	۰/۱۵۲	۰/۰۰۶	۲۴/۸۸۴	۰/۰۰۰
JS29 <- امنیت شغلی کلان	۰/۱۵۰	۰/۰۰۵	۲۸/۳۹۵	۰/۰۰۰
JS30 <- امنیت شغلی کلان	۰/۱۵۹	۰/۰۰۶	۲۷/۴۰۷	۰/۰۰۰
JS31 <- امنیت شغلی کلان	۰/۱۴۷	۰/۰۰۶	۲۳/۱۵۶	۰/۰۰۰
JS32 <- امنیت شغلی کلان	۰/۱۵۶	۰/۰۰۷	۲۳/۷۹۷	۰/۰۰۰
JS33 <- امنیت شغلی کلان	۰/۱۳۸	۰/۰۰۶	۲۲/۰۵۴	۰/۰۰۰

معروفترین شاخص اندازه‌گیری کیفیت مدل ساختاری، شاخص افزونگی (CV.RED)، است که نتایج آن برای مدل امنیت شغلی کارگران برپایه (جدول ۱۱)، ارائه شده و مقادیر بالای صفر این شاخص نشان‌دهنده توانایی بالای مدل در پیش‌بینی کردن است. مشاهده می‌شود که تمامی متغیرهای درون‌زای مدل امنیت شغلی کارگران از نظر شاخص (CV.RED)، مورد تأیید هستند.

جدول ۱۱. شاخص‌های (CV.RED)، سازه‌های مدل امنیت شغلی کارگران - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

مدل (مقوله)	سازه (مقوله فرعی)	SSO	SSE	CV. RED
امینیت شغلی	امینیت شغلی خرد	۶۹۱۲/۰	۴۵۰۰/۱۰۹	۰/۳۴۹
	امینیت شغلی میانی	۲۶۸۸۰	۱۵۵۲/۱۸۶	۰/۳۴۲
	امینیت شغلی کلان	۳۰۷۲/۰	۱۸۶۲/۵۷۲	۰/۳۹۲

ضریب تعیین، اندازه اثر، شاخص (GOF)، و شاخص (SRMR)، سازه‌های درون‌زای مدل امنیت شغلی کارگران برپایه (جدول ۱۲)، ارائه شده است. ضریب تعیین، میزان اثری که متغیر برون‌زا بر متغیر درون‌زا می‌گذارد را اندازه‌گیری می‌کند و معیار اصلی ارزیابی متغیرهای مکنون درون‌زا در مدل مسیر تأییدی می‌باشد.

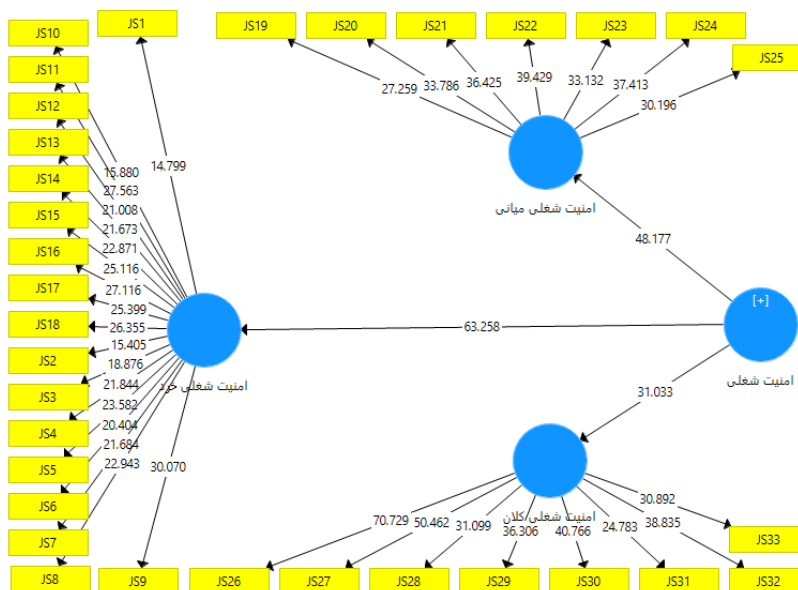
جدول ۱۲. شاخص های نیکویی برازش مدل امنیت شغلی کارگران - (مأخذ: یافته های پژوهشی، ۱۴۰۳)

مدل	سازه (مقوله فرعی)	R2	سطح	F2	سطح	GOF
امنیت شغلی	امنیت شغلی خرد	۰/۸۱۵	قابل توجه	۴/۴۲۸	قابل توجه	-
	امنیت شغلی میانی	۰/۷۴۵	قابل توجه	۲/۹۳۹	قابل توجه	-
	امنیت شغلی کلان	۰/۶۳۸	متوسط	۱/۷۶۹	قابل توجه	-

باتوجه به نتایج به دست آمده از (CFA)، تمامی معیارهای برازش مدل امنیت شغلی کارگران نیز مقدار مناسبی را اتخاذ نموده اند و کیفیت مطلوب مدل تأیید می شود. نتایج برآورد ضرایب مسیر و آزمون معنی داری برپایه (جدول ۱۳)، است و هر ۳ ضریب مسیر امنیت شغلی خرد، امنیت شغلی میانی و امنیت شغلی کلان مدل امنیت شغلی کارگران، مثبت و معنادار بوده ($P < 0.05$ و $T > 1.96$)، و مؤلفه های مدل امنیت شغلی کارگران به صورت مثبت و معنی داری این متغیر را اندازه گیری می کنند و به درستی اتخاذ شده اند. در نتیجه، مدل امنیت شغلی کارگران نیازی به اصلاح ندارد. (شکل ۲)، و برپایه (شکل ۳)، به ترتیب نتایج آماره T مربوط به آزمون معنی داری ضرایب مسیر و همچنین بارهای عاملی را گزارش می دهد.

جدول ۱۳. برآورد ضرایب مسیر مدل امنیت شغلی کارگران و آزمون معناداری آن‌ها - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

مقدار P	خطای معیار	ضریب استاندارد مسیر	سازه (مقوله فرعی)	مدل
۰/۰۰۱	۶۳/۲۵۸	۰/۰۱۴	۰/۹۰۳	امنیت شغلی خرد
۰/۰۰۱	۴۸/۱۷۷	۰/۰۱۸	۰/۸۶۴	امنیت شغلی میانی
۰/۰۰۱	۳۱/۰۳۳	۰/۰۲۶	۰/۷۹۹	امنیت شغلی کلان

شکل ۳. مدل امنیت شغلی کارگران در حالت عدد معنی داری - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

تحولات اقتصادی، فناورانه و اجتماعی در دهه‌های اخیر، ساختار بازار کار و روابط استخدامی را به‌گونه‌ای متحول ساخته‌اند که احساس ناامنی شغلی در میان بخش زیادی از نیروی کار افزایش یافته است. در چنین شرایطی، امنیت شغلی دیگر مفهومی تک‌بعدی و صرفاً اقتصادی محسوب نمی‌شود، بلکه پدیده‌ای چندوجهی و پیچیده است که نیازمند بازشناسی و تبیین در سطوح مختلف فردی، نهادی و ساختاری است. پژوهش حاضر تلاش کرده است تا از خلال یک مطالعه ترکیبی با رویکرد اکتشافی، ابعاد و شاخص‌های این مفهوم را در ۳ سطح خرد، میانی و کلان شناسایی و تحلیل کند. در سطح خرد، امنیت شغلی ارتباط مستقیمی با مؤلفه‌هایی نظیر درآمد کافی، ایمنی محیط کار، امکان رشد شغلی، انعطاف‌پذیری در انجام وظایف، میزان رضایت از شغل، علاقه‌مندی به حرفه، ثبات موقعیت شغلی و شناخت حقوق کاری دارد. این عوامل در حقیقت بازتاب تجربیات ذهنی و عینی کارگران از وضعیت اشتغالشان هستند که می‌توانند سطح تعهد، انگیزه و بهره‌وری آنان را تحت‌تأثیر قرار دهند. نادیده گرفتن این عناصر می‌تواند به افزایش فرسودگی شغلی، نارضایتی و کاهش بهره‌وری منابع انسانی منجر شود. در سطح میانی، شرایط بنگاه اقتصادی، نوع قراردادهای کاری، موقعیت جغرافیایی محل کار، میزان وابستگی سازمان به نیروی کار، و نیز شکل مالکیت و اندازه نهاد شغلی نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری احساس امنیت یا ناامنی شغلی دارند. این سطح از امنیت، حلقه واسط میان تجربیات فردی و سیاست‌های کلان است و اغلب در معرض نوسانات ناشی از وضعیت بازار، تغییرات مدیریتی و سیاست‌های داخلی سازمان قرار دارد. به عبارتی، در صورتی که بنگاه اقتصادی از ثبات نسبی، حمایت درون‌سازمانی و ساختارهای کاری مشخص برخوردار باشد، کارگران نیز احساس امنیت شغلی بالاتری خواهند داشت. در سطح کلان نیز امنیت شغلی از متغیرهایی به‌مانند نرخ بیکاری عمومی، حجم قراردادهای کوتاه‌مدت، حمایت‌های قانونی و بیمه‌ای، سیاست‌های حمایتی از بنگاه‌ها و ساختارهای رفاهی جامعه تأثیر می‌پذیرد. این عناصر، بازتاب سیاست‌گذاری‌های کلان در حوزه کار و رفاه اجتماعی‌اند و نقش حیاتی در تثبیت فضای اشتغال دارند. از آنجاکه کارگران در چنین بستری فعالیت می‌کنند، سطح امنیت شغلی آنان با میزان توسعه‌یافتگی نظام‌های حمایتی و کارآمدی بازار کار رابطه‌ای مستقیم دارد. در نتیجه می‌توان گفت که امنیت شغلی کارگران را باید به‌عنوان مفهومی میان‌رشته‌ای و چندسطحی مورد کاوی قرار داد. این پدیده، نه تنها تحت‌تأثیر عوامل فردی و سازمانی، بلکه در گرو سیاست‌های کلان اقتصادی و اجتماعی است. براین اساس، مدل ۳سطحی ارائه شده در این مطالعه می‌تواند بستری تحلیلی برای شناخت عمیق‌تر ابعاد امنیت شغلی و طراحی راهکارهای مداخله‌ای و سیاستی فراهم سازد. چنین رویکردی می‌تواند به تصمیم‌گیرندگان کمک کند تا اقدامات به‌موقع، هدفمند و هماهنگ‌تری در راستای بهبود کیفیت زندگی شغلی کارگران اتخاذ کنند.

منابع

- احمدی، رودابه. موسوی، زهره. نوری، ابوالقاسم. (۱۴۰۱). *شناسایی و تبیین ابعاد شایستگی‌های شغلی کارکنان حراست دانشگاه / صفهان*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات روان‌شناسی صنعتی و سازمانی، دوره ۹، شماره ۱، ۴۲-۲۷.
- اشتراوس، انسلمال. کوربین، جولیت. (۱۳۹۵). *مبانی پژوهش کیفی فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای*. ترجمه: ابراهیم افشار، چاپ پنجم، تهران: انتشارات نشر نی.
- آرمجو، هانیه. رحمان سرشت، حسین. ناصحی‌فر، وحید. (۱۳۹۳). *الگوی یکپارچه پذیرش تغییرات با روش ترکیبی-اکتشافی*. فصلنامه علمی پژوهشی-چشم‌انداز مدیریت بازرگانی، دوره ۱۳، شماره ۱۹، ۸۶-۶۷.
- بازرگان، عباس. (۱۴۰۰). *مقدمه‌ای بر روش‌های تحقیق کیفی و آمیخته: رویکردهای متداول در علوم رفتاری*. چاپ دوازدهم، تهران: انتشارات کتاب دیدآور (دیدار).
- حسن‌پور، اکبر. جعفری‌نیا، سعید. وکیلی، یوسف. قلعه‌بانی، احسان. (۱۴۰۲). *شناسایی و رتبه‌بندی ابعاد و مؤلفه‌های تجربیات کارکنان: رویکرد فراترکیب و دلفی فازی*. فصلنامه علمی پژوهشی-علوم مدیریت ایران، دوره ۱۸، شماره ۶۹، ۲۶-۱.
- خرسند موقر، نسترن. هاشمی، سیدمحمد. محبی، محسن. ابدی، سعیدرضا. (۱۴۰۱). *مفهوم امنیت شغلی در قراردادهای کار با جنبه مستمر و مدت موقت، با نگاهی به آرای هیأت عمومی دیوان عدالت اداری*. فصلنامه علمی پژوهشی-دانش حقوق عمومی، دوره ۱۱، شماره ۳۷، ۵۶-۳۰.
- صفرلو، شیرزاد. وظیفه، زهرا. قاسمی، محمد. کشته‌گر، عبدالعلی. (۱۴۰۳). *چارچوب انگیزشی نگهداشت نیروی انسانی متخصص: رویکرد فراترکیب*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات منابع انسانی، دوره ۱۴، شماره ۳، ۱۷۹-۱۴۸.
- قائمی، فاطمه. حسینی، محمد. خان‌محمدی، محمدحامد. (۱۴۰۱). *ارائه مدل جامع بعد اقتصادی کیفیت زندگی به روش نظریه پردازی زمینه بنیان*. فصلنامه علمی پژوهشی-اقتصاد مالی، دوره ۱۶، شماره ۵۸، ۴۶-۲۳.

- کاوند، ندا. دانشور عامری، الناز. (۱۴۰۰). *انگیزه خدمت عمومی انگیزه‌ای بویا در سازمان‌های دولتی: بررسی موانع و چالش‌ها*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات رفتاری در مدیریت، دوره ۱۲، شماره ۲۷، ۶۲-۴۵.
- کیخا، عالمه. (۱۴۰۰). *نقش رهبری حکمت‌محور بر انگیزه خدمت عمومی کارکنان با میانجی‌گری متغیرهای مبادله رهبر-پیرو و هویت‌یابی سازمان*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های مدیریت عمومی، دوره ۱۴، شماره ۵۱، ۲۵۲-۲۲۵.
- محمدی، مصطفی. اسدی، اسماعیل. دانشفرد، کرم‌اله. (۱۴۰۱). *شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های توازن زندگی-کار با رویکرد سبک زندگی ایرانی-اسلامی*. دوفصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌نامه سبک زندگی، دوره ۸، شماره ۲؛ (پیاپی ۱۵)، ۱۵۳-۱۲۱.
- Cascio, Wayne F. Montealegre, Ramiro. (2016). *How Technology Is Changing Work And Organizations*. Annual Review Of Organizational Psychology And Organizational Behavior, 3(1): 349-375.
- Corbin, Juliet. Straus, Anselm. (2015). *Basics Of Qualitative Research: Techniques And Procedures For Developing Grounded Theory*. SAGE.
- Greenhalgh, Leonard. Rosenblatt, Zehava. (2010). *Evolution Of Research On Job Insecurity*. International Studies Of Management And Organization Journal, 40(1): 6-19.
- Hassan, Sobia. Ansari, Nighat. Rehman, Ali. (2022). *An Exploratory Study Of Workplace Spirituality And Employee Well-Being Affecting Public Service Motivation: An Institutional Perspective*. Qualitative Research Journal, 22(2): 209-235.
- Klandermans, Bert. Klein Hesselink, John. Van Vuuren, Tinka. (2010). *Employment Status And Job Insecurity: On The Subjective Appraisal Of An Objective Status*. Journal Of Economic and Industrial Democracy, 31(4): 557-577.
- Mustafa, Besim. Lleshi, Samir. (2024). *The Impact Of lifelong learning And Investments In Employee Development On Employee Productivity And Performance*. Journal Of Multidisciplinary Reviews, 7(8): 1-8.
- Ramawickrama, Jayarani. Opatha, Henarath H. D. N. P. Pushpakumari, M.D. (2017). *Quality Of Work Life, Job Satisfaction, And The Facets Of The Relationship Between The Two Constructs*. Journal Of International Business Research, 10(4): 167-189.
- Shen, Yingying. (2024). *Artificial Intelligence And The Economy-The Impact Of Artificial Intelligence On The Job Market*. Journal Of Advances In Economics Management And Political Sciences, 92(1): 71-74.
- Sora, Beatriz. Höge, Thomas. Caballer, Amparo. Peiró, José Maria. (2023). *The Construct Of Job Insecurity At Multiple Levels: Implications For Its Conceptualization And Theory Development*. International Environmental Research And Public Health Journal, 20(4): 1-30.

Type of Article (Research Article)

A Community-Based Analysis Of the Quality Of Urban Public Spaces With Emphasis On Citizens' Social Health (Case Study: Tabriz Metropolis)

Mehrdad Sami: Department of Urban Planning, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

***Arash Saghafi Asl:** Department of Architecture and Urban Planning, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Masoud Haqlesan Department of Architecture and Urban Planning, Ilk.C., Islamic Azad University, Ilkhchi, Iran.

Hasan Sattari Sarbangholi: Department of Architecture and Urban Planning, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Article Info

Received: 2025/03/09
Accepted: 2025/06/15
PP: 81-93.

Keywords:

Urban Public Space
Social Aspects
Public Health Promotion
Social Health
Tabriz Metropolis
Community-Based

Abstract

Urban public spaces, as environments where citizens spend a significant portion of their time, serve as vital links between the social and biological dimensions of urban life and exert a profound impact on individuals' physical and mental health. Therefore, it is essential that these spaces be designed and managed in ways that promote public health, particularly social well-being. This study aims to analyze the quality of public spaces in the Tabriz metropolis through a community-based approach, with an emphasis on indicators of public and social health. The research is applied in purpose and exploratory-analytical in nature, utilizing a mixed-methods approach (qualitative–quantitative). Data analysis was conducted using the Partial Least Squares (PLS), method in Warp-PLS software and T-test in SPSS. The findings indicate that the most influential factors in promoting public health in Tabriz's public spaces are, respectively: meaningful urban space concepts (0.69), a healthy and favorable physical environment (0.58), interaction with the ecological context (0.56), land-use patterns and activity distribution (0.55), accessibility and spatial dynamism (0.48), and social meanings embedded in space (0.43). Among the sub-variables, key components such as respecting citizens' needs and preferences, spatial vitality, unique identity, attention to green and blue infrastructure, symbolic elements, and environmental cleanliness had the greatest impact. The results suggest that public health indicators have not been fully realized in Tabriz's urban public spaces. There is a clear need for a systemic and integrated planning approach aimed at developing spaces that enhance both the physical and mental well-being of citizens.

Citation: Sami. Mehrdad. Saghafi Asl, Arash. Haqlesan, Masoud. Sattari Sarbangholi, Hasan. (2025). A Community-Based Analysis Of the Quality Of Urban Public Spaces With Emphasis On Citizens' Social Health (Case Study: Tabriz Metropolis). *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(1; Ser. 85): 81-93.

DOI:

This Article Is Extracted from The Doctoral Thesis of 'Mehrdad Sami', Titled "*Explaining The Role and Impact of Urban Spaces To Improve The Public Health Of Iranian Metropolises (Case Study: Tabriz City)*", Under The Supervision Of 'Dr. Arash Saghafi Asl', & 'Dr. Masoud Haqlesan', & Advisory Of 'Dr. Hasan Sattari Sarbangholi'.

* **Corresponding Author:** Arash Saghafi Asl

E-mail Address: a.saghafi@iaut.ac.ir

Tel: +989143001900

Extended Abstract

Introduction

In today's world, with the rapid expansion of urbanization, social health has become one of the fundamental and challenging issues of urban life. The fast-growing urban population, changes in the structure of urban spaces, and environmental transformations have significantly affected the quality of life and citizens' health. The design and planning of public urban spaces play a crucial role in enhancing social health and improving human interactions, and attention to these factors can contribute to the creation of a healthy and sustainable city. Since public spaces serve as a platform for forming social relationships, increasing public well-being, and reducing the psychological pressures of urban life, the need to reevaluate the quality of these spaces is more urgent than ever. In this context, cities like Tabriz face challenges such as population density, pollution, and a lack of adequate infrastructure, which further emphasize the importance of public spaces. Accordingly, the present study focuses on the metropolis of Tabriz to examine the factors affecting citizens' social health from a community-based perspective on the quality of public spaces.

Methodology

This study employed a mixed-methods design (qualitative+quantitative), with an applied purpose and an analytical-exploratory orientation. First, documentary research was used to identify the components that enhance public health in urban spaces. Next, surveys of experts, managers, and municipal officials—analyzed with partial least squares modeling in Warp-PLS—assessed the influence of each component. In the quantitative phase, a one-sample t-test in SPSS, together with surveys of citizens, evaluated these components in six high-use public spaces of Tabriz: Tarbiat Pedestrian Street, Laleh Park, El-Goli, the Bazaar, Abresan, and the Islamic Azad University (Tabriz branch). The expert sample comprised 60 individuals selected purposively, while the citizen sample included 384 respondents obtained through simple random sampling (64 from each site). Data were collected with a questionnaire built on a five-point Likert scale grounded in the extracted components.

Results And Discussion

The findings of this study indicate that the most significant factors influencing the realization of public health in the public spaces of Tabriz metropolis are, in order: meaningful concepts of urban space (coefficient 0.69), a healthy and favorable physical environment (0.58), interaction with the surrounding ecological environment (0.56), land use patterns and activities (0.55), accessibility and spatial dynamism (0.48), and social concepts of urban space (0.43). Among the sub-variables, respect for citizens' needs and desires, a dynamic and lively atmosphere, a unique identity, emphasis on green and blue urban spaces, the use of symbols, and a clean and pleasant environment were the most influential factors. The results also reveal that public health indicators have not been fully realized in various spaces across Tabriz, highlighting the need for a systemic and coherent planning approach that integrates physical and mental health indicators into the design and development of public spaces. Today, cities face extensive physical and population growth alongside increasing pressures and stresses associated with urbanization. Consequently, there is a growing need for public spaces that provide citizens with sufficient peace and promote both their mental-psychological and physical well-being. In other words, urban spaces must be planned and designed with public health indicators in mind. Surveys conducted in Tabriz metropolis show that improving public health indicators in the city's public spaces requires planning across multiple dimensions, including meaningful urban concepts, a healthy and desirable physical substrate, interaction with the surrounding ecological environment, land use patterns and activities, accessibility and spatial dynamism, and social concepts of urban space. The importance of this issue stems from the fact that insufficient attention to the planning of public spaces leads to the erosion of their meaning and a failure to meet the spatial and temporal needs of citizens, ultimately undermining their mental health. Currently, there is no comprehensive or networked vision for developing Tabriz's public spaces based on public health indicators. Some areas are functionally inadequate, others face ecological challenges, and some lack accessibility or meaningfulness. Given the stronger influence of socio-ecological indicators on the overall health of society—and considering their partial realization in limited spaces such as El-Goli—it is essential to plan the development of public spaces in Tabriz with a comprehensive and integrated perspective focused on public health indicators.

تحلیل جامعه‌محور کیفیت فضاهای عمومی شهری با تأکید بر سلامت اجتماعی شهروندان (نمونه کاوی: کلان‌شهر تبریز)

مهرداد سامی: گروه شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

*آرش ثقفی اصل: گروه معماری و شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

مسعود حق لسان: گروه معماری و شهرسازی، واحد ایلخچی، دانشگاه آزاد اسلامی، ایلخچی، ایران.

حسن ستاری ساربانقلی: گروه معماری و شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

فضاهای عمومی شهری به عنوان یکی از محیط‌هایی که بیشترین زمان حضور شهروندان در آن‌ها سپری می‌شود، پیونددهنده‌ای میان جنبه‌های اجتماعی و زیستی زندگی شهری به شمار می‌آیند و تأثیر عمیقی بر سلامت جسمی و روانی افراد دارند. ضروری است این فضاها به گونه‌ای طراحی و برنامه‌ریزی شوند که ارتقاء سلامت عمومی، به‌ویژه سلامت اجتماعی شهروندان را ممکن سازند. در این راستا، پژوهش حاضر باهدف تحلیل کیفیت فضاهای عمومی کلان‌شهر تبریز با رویکرد جامعه‌محور و با تأکید بر شاخص‌های سلامت اجتماعی و عمومی انجام گرفته است. این مطالعه از نوع کاربردی با ماهیت تحلیلی-اکتشافی بوده و با بهره‌گیری از روش تحقیق آمیخته (کیفی-کمی)، صورت پذیرفته است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از مدل حداقل مربعات جزئی در نرم‌افزار «Warp-PLS»، و آزمون «T-test»، در نرم‌افزار «SPSS» استفاده شده است. نتایج نشان می‌دهد بیشترین اثرگذاری بر تحقق سلامت عمومی در فضاهای عمومی تبریز به ترتیب مربوط به مفاهیم معنابخش فضای شهری، بستر کالبدی مطلوب و سالم، تعامل با بستر اکولوژیکی، الگوی کاربری زمین و فعالیت‌ها، دسترسی‌پذیری و پویایی و مفاهیم اجتماعی فضا با ضرایب ۰/۵۵، ۰/۴۸، ۰/۴۳، ۰/۴۳ و ۰/۴۸ می‌باشد. همچنین، در میان متغیرهای فرعی، مؤلفه‌هایی نظیر احترام به نیازها و خواسته‌های شهروندان، پویایی و سرزندگی فضا، هویت منحصر به فرد، توجه به فضاهای سبز و آبی، بهره‌گیری از نمادها، و پاکیزگی محیطی بیشترین تأثیر را داشته‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که شاخص‌های سلامت عمومی در فضاهای عمومی کلان‌شهر تبریز به‌طور کامل تحقق نیافته و نیازمند نگرشی سیستمی و یکپارچگی در برنامه‌ریزی جهت شکل‌گیری فضاهایی با رویکرد ارتقاء سلامت جسمانی و روانی شهروندان می‌باشد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۵

شماره صفحات: ۸۱-۹۳

واژگان کلیدی:

فضای عمومی شهری
جنبه‌های اجتماعی
ارتقاء سلامت عمومی
سلامت اجتماعی
کلان‌شهر تبریز
جامعه‌محور

استناد: سامی، مهرداد. ثقفی اصل، آرش. حق لسان، مسعود. ستاری ساربانقلی، حسن. (۱۴۰۴). تحلیل جامعه‌محور کیفیت فضاهای عمومی شهری با تأکید بر سلامت اجتماعی شهروندان (نمونه کاوی: کلان‌شهر تبریز). فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۱؛ (پیاپی ۸۵)، ۸۱-۹۳.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «مهرداد سامی»، با عنوان «تبیین نقش و تأثیر فضاهای عمومی شهری بر ارتقای سلامت عمومی کلان‌شهرهای ایران (نمونه موردی: شهر تبریز)»، است که به راهنمایی «دکتر آرش ثقفی اصل»، و «دکتر مسعود حق لسان»، و مشاوره «دکتر حسن ستاری ساربانقلی»، استخراج شده است.

* نویسنده مسئول: آرش ثقفی اصل

آدرس پست الکترونیک: a.saghafi@iaut.ac.ir

تلفن: ۰۹۱۴۳۰۰۱۹۰۰

مقدمه

در عصر حاضر سلامت اجتماعی و عمومی یکی از مباحث پرطرفدار در جهان شهرنشین است و ساکنان شهری با چالش بیشتری در راستای بهره‌مندی از سلامت اجتماعی مواجه هستند (Sjövall, Spiers, 2024: 226-229). باتوجه به رشد روزافزون شهرنشینی و برآورد اینکه ۶۸ درصد از جمعیت جهان تا سال ۲۰۵۰ میلادی، در شهرها زندگی خواهند کرد سهم شهرها در کاهش سلامت عمومی بیشتر موردتوجه قرار گرفته است (Mohsin, Beach, Kwan, 2023: 2-5). از سویی، طراحی و شکل‌گیری مناطق شهری، انتخاب‌های مردم را در زندگی تعیین می‌کند و محیط‌های شهری به‌عنوان مهمترین جلوه زندگی شهری، نقش تعیین‌کننده‌ای در بهبود و ارتقاء سلامت اجتماعی شهروندان دارد (سامی و دیگران، ۱۴۰۳: ۳۴). همانطور که تحقیقات می‌دهند سلامت عمومی در ابعاد مختلف نیاز اصلی شهروندان است. که باید توسط طراحان و برنامه‌ریزان شهری برآورده شود. اگرچه رابطه بین ساختار و فضای شهری با سلامت اجتماعی را می‌توان محور مطالعات محیطی جامعه‌محور انسان‌شناسی دانست. این موضوع هنوز موردتوجه کافی قرار نگرفته و حتی در برخی زمینه‌ها نا شناخته و حل نشده است (سامه، ۱۳۹۷: ۴۵). پویایی فضایی-زمانی شهرنشینی و تحول در ساختارهای صنعتی و توسعه فضاهای شهری، شناخت ارتباط و تعامل بین شهرنشینی و سلامت برای کشف چگونگی ایجاد ریسک‌های سلامتی در طی فرایند شهرنشینی الزامی می‌باشد. از این رو، امروزه اندیشمندان یکی از راه‌های رسیدن به توسعه پایدار شهری را داشتن شهر سالم برمی‌شمارند (McGee, Park, 2020: 28-29). و برنامه‌ریزی شهری مناسب فضاهای عمومی را یک جنبه حیاتی از توجهات به سلامت انسان عنوان می‌کنند. فضاهایی که نقش بسیاری در زندگی شهروندان ایفاء کرده و در ارتقاء زیست‌محیط شهرها، سلامت جامعه، محیط زندگی فردی و اجتماعی، رفاه اجتماعی و غیره، تأثیرگذارند (Harvey, 2009: 589).

باتوجه به اهمیت و نقش برنامه‌ریزی و طراحی فضاهای شهری در تحقق شهر سالم و سلامت اجتماعی، تحقیق حاضر باهدف تحلیل جامعه‌محور کیفیت فضاهای عمومی کلان شهر تبریز باتأکید بر سلامت اجتماعی شهروندان نگارش شده است. تبریز همانند بسیاری از کلان‌شهرها با مسائل و مشکلات عدیده از قبیل نرخ رشد بالای جمعیت، افزایش آلودگی صوتی، آلودگی هوا، افزایش تولید زباله، فاضلاب و آلاینده‌های آب‌وهوا مواجه می‌باشد. از طرفی باتوجه به اینکه بیشتر اوقات افراد در فضاهای عمومی شهری سپری می‌شود و این فضاها در کلان‌شهر تبریز و در طرح‌ها و برنامه‌های توسعه در ابعاد کمی و کیفی مورد غفلت قرار گرفته‌اند، توجه به طراحی و برنامه‌ریزی مناسب فضاهای عمومی ضروری تلقی می‌گردد (رضا پور، موسوی، هادلی، ۱۴۰۰: ۱۱۴). این موضوع ضمن کاهش استرس‌ها و فشارهای ناشی از زندگی شهرنشینی موجب ارتقاء سلامت اجتماعی و عمومی جامعه می‌گردد. در این راستا، پژوهش حاضر به دنبال پاسخ‌گویی به سؤال‌های زیر می‌باشد:

← عوامل اثرگذار بر ارتقاء سلامت اجتماعی شهروندان در فضاهای عمومی شهری کدامند؟

← وضعیت مؤلفه‌های جامعه‌محور بر سلامت اجتماعی شهروندان در فضاهای عمومی منتخب کلان شهر تبریز به چه صورتی می‌باشد؟

پیشینه تحقیق

- المیرا دواتگر خرسند و اکبر رحیمی (۱۴۰۳)، در مطالعه «بررسی کیفیت فضاهای عمومی محلات مسکونی شهر تبریز از دیدگاه ساکنین با استفاده از تحلیل لکه‌های داغ و شاخص موران»؛ با روش توصیفی-تحلیلی، کیفیت فضاهای عمومی محلات مسکونی تبریز را از منظر ساکنان با بهره‌گیری از تحلیل لکه‌های داغ و شاخص موران ارزیابی کرده‌اند. نتایج نشان داد که تفاوت معناداری در کیفیت فضاهای عمومی میان مناطق مختلف وجود دارد؛ به‌طوری‌که مناطق ۱، ۲ و ۵ در وضعیت مطلوب و مناطق ۴، ۶، ۸ و ۱۰ در وضعیت نامطلوب قرار دارند. این تحقیق بر لزوم برنامه‌ریزی عادلانه شهری و بهبود کیفیت فضاهای عمومی در مناطق کم‌برخوردار تأکید دارد (دواتگر خرسند، رحیمی، ۱۴۰۳: ۶۱-۴۷).

- مسعود توپچی خسروشاهی و دیگران (۱۴۰۰)، در پژوهش «ارزیابی تحقق‌پذیری شاخص‌های کیفیت فضاهای عمومی شهری بر مبنای دیدگاه کرمونا (مطالعه موردی: شهر تبریز)»؛ نشان دادند که فضاهای عمومی از منظر مؤلفه‌هایی چون سازگاری، نفوذپذیری و هویت مکان وضعیت نسبتاً مطلوبی دارند، اما در شاخص‌هایی به‌مانند پایداری، سرزندگی و تناسبات بصری عملکرد ضعیف‌تری دارند.

این مطالعه با استفاده از رویکرد آمیخته و تحلیل "Warp-PLS"، بر ضرورت شناسایی نقاط ضعف و به کارگیری راهکارهای اجرایی برای ارتقاء کیفیت فضاهای عمومی تأکید می‌کند (توپچی خسروشاهی و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۹۶-۱۷۹).

– ماریون هوولفلدت^۱ و کارمن پپسکو^۲ (۲۰۲۳)، با عنوان "Living Politics In The City: Architecture As Catalyst For Public Space"، به نقش فعال معماری در شکل‌گیری فضاهای عمومی به عنوان میدانی برای کنش اجتماعی و سیاسی می‌پردازد. و با رویکردی انتقادی، نحوه تأثیر طراحی محیطی بر مشارکت جمعی، بروز اعتراضات، شکل‌گیری حافظه جمعی و بازنمایی هویت اجتماعی بررسی شده است. طوری که نمونه‌هایی از کمپ‌های پناهجویان فلسطینی، میدان‌های اعتراضی در شهرهای اروپایی و فضاهای فرهنگی در شهرهای آمریکای لاتین مورد تحلیل قرار گرفته است (Hohlfeldt, Popescu, 2023: 27-38).

– ماریکلا سِپِه^۳ (۲۰۲۳)، در تبیینی با عنوان "Designing Healthy And Liveable Cities: Creating Sustainable Urban Regeneration"، با تمرکز بر تعامل میان طراحی فضاهای شهری، سلامت عمومی و کیفیت زندگی، الگویی به نام «طراحی مکان سالم»^۴ ارائه می‌دهد. و با تحلیل مطالعات موردی در شهرهایی نظیر دوبلین، مادرید، ونکوور و ووهان، به‌واسطه عوامل کالبدی و ادراکی مؤثر بر تجربه زیسته شهروندان در فضاهای عمومی پرداخته است. و نشان می‌دهد چگونه طراحی انسانی‌محور و توجه به نیازهای روانی، اجتماعی و فیزیکی افراد می‌تواند در ارتقاء زیست‌پذیری نقش کلیدی ایفاء کند. و به‌طور خاص بر رویکرد سلامت‌محور در طراحی فضاهای عمومی تأکید دارد (Sepe, 2023: 55-86).

ادیات و مبانی نظری

فضاهای عمومی شهری از جمله پارک‌ها، میدان‌ها، پیاده‌راه‌ها و سایر فضاهایی هستند که دسترسی آزاد برای عموم دارند و بستری برای تعاملات اجتماعی، فعالیت‌های فرهنگی و گذران اوقات فراغت شهروندان فراهم می‌کنند (شاملو، نقی‌زاده، حبیب، ۱۳۹۷: ۱۹۸). کیفیت این فضاها نقش به‌سزایی در ایجاد حس تعلق، ارتقاء سرمایه اجتماعی و بهبود کیفیت زندگی شهری دارد. کیفیت فضایی نه تنها به جنبه‌های کالبدی چون زیبایی، ایمنی و دسترسی مربوط می‌شود، بلکه ابعاد اجتماعی، فرهنگی و روان‌شناختی کاربران را نیز شامل می‌گردد (حیدری، حکیمیان، گلکار، ۱۴۰۱: ۶۸). از منظر کوین لینچ^۵، کیفیت فضاهای شهری با ادراک ذهنی شهروندان در ارتباط است. وی مؤلفه کلیدی را برای خوانایی و کیفیت فضایی شهر معرفی می‌کند: مسیرها، لبه‌ها، گره‌ها، حوزه‌ها و نشانه‌ها. این مؤلفه‌ها با ایجاد نظم فضایی، به افزایش حس امنیت، راحتی و درک‌پذیری محیط کمک می‌کنند (لینچ، ۱۳۹۵: ۶۹-۴۳). ویلیام وایت^۶، باتأکید بر رفتارهای اجتماعی در فضاهای عمومی، به اهمیت طراحی انسانی‌محور اشاره می‌کند و معتقد است که حضور افراد، تعاملات و امکان فعالیت‌های متنوع، شاخص‌های مهم کیفیت فضایی هستند. علاوه بر شاخص‌های ساختاری، مشارکت شهروندان در فرایند طراحی و بهره‌برداری از فضاها نیز از عناصر مهم کیفیت به‌شمار می‌رود. سلامت اجتماعی یکی از ابعاد کلیدی سلامت کل‌نگر است که در کنار سلامت جسمی و روانی، به کیفیت روابط اجتماعی، مشارکت در اجتماع و احساس تعلق اشاره دارد (گنجی، اسلامی‌برزکی، نیازی، ۱۳۹۴: ۳۱-۳۰). این مفهوم به‌ویژه در جوامع شهری که با چالش‌هایی چون گسست اجتماعی، تنهایی و انزوای فردی مواجه‌اند، اهمیت دوچندان می‌یابد. سلامت اجتماعی مستقیماً با ساختارهای اجتماعی و نوع تعاملات شهروندان در ارتباط است (Carmona, 2014: 3-4). / ستیون کئرنر^۷، سلامت اجتماعی را به‌عنوان توانایی فرد برای انجام وظایف اجتماعی، مشارکت در جامعه و ایجاد روابط معنادار تعریف می‌کند. از دیدگاه او، محیط‌های شهری باید بستری را فراهم آورند که شهروندان در آن احساس امنیت، ارزشمندی و تعلق کنند. / امیل دورکیم^۸، جامعه‌شناس کلاسیک، با تحلیل مفهوم انسجام اجتماعی بر نقش نهادهای اجتماعی و فضاهای مشترک در تقویت پیوندهای میان افراد تأکید می‌کند. او معتقد بود ضعف در پیوندهای اجتماعی می‌تواند

^۱ Marion Hohlfeldt

^۲ Carmen Popescu

^۳ Marichela Sepe

^۴ Healthy Pl@ce Design

^۵ Kevin Lynch

^۶ William H. Whyte

^۷ Steven Kellner

^۸ Émile Durkheim

منجربه بروز پدیده‌هایی چون آلودگی، ابعاد سلامت اجتماعی را می‌توان در مؤلفه‌هایی چون مشارکت اجتماعی، انسجام اجتماعی، پذیرش اجتماعی، شکوفایی فردی در بستر اجتماعی، و حمایت اجتماعی جست‌وجو کرد. محیط‌های شهری به‌ویژه فضاهای عمومی، نقش مؤثری در ارتقاء این مؤلفه‌ها دارند. بین کیفیت فضاهای عمومی شهری و سلامت اجتماعی رابطه‌ای مستقیم و دوسویه وجود دارد. فضاهای عمومی کارآمد، بستر تعامل اجتماعی، گفت‌وگو، مشارکت و هم‌بستگی را فراهم می‌کنند که این عوامل همگی تقویت‌کننده سلامت اجتماعی‌اند. درمقابل، فضاهای ناکارآمد یا ناامن می‌توانند منجربه گریز اجتماعی، بیگانگی و کاهش سرمایه اجتماعی شوند (Hama Radha, 2022: 2-4). از دیدگاه یان گل^۹، معمار و نظریه‌پرداز دانمارکی، فضاهایی که از سان‌محور طراحی شده‌اند و بر حضور و تعامل تأکید دارند، کیفیت زندگی شهری را ارتقاء داده و سلامت اجتماعی را بهبود می‌بخشند. گل، با مطالعات میدانی گسترده در شهرهای مختلف نشان داده است که عناصر طراحی نظیر مقیاس انسانی، دعوت به ماندگاری، تنوع فعالیت‌ها و خوانایی محیط، تأثیر زیادی بر رفتارهای اجتماعی شهروندان دارند. به عبارت دیگر، طراحی مناسب فضاهای عمومی می‌تواند مشارکت، اعتماد و تعامل اجتماعی را تقویت کند (سلیمانی مهرنجانی و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۸). رویکرد جامعه‌محور در تحلیل فضاهای شهری بر این اصل استوار است که نیازها، تجربیات و ادراکات شهروندان باید در مرکز فرایند طراحی، برنامه‌ریزی و ارزیابی فضاهای عمومی قرار گیرد. این رویکرد با مشارکت مستقیم جامعه در تصمیم‌گیری‌های شهری، تلاش دارد تا فضاهایی متناسب با هویت، فرهنگ و سبک زندگی کاربران خلق کند. تحلیل جامعه‌محور، برخلاف رویکردهای بالا به پایین، به دنبال درک زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی هر مکان خاص است (دوانگر خر سندن، رحیمی، ۱۴۰۳: ۴۸). جان فریدمن^{۱۰}، نظریه‌پرداز توسعه، با طرح نظریه برنامه‌ریزی توانمندساز، بر لزوم مشارکت فعال جامعه در فرایندهای برنامه‌ریزی شهری تأکید دارد. او معتقد است که برنامه‌ریزی بدون مشارکت شهروندان، منجربه خلق فضاهایی خواهد شد که فاقد مشروعیت و اثربخشی اجتماعی هستند (Yulie Reindrawati, 2023: 2-6). آنری لُفور^{۱۱}، فیلسوف فرانسوی، در نظریه «حق به شهر» بیان می‌کند که شهر باید نه تنها مکانی برای سکونت، بلکه بستری برای کنش اجتماعی و بازتولید روابط اجتماعی باشد.

جنبه نوآوری پژوهش حاضر در تلفیق رویکرد جامعه‌محور با تحلیل کیفیت فضاهای عمومی شهری از منظر سلامت اجتماعی است؛ به گونه‌ای که با استفاده از روش تحقیق آمیخته (کیفی-کمی)، و بهره‌گیری از مدل‌های نوین تحلیلی نظیر «Warp-PLS» تلاش شده تا فراتر از بررسی صرف کالبد فضا، ادراکات، نیازها و مشارکت شهروندان در ارزیابی کیفیت فضاهای عمومی کلان‌شهر تبریز لحاظ گردد. این مطالعه با تأکید بر شاخص‌های سلامت اجتماعی در کنار ویژگی‌های فضایی، رویکردی نوین و کاربردی در طراحی و برنامه‌ریزی شهری ارائه داده و الگویی بومی برای ارتقاء سلامت شهری برپایه نیازهای واقعی شهروندان تبریزی پیشنهاد می‌دهد که در تحقیقات پیشین کمتر به صورت یکپارچه مورد توجه قرار گرفته است.

مواد و روش تحقیق

روش تحقیق در پژوهش حاضر آمیخته (کیفی-کمی)، با هدف کاربردی و ماهیت تحلیلی-اکتشافی، است. در این راستا ابتدا از طریق مطالعات اسنادی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر ارتقاء سلامت عمومی در فضاهای عمومی شهری شناسایی شده، سپس از طریق پرسش‌گری از نخبگان و مدیران و مسئولان شهری و همچنین بهره‌مندی از مدل حداقل مربعات جزئی در نرم‌افزار «Warp-pls»، میزان تأثیر هر کدام از مؤلفه‌ها مشخص شده است. با تمرکز بر سنجش مؤلفه‌های تبیین‌کننده سلامت عمومی در فضاهای عمومی کلان‌شهر تبریز نیز از آزمون «T-test»، در نرم‌افزار «SPSS»، و پرسش‌گری از شهروندان استفاده است. بدین منظور فضاهای عمومی منتخب پژوهش حاضر که با توجه به حضور بیشتر اجتماعی شهروندان در این فضاها انتخاب گردیده‌اند، شامل: پیاده‌راه تربیت، لاله پارک، ائل‌گلی، بازار، آبرسان و دانشگاه آزاد/سلامی واحد تبریز، می‌باشند. قابل ذکر است حجم نمونه نخبگان، مدیران و مسئولان با استفاده از روش کوهن، در سطح اطمینان ۹۵ درصد ۶۰ نفر تعیین گردیده است و روش دسترسی به آن‌ها براساس الگوی غیر تصادفی هدفمند می‌باشد.

^۹ Jan Gehl

^{۱۰} John Friedmann

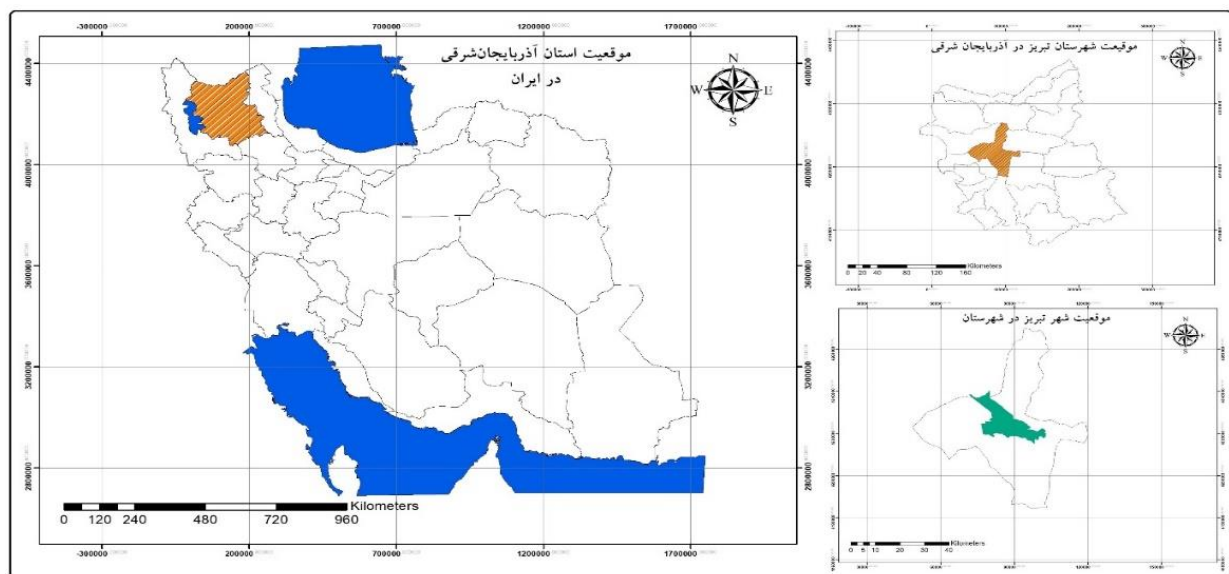
^{۱۱} Henri Lefebvre

حجم‌نمونه شهروندان نیز با استفاده از روش کوکران ۳۸۴ نفر تعیین گردیده که روش دسترسی به آن‌ها بر مبنای الگوی تصادفی ساده بوده است (۴ نفر از هر کدام از فضاهای منتخب). همچنین پرسش‌نامه تحقیق حاضر با استفاده از طیف ۵ مقیاسی لیکرت و مؤلفه‌های برپایه (جدول ۱)، تدوین گردید.

جدول ۱. مؤلفه‌های تأثیرگذار بر ارتقاء سلامت اجتماع در فضاهای عمومی شهری—(مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

مؤلفه‌ها	گویه‌ها
مفاهیم اجتماعی فضای شهری S	سیاست‌گذاری‌های کلی و میزان سرمایه‌گذاری برای ارتقاء کیفیت فضاهای شهری Q ₁ ، رضایت‌مندی از الگوی مدیریت و حکمروایی Q ₂ ، همه‌شمولی Q ₃ ، شکل‌گیری تعاملات اجتماعی Q ₄ ، احساس امنیت کافی Q ₅ .
مفاهیم معنابخش فضای شهری M	خوانایی Q ₆ ، احترام به نیازها و خواسته‌های شهروندان Q ₇ ، هویت منحصر به فرد Q ₈ ، احساس آرامش کافی Q ₉ ، حس‌تعلق به فضا Q ₁₀ ، دعوت‌کنندگی فضا Q ₁₁ .
تعامل با بستر اکولوژیکی پیرامون E	تأکید بر فضاهای سبز و آبی شهری Q ₁₂ ، منظر طبیعی و چشم‌انداز مطلوب Q ₁₃ .
الگوی کاربری زمین و فعالیت‌ها L	امکان انجام فعالیت و رفتارهای متنوع (نشستن، قدم زدن، گفتگو، بازی و غیره) Q ₁₄ ، تنوع عملکردی (رستوران، سرویس بهداشتی، تفریحی، خرید و غیره) Q ₁₅ .
دسترسی‌پذیری و پویایی فضای شهری A	دسترسی آسان Q ₁₆ ، تشویق به فعالیت، حرکت و پویایی Q ₁₇ ، ایمنی کافی در برابر تردد سواره Q ₁₈ ، دسترسی به حمل‌ونقل عمومی مطلوب Q ₁₉ .
بستر کالبدی مطلوب و سالم P	وضعیت رسیدگی، تعمیر، نگهداری و مرمت فضاهای شهری Q ₂₀ ، فضایی پویا و سرزنده Q ₂₁ ، فضایی پاک و تمیز Q ₂₂ ، فضایی مناسب برای حضور در شرایط مختلف اقلیمی Q ₂₃ ، زیبایی فضا Q ₂₄ ، خلاقیت و نوآوری در طراحی Q ₂₅ .

در راستای قلمرو پژوهش نیز می‌توان گفت، تبریز مرکز استان آذربایجان شرقی یکی از شهرهای بزرگ ایران است. این شهر بزرگ‌ترین شهر منطقه شمال غرب کشور بوده و قطب اداری، ارتباطی، بازرگانی، سیاسی، صنعتی، فرهنگی و نظامی این منطقه شناخته می‌شود. این شهر در ۴۱ درجه و ۲۵ دقیقه طول شرقی و ۳۸ درجه و ۲ دقیقه عرض شمالی از نصف‌النهار مبدأ واقع شده است و ارتفاع متوسط آن از سطح آب‌های آزاد حدود ۱۳۴۰ متر است. همچنین این شهر ششمین شهر پرجمعیت ایران پس از شهرهای تهران، مشهد، اصفهان، کرج و شیراز محسوب می‌شود. بررسی رشد فیزیکی و جمعیتی تبریز نشان می‌دهد که در فاصله زمانی ۶۰ ساله (۱۳۹۵-۱۳۳۵)، مساحت این شهر از ۱۱۷۰ هکتار به ۱۹۰۰۰ هکتار و جمعیت آن از ۲۸۹۹۹۶ نفر به ۱۷۷۳۰۳۳ نفر رسیده است. یعنی جمعیت آن قریب به برابر و توسعه فیزیکی آن حدود ۱۶ برابر رشد داشته است.

شکل ۱. موقعیت جغرافیایی کلان‌شهر تبریز—(مأخذ: مطالعات اسنادی نگارندگان، ۱۴۰۳)

بحث و یافته‌های تحقیق

به‌منظور شناسایی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر ارتقاء سلامت اجتماعب شهروندان در فضاهای عمومی شهری از مدل حداقل مجزورات جزئی در نرم‌افزار “Warp-PLS”، استفاده شده است. پایایی شاخص‌های متغیرهای مکنون (سازه‌ها)؛ به‌منظور سنجش پایایی هریک از شاخص‌های متغیر مکنون (شاخص‌های اصلی)، در مدل “PLS”، از ارزش بارهای عاملی هر شاخص استفاده می‌شود. ارزش بارهای عاملی هریک از شاخص‌های فرعی متغیر مکنون مربوطه می‌بایست بزرگتر یا مساوی ۰/۵ باشد. برپایه (جدول ۲)، میزان بارهای عاملی برای شاخص‌های متغیرهای مکنون تحقیق ارائه شده است.

جدول ۲. ارزش بارهای عاملی شاخص‌های متغیرهای مکنون—(مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۳)

P- values	متغیر مکنون						متغیر مشاهده‌شده
	P	A	L	E	M	S	
<۰/۰۰۱						۰/۸۰۹	Q ₁
<۰/۰۰۱						۰/۷۲۱	Q ₂
<۰/۰۰۱						۰/۸۰۴	Q ₃
<۰/۰۰۱						۰/۷۸۴	Q ₄
<۰/۰۰۱						۰/۷۵۶	Q ₅
<۰/۰۰۱					۰/۷۶۲		Q ₆
<۰/۰۰۱					۰/۷۳۱		Q ₇
<۰/۰۰۱					۰/۸۴۴		Q ₈
<۰/۰۰۱					۰/۷۳۴		Q ₉
<۰/۰۰۱					۰/۷۵۲		Q ₁₀
<۰/۰۰۱					۰/۷۹۳		Q ₁₁
<۰/۰۰۱				۰/۷۸۵			Q ₁₂
<۰/۰۰۱				۰/۸۲۱			Q ₁₃
<۰/۰۰۱			۰/۷۴۹				Q ₁₄
<۰/۰۰۱			۰/۷۱۴				Q ₁₅
<۰/۰۰۱		۰/۸۰۲					Q ₁₆
<۰/۰۰۱		۰/۸۲۸					Q ₁₇
<۰/۰۰۱		۰/۷۴۶					Q ₁₈
<۰/۰۰۱		۰/۷۱۹					Q ₁₉
<۰/۰۰۱	۰/۷۵۳						Q ₂₀
<۰/۰۰۱	۰/۸۳۷						Q ₂₁
<۰/۰۰۱	۰/۷۸۱						Q ₂₂
<۰/۰۰۱	۰/۷۴۱						Q ₂₃
<۰/۰۰۱	۰/۸۱۷						Q ₂₄
<۰/۰۰۱	۰/۷۶۸						Q ₂₅

همان‌طورکه در (جدول ۲)، قابل تبیین است. تمامی مقادیر سنجه‌های بار عاملی مرتبط با متغیرهای فرعی مکنون، بالاتر از ۰/۵ است. می‌توان گفت مدل اندازه‌گیری در زمینه شاخص‌های ارائه شده مکنون از پایایی کافی برخوردار است. پایایی سازه (سازگاری درونی)؛ برای اندازه‌گیری پایایی سازه در مدل “PLS”، از شاخص پایایی ترکیبی و آلفای کرونباخ استفاده می‌شود. مقدار این شاخص‌های پایایی سازه باید بزرگتر یا مساوی ۰/۷ باشد. به‌طورخاص برپایه (جدول ۳)، مقدار پایایی سازه هریک از متغیرهای مکنون ارائه شده است.

جدول ۳. پایایی سازه‌های متغیرهای مکنون—(مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۳)

متغیر مکنون						پایایی سازه
P	A	L	E	M	S	
۰/۷۶۹	۰/۷۲۶	۰/۸۳۱	۰/۷۴۵	۰/۸۰۱	۰/۷۲۴	پایایی ترکیبی
۰/۷۶۲	۰/۸۱۰	۰/۷۹۱	۰/۷۲۱	۰/۷۷۹	۰/۷۳۸	آلفای کرونباخ

بر مبنای (جدول ۳)، تمامی مقادیر پایایی ترکیبی و مقدار آلفای کرونباخ متغیرهای مکنون بالاتر از ۰/۷ محاسبه شده است. بدین‌سان مدل اندازه‌گیری دارای پایایی سازه‌ای مناسبی است. روایی همگرا؛ سنجش در مدل “PLS”، از طریق معیار میانگین واریانس استخراج شده (AVE)، امکان‌پذیر می‌باشد و مقدار مناسب آن بالاتر از ۰/۵ است. برپایه (جدول ۴)، و مقادیر میانگین واریانس استخراج شده برای متغیرهای مکنون (یعنی بالاتر ۰/۵)، می‌توان گفت مدل اندازه‌گیری دارای روایی همگرایی مناسب می‌باشد.

جدول ۴. روایی همگرایی سازه‌های (متغیرهای مکنون) – (مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۳)

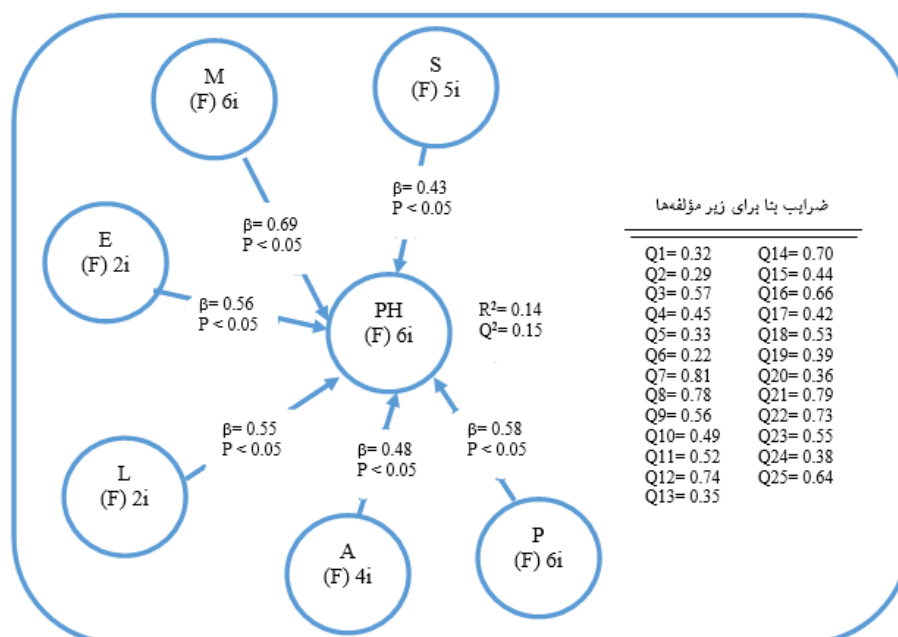
متغیر مکنون روایی همگرا					
P	A	L	E	M	S
۰/۷۱۸	۰/۷۴۵	۰/۷۰۲	۰/۵۶۶	۰/۵۸۱	۰/۶۹۴
پایایی ترکیبی					

روایی افتراقی: برای سنجش روایی افتراقی از میزان میانگین واریانس استخراج شده (AVE)، برای یک سازه (متغیر مکنون)، استفاده می‌شود تا مشخص گردد که این ارزش از توان دوم هم‌بستگی میان آن سازه و سازه‌های دیگر مدل بیشتر است یا خیر برپایه (جدول ۵)، مقادیر قطر اصلی ریشه دوم (AVE)، و سایر مقادیر نیز هم‌بستگی میان سازه‌ها را نشان می‌دهند. قابل مشاهده است که تمامی ارزش سازه‌ها با شرایط موردنظر مطابقت دارند و می‌توان عنوان کرد که اعتبار افتراقی سازه‌ها مناسب می‌باشد.

جدول ۵. اعتبار افتراقی سازه‌ها (متغیرهای مکنون) – (مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۳)

P	A	L	E	M	S	سازه
۰/۲۵۶	۰/۳۸۲	۰/۲۷۴	۰/۱۱۷	۰/۳۱۹	۰/۷۵۱	S
۰/۳۷۷	۰/۲۱۸	۰/۱۴۵	۰/۴۰۷	۰/۷۶۴	۰/۱۹۱	M
۰/۱۸۳	۰/۲۴۱	۰/۱۷۹	۰/۷۸۱	۰/۲۵۹	۰/۳۲۶	E
۰/۱۶۵	۰/۴۰۲	۰/۷۵۳	۰/۳۹۱	۰/۱۸۸	۰/۲۵۰	L
۰/۴۲۸	۰/۷۳۸	۰/۲۳۹	۰/۱۶۴	۰/۱۹۳	۰/۲۹۷	A
۰/۷۴۹	۰/۱۹۷	۰/۳۸۱	۰/۲۴۹	۰/۴۳۸	۰/۲۵۲	P

مدل ساختاری تحقیق و ضرایب هریک از مسیرها نمایش داده شده است. هریک از ضرایب و تأثیرگذاری در مدل ساختاری زمانی قابل قبول است که مقدار “P-values”، آن کمتر از ۰/۰۵ باشد برپایه (شکل ۲). و (جدول ۶)، “P-values”، و معناداری مربوط به هریک از مسیرها را نمایش می‌دهد.

شکل ۲. مدل ساختاری تحقیق – (مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۳)

جدول ۶. معناداری ضرایب مسیر - (مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۳)

نتیجه	P-values	ضریب مسیر	مسیر
تأیید	۰/۰۱۳	۰/۴۳۲	PH S
تأیید	۰/۰۰۷	۰/۶۹۱	PH M
تأیید	۰/۰۲۶	۰/۵۶۳	PH E
تأیید	۰/۰۰۳	۰/۵۵۱	PH L
تأیید	۰/۰۰۹	۰/۴۸۲	PH A
تأیید	۰/۰۱۱	۰/۵۸۵	PH P

به‌طورخاص، جدول بالا مقدار اثرگذاری متغیرهای مستقل بر تحقق سلامت اجتماعی شهروندان در فضاهای عمومی کلان شهر تبریز را نشان می‌دهد، همانطوری که قابل مشاهده است، نتایج معنی‌دار بودن اثرگذاری ۶ متغیر اصلی را در سطح اطمینان ۹۵ درصد مورد تأیید قرار می‌دهد. در این بین بیشترین اثرگذاری به ترتیب شامل مفاهیم معنابخش فضای شهری، بستر کالبدی مطلوب و سالم، تعامل با بستر اکولوژیکی پیرامون، الگوی کاربری زمین و فعالیت‌ها، دسترسی‌پذیری و پویایی فضای شهری و مفاهیم اجتماعی فضای شهری با ضرایب ۰/۶۹، ۰/۵۸، ۰/۵۶، ۰/۵۵، ۰/۴۸ و ۰/۴۳ می‌باشد. از طرفی در بین متغیرهای فرعی بیشترین اثرگذاری بر تحقق سلامت اجتماعی شهروندان در فضاهای عمومی کلان شهر تبریز مربوط به متغیرهای احترام به نیازها و خواسته‌های شهروندان، فضایی پویا و سرزنده، هویت منحصربه‌فرد، تأکید بر فضاهای سبز و آبی شهری و بهره‌مندی از نمادها و فضایی پاک و تمیز بوده است. قدرت پیش‌بینی مدل ساختاری زمانی مورد قبول و مناسب می‌باشد که دارای مقادیر بزرگتر یا مساوی ۰/۱ باشد. برپایه (جدول ۷)، می‌توان نتیجه گرفت که مدل ساختاری تحقیق حاضر از قدرت کافی برای پیش‌بینی برخوردار است، در این مدل ۰/۱۴۲ درصد از واریانس تحقق سلامت اجتماعی شهروندان در فضاهای عمومی کلان شهر تبریز را متغیرهای وارد شونده بر آن توجیه می‌کند.

جدول ۷. ضرایب تعیین متغیرهای وابسته - (مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۳)

شاخص	R ²
متغیر وابسته	
PH	۰/۱۴۲

ارزش بالای صفر آزمون استون-گیسر نیز ظرفیت و توان پیش‌بینی لازم مدل ساختاری را نشان می‌دهد. ضریب آزمون استون-گیسر برای متغیر سلامت اجتماعی شهروندان در فضاهای عمومی کلان شهر تبریز برابر با ۰/۱۵۴ به دست آمده است.

جدول ۸. آزمون استون-گیسر - (مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۳)

شاخص	Q ²
متغیر وابسته	
PH	۰/۱۵۴

همچنین به منظور بررسی فضاهای مختلف عمومی کلان شهر تبریز (پیاده‌راه تربیت، لاله پارک، ائل‌گلی، بازار، آبرسان و دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز)، از منظر مؤلفه‌های تبیین‌کننده سلامت اجتماعی از آزمون تی استفاده شده است. نتایج نشان می‌دهد که پیاده‌راه تربیت؛ در مؤلفه تعامل با بستر اکولوژیکی پیرامون و الگوی کاربری زمین و فعالیت‌ها دارای وضعیت نامطلوب و در بقیه موارد وضعیت مطلوبی می‌باشد. لاله پارک و آبرسان؛ در مؤلفه مفاهیم معنابخش فضای شهری و تعامل با بستر اکولوژیکی پیرامون دارای وضعیت نامطلوب هستند. ائل‌گلی؛ تنها در مؤلفه مفاهیم معنابخش فضای شهری و بازار؛ تنها در مؤلفه تعامل با بستر اکولوژیکی پیرامون دارای وضعیت نامطلوب هستند. همچنین دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز؛ تنها در مؤلفه مفاهیم اجتماعی فضای شهری مطلوب و سایر مؤلفه‌ها نامطلوب می‌باشد. بنابراین می‌توان گفت که فضاهای مختلف شهر تبریز از منظر شاخص‌های تبیین‌کننده سلامت اجتماعی تفاوت‌های اساسی باهم داشته‌اند و هیچ‌کدام از فضاها به‌طور کامل از سلامت اجتماعی برخوردار نیستند. در این بین ائل‌گلی و بازار، تا حدود زیادی از نظر شاخص‌های سلامت اجتماعی برخوردارند.

جدول ۹. مقایسه فضاهای مختلف عمومی کلان‌شهر تبریز باتأکید بر سلامت اجتماعی شهروندان - (مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۳)

فضاهای مورد بررسی	آزمون	مفاهیم اجتماعی فضای شهری	مفاهیم معنابخش فضای شهری	تعامل با بستر اکولوژیکی پیرامون	الگوی کاربری زمین و فعالیت‌ها	دسترسی‌پذیری و پویایی فضای شهری	بستر کالبدی مطلوب و سالم
پیاده‌راه تربیت	آماره T	۷/۵۶	۵/۶۲	-۱/۷۶	-۰/۴۴	۵/۸۱	۳/۷۹
	Sig	۰/۰۰۷	۰/۰۱۱	۰/۲۰۳	۰/۱۵۴	۰/۰۲۶	۰/۰۰۸
	نتیجه	تأیید	تأیید	رد	رد	تأیید	تأیید
لاله‌پارک	آماره T	۸/۴۵	۰/۴۹	۱/۱۵	۳/۸۱	۴/۳۹	۴/۷۶
	Sig	۰/۰۰۰	۰/۱۷۸	۰/۰۶۹	۰/۰۴۲	۰/۰۱۳	۰/۰۱۵
	نتیجه	تأیید	رد	رد	تأیید	تأیید	تأیید
انل‌گلی	آماره T	۹/۱۱	۱/۷۶	۱۰/۹۴	۷/۵۳	۴/۷۶	۶/۲۳
	Sig	۰/۰۰۰	۰/۲۵۱	۰/۰۰۸	۰/۰۰۳	۰/۰۱۷	۰/۰۲۵
	نتیجه	تأیید	رد	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید
بازار	آماره T	۸/۰۳	۶/۷۱	۲/۱۵	۴/۰۸	۸/۳۲	۷/۵۱
	Sig	۰/۰۰۱	۰/۰۰۵	۰/۱۵۹	۰/۰۳۶	۰/۰۱۵	۰/۰۰۹
	نتیجه	تأیید	تأیید	رد	تأیید	تأیید	تأیید
آبرسان	آماره T	۶/۹۴	۲/۵۴	۰/۸۱	۶/۳۹	۹/۱۵	۴/۱۱
	Sig	۰/۰۰۶	۰/۱۲۸	۰/۱۱۹	۰/۰۲۷	۰/۰۱۴	۰/۰۲۰
	نتیجه	تأیید	رد	رد	تأیید	تأیید	تأیید
دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز	آماره T	۶/۲۹	-۱/۶۵	۱/۵۷	۲/۴۵	۲/۸۱	۱/۴۶
	Sig	۰/۰۱۱	۰/۰۹۴	۰/۲۹۱	۰/۱۳۱	۰/۰۸۳	۰/۰۷۷
	نتیجه	تأیید	رد	رد	رد	رد	رد

باتمركز بر بررسی‌های صورت‌گرفته می‌توان تحقق شاخص‌های سلامت اجتماعی شهروندان در فضاهای مختلف شهر تبریز را به‌صورت زیر تبیین کرد.

❖ **مفاهیم اجتماعی فضای شهری؛** در این بُعد فضاهای عمومی منتخب مورد بررسی دارای وضعیت مطلوبی می‌باشند. به‌عبارتی در فضاهای موردتبیین همه شمولی آن‌ها، شکل‌گیری تعاملات اجتماعی و احساس امنیت کافی به‌طورکامل محقق شده‌اند. باین‌حال مدیریت و سیاست‌گذاری‌ها در این فضاها گاهی بادر نظرنگرفتن ترجیحات مختلف شهروندان موجب تهی‌شدن فضاها از مفاهیم اکولوژیکی و معنایی گردیده است. به‌عنوان مثال؛ در محدوده بازار تبریز و پیاده‌راه تربیت، عدم تأکید بر شاخص‌های اکولوژیکی و در محدوده آبرسان و لاله‌پارک، عدم توجه به شاخص‌های معنا نمود بیشتری دارند. بنابراین درک اجتماعی فضاهای شهری در برخی موارد از ضعف‌های اساسی در برنامه‌ریزی فضاهای عمومی محسوب می‌گردد.

❖ **مفاهیم معنابخش فضای شهری؛** مفاهیم معنابخش در فضاهای مختلف شهر تبریز ویژگی‌های متفاوتی را نمایش می‌دهد. خوانایی تقریباً در فضاهای مختلف مطلوب می‌باشد. دعوت‌کنندگی فضا در محیط‌هایی همچون انل‌گلی، با ورودی و خروجی قابل تشخیص مطلوب و در آبرسان، باتوجه به عدم وجود انسجام در طراحی نامطلوب می‌باشد. هویت منحصر به فرد و تعلق به فضا به در محدوده‌های تاریخی و بازار تبریز، نمود بیشتری دارد. همچنین احترام به نیازها و خواسته‌های شهروندان نیز در فضاهای مختلف تا حد نسبی مورد تأکید قرار گرفته است.

❖ **تعامل با بستر اکولوژیکی پیرامون؛** تأکید بر فضاهای سبز و آبی شهری و منظر طبیعی و چشم‌انداز مطلوب در اکثر فضاهای عمومی تبریز مورد غفلت قرار گرفته است (به‌غیر از انل‌گلی). اقتصادی شدن فضا و تأکید بر کسب سود از فضاهای مختلف موجب عدم تمایل و استفاده از مناظر طبیعی، سبز و آبی در فضاهای مختلف کلان‌شهر تبریز گردیده است.

❖ **الگوی کاربری زمین و فعالیت‌ها؛** امکان انجام فعالیت و رفتارهای متنوع (نشستن، قدم زدن، گفت‌وگو، بازی و غیره)، و تنوع عملکردی (رستوران، سرویس بهداشتی، تفریحی، خرید و غیره)، در فضاهای مختلف مطلوب بوده است. باین‌حال نیاز به بررسی ترجیحات مختلف شهروندان در راستای برنامه‌ریزی جامع این فضاها احساس می‌گردد.

❖ **دسترسی‌پذیری و پویایی فضای شهری؛** دسترسی آسان به دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز و لاله‌پارک، با بهره‌مندی از حمل‌ونقل عمومی میسر نمی‌باشد. همچنین تشویق به فعالیت، حرکت و پویایی در مکان‌هایی همچون بازار و آبرسان، باتوجه به تردد بسیار وسایل نقلیه و شهروندان نامطلوب می‌باشد.

❖ **بستر کالبدی مطلوب و سالم؛** وضعیت رسیدگی، تعمیر، نگهداری و مرمت فضاهای شهری در شهر تبریز مطلوب بوده است. با این حال عدم توجه به سرزندگی فضاها و خلاقیت در طراحی از یک سو و عدم پاسخ‌گویی آن‌ها به نیازهای مکانی و زمانی از سوی دیگر از کاستی‌های اساسی این فضاها محسوب می‌گردد.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

امروزه شهرها با توجه به رشد فیزیکی و جمعیتی گسترده خود از یک سو و فشارها و استرس‌های فراوان شهرنشینی از سوی دیگر نیاز به فضاهایی دارند که بتوان در آن‌ها به احساس آرامش کافی و سلامت روحی-روانی و جسمی شهروندان شان نائل آیند. به عبارتی فضاهای شهری بایستی با در نظر گرفتن شاخص‌های سلامت اجتماعی برنامه‌ریزی و طراحی گردند. بررسی‌های صورت گرفته در کلان شهر تبریز نشان می‌دهند که به منظور ارتقاء شاخص‌های سلامت اجتماعی شهروندان در فضاهای عمومی شهر نیازمند برنامه‌ریزی در ابعاد مختلف یعنی مفاهیم معنابخش فضای شهری، بستر کالبدی مطلوب و سالم، تعامل با بستر اکولوژیکی پیرامون، الگوی کاربری زمین و فعالیت‌ها، دسترسی‌پذیری و پویایی فضای شهری و مفاهیم اجتماعی فضای شهری می‌باشیم. اهمیت این موضوع بدان است که متأسفانه عدم توجه مناسب به برنامه‌ریزی فضاهای عمومی شهر موجب تهی شدن بار معنایی این فضاها و عدم پاسخ‌گویی به نیازهای مکانی و زمانی شهروندان و ایجاد سلامت روحی-روانی در بین آن‌ها می‌گردد. در کلان شهر تبریز دیدگاه جامع و شبکه‌ای در راستای توسعه فضاهای عمومی شهر بر مبنای شاخص‌های سلامت اجتماعی شهروندان وجود ندارد. برخی فضاها از منظر عملکردی، اکولوژیکی و برخی به لحاظ دسترسی و معنابخشی در وضعیت نامطلوب قرار دارند. با توجه به تأثیر بیشتر شاخص‌های اجتماعی-اکولوژیکی در ارتقاء سلامت عمومی جامعه و تحقق بخشی این شاخص‌های در فضاهای محدود همچون؛ *اتل‌گلی تبریز*، نیاز است تا با دیدگاه جامع و یکپارچه به برنامه‌ریزی توسعه فضاهای عمومی شهر از منظر شاخص‌های سلامت اجتماعی شهروندان اقدام نمود. به طور خاص، مبنی بر کاستی‌های موجود در فضاهای عمومی کلان شهر تبریز با اتکاء تحلیلی جامعه‌محور بر کیفیت فضاهای عمومی با تأکید بر سلامت اجتماعی شهروندان، می‌توان راهکارهای زیر را برای ارتقاء وضع موجود به کار بست.

← در بستر کالبدی مطلوب و سالم توجه به رعایت سلسله‌مراتب فضایی در شبکه اجتماعی فضاهای عمومی، رعایت اصل پیوستگی، تأکید بر مقیاس انسانی، تنوع فضایی و انعطاف‌پذیری مناسب در دسترسی‌ها ضروری می‌باشد. همچنین طراحی این فضاها بایستی با الگوهای خلاق و پویا با المان‌های مختلف و همچنین بازیابی مستمر در دوره‌های زمانی مشخص صورت پذیرد. به پاکیزگی و تمیزی فضاها نیز بایستی توجه گردد.

← به منظور تحقق مفاهیم اجتماعی مناسب فضاهای عمومی بایستی با ایجاد فضاهایی برای شکل‌گیری تعاملات اجتماعی برای گروه‌های سنی و جنسی مختلف و در نظر گرفتن امنیت آن‌ها توجه گردد.

← در ساختار معنایی-هویتی مؤلفه‌های مورد تأیید شامل معنادر بودن فضا برای کاربران، احساس آرامش روحی و روانی در بهره‌مندی از فضا، حس مکان و حضور و مشارکت فعال شهروندان در ن، توجه به بعد اجتماعی، اقتصادی، معنوی و فرهنگی افراد و تأکید بر الگوهای سستی و نشانه‌ها در طراحی کالبد-فضا می‌باشند.

← در ساختار عملکردی بایستی به ارائه فعالیت‌های متنوع برای گروه‌های سنی و جنسی، هماهنگی فعالیت‌ها با بستر کالبدی، پاسخ‌دهی فعالیت‌ها به نیازهای زمانی-مکانی، ارائه فعالیت‌های مناسب در ابعاد اجتماعی-فرهنگی همچون برقراری تعاملات اجتماعی و ترکیب فعالیت‌ها با سایر عناصر و فضاهای شهری توجه گردد.

← در بُعد دسترسی علاوه بر برنامه‌ریزی حمل و نقل مناسب به منظور دسترسی‌پذیری تمامی فضاهای شهری بایستی با اولویت قرار پیاده‌روی و دوچرخه‌سواری در فضاهای عمومی و کاهش تردد وسایل نقلیه موتوری به پویایی فضا اقدام نمود.

← تأکید بر بهره‌مندی از عناصر طبیعی و آبی به منظور شکل‌گیری منظر طبیعی و چشم‌انداز مطلوب با جانمایی مناسب آن‌ها در فضاهای مختلف ضروری است.

منابع

- توپچی خسرو شاهی، مسعود. ثقفی اصل، آرش. ستارزاده، داریوش. ستاری ساربانقلی، حسن. (۱۴۰۰). *ارزیابی تحقیق‌پذیری شاخص‌های کیفیت فضاهای عمومی شهری بر مبنای دیدگاه کرمونا (مطالعه موردی: شهر تبریز)*. فصلنامه علمی پژوهشی-جغرافیا و توسعه فضای شهری، دوره ۸، شماره ۲؛ (پیاپی ۱۵)، ۱۷۹-۱۹۶.
- حیدری، امیرحسین. حکیمیان، پاتنه‌آ. گلکار، کوروش. (۱۴۰۱). *تدوین مدلی برای ارزیابی عمومیت فضاهای شهری*. فصلنامه علمی پژوهشی-دانش‌شهرسازی، ۸۴-۶۷.
- دواتگر خرسند، المیرا. رحیمی، اکبر. (۱۴۰۳). *بررسی کیفیت فضاهای عمومی محلات مسکونی شهر تبریز از دیدگاه ساکنین با استفاده از تحلیل لکه‌های داغ و شاخص موران*. فصلنامه علمی پژوهشی-فضای شهری و حیات اجتماعی، دوره ۳، شماره ۹، ۴۷-۶۱.
- دواتگر خرسند، المیرا. رحیمی، اکبر. (۱۴۰۳). *بررسی کیفیت فضاهای عمومی محلات مسکونی شهر تبریز از دیدگاه ساکنین با استفاده از تحلیل لکه‌های داغ و شاخص موران*. فصلنامه علمی پژوهشی-فضای شهری و حیات اجتماعی، دوره ۳، شماره ۹، ۴۷-۶۱.
- رضاپور، ولی. موسوی، میر سعید. هادیلی، بهمن. (۱۴۰۰). *مطالعه چالش‌های برنامه‌ریزی فضایی کلان شهرهای ایران با محوریت نظام اقتصادی نوین (نمونه موردی کلان‌شهر تبریز)*. فصلنامه علمی پژوهشی-جغرافیا و برنامه‌ریزی، دوره ۲۵، شماره ۷۶، ۱۲۷-۱۱۳.
- سامه، رضا. (۱۳۹۷). *تأملی بر مفهوم «کیفیت» در معماری*. دوفصلنامه علمی پژوهشی-اندیشه معماری، دوره ۲، شماره ۳، ۶۴-۴۴.
- سامی، مهرداد. ثقفی اصل، آرش. حق‌لسان، مسعود. ستاری ساربانقلی، حسن. (۱۴۰۳). *تبیین نقش و تأثیر فضاهای شهری بر افزایش سلامت عمومی کلان‌شهرها با محوریت تغییرات اجتماعی-فرهنگی (مورد مطالعه: کلان‌شهر تبریز)*. فصلنامه علمی پژوهشی-تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۱، شماره ۳؛ (پیاپی ۸۲)، ۵۳-۳۳.
- سلیمانی مهرانجانی، محمد. تولایی، سیمین. رفیعیان، مجتبی. زنگانه، احمد. خزائی‌نژاد، فروغ. (۱۳۹۵). *زیست‌پذیری شهری: مفهوم، اصول، ابعاد و شاخص‌ها*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های جغرافیای برنامه‌ریزی شهری، دوره ۴، شماره ۱، ۵۰-۲۷.
- شاملو، شبنم. نقی‌زاده، محمد. حبیب، فرح. (۱۳۹۷). *واکاوی رویکردها و زمینه‌های نظری و تدوین چارچوب مفهومی منظر شهر*. فصلنامه علمی پژوهشی-معماری و شهرسازی آرمانشهر، دوره ۱۱، شماره ۲۳، ۲۰۹-۱۹۷.
- گنجی، محمد. اسلامی‌برزکی، زهرا. نیازی، محسن. (۱۳۹۴). *نقش سرمایه اجتماعی و فرهنگی در میزان احساس شهروندی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات جامعه‌شناختی شهری، دوره ۵، شماره ۱۷، ۵۶-۲۹.
- لینچ، کوین. (۱۳۹۵). *تئوری شکل شهر*. ترجمه: سیدحسین بحرینی، چاپ هفتم، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- Carmona, Matthew. (2014). *The Place-shaping Continuum: A Theory Of Urban Design Process*. Journal Of Urban Design, 19(1): 2-36.
- Hama Radha, Chro. (2022). *Biophilic Design Approach For Improving Human Health In The Built Environment*. International Transaction Journal Of Engineering, Management, & Applied Sciences & Technologies, 13(22): 1-12.
- Harvey, David. (2009). *Social Justice, Postmodernism And The City*. International Journal Of Urban And Regional Research, 16(4): 588-601.
- Hohlfeldt, Marion. Popescu, Carmen. (Eds.). (2023). *Living Politics In The City: Architecture As Catalyst For Public Space*. Leuven University Press.
- McGee, Beth. Park, Nam-Kyu. (2020). *Colour, Light, And Materiality: Biophilic Interior Design Presence In Research And Practice*. Journal Of Interiority 5(1): 27-52.
- Mohsin, Marwah M. Beach, Thomas. Kwan, Alan. (2023). *A Review Of Sustainable Urban Development Frameworks In Developing Countries*. Journal Of Sustainable Development, 16(5): 1-19.
- Sepe, Marichela. (2023). *Designing Healthy And Liveable Cities: Creating Sustainable Urban Regeneration*. Routledge.
- Sjövall, Isabelle A.K. Spiers, Hugo J. (2024). *The Potential Of Biophilic Design And Nature To Improve Health, Creativity And Well-Being*. Journal Of/In Book: Environmental Neuroscience, 225-281.
- Yulie Reindrawati, Dian. (2023). *Challenges Of Community Participation In Tourism Planning In Developing Countries*. Journal Of Cogent Social Sciences, 9(1): 1-12.

Type of Article (Research Article)

The Political And Economic Origins Of Social Crises In Iran (1991-2011)

Seyed Iman Ghorbani: Department of Political Sociology, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

***Tahmoures Shiri:** Department of Political Sociology, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Sara Mohamadpour Khabbaz: Department of Social Communication, WT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Article Info

Received: 2023/01/31
Accepted: 2023/09/05
PP: 94-105.

Keywords:

Political And Social Protests
Social Unrest
1370s–1390s SH (1991-2011)
Social Justice Realization
Economic Demands

Abstract

Political and social protests in recent decades have been among the most important issues of concern for policymakers in Iran. Analyzing the origins of these events is essential for reducing social unrest and developing effective strategies. This study aims to investigate the roots of political and social protests in Iran during the 1370s and 1390s SH (1991–2011), and seeks to answer the question: which social factors have played a decisive role in the emergence of these protests from a comparative and sociological perspective? Based on the main hypothesis of the study, the gap between citizens' legitimate expectations and the existing realities, disregard for evolving social and political values, economic demands, and the pursuit of social justice and equality have been key drivers of protest movements. Employing a mixed-methods (quantitative–qualitative) and comparative approach, and drawing on theories of relative deprivation—particularly the ideas of Ted Robert Gurr—and theories of social alienation, the research analyzes three significant instances of unrest. The findings indicate that the convergence of unmet expectations, socio-economic grievances, and value-based demands created the primary foundation for civil uprisings over the past two decades.

Citation: Ghorbani, Seyed Iman. Shiri, Tahmoures. Mohamadpour Khabbaz, Sara. (2025). The Political And Economic Origins Of Social Crises In Iran (1991-2011). *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(1; Ser. 85): 94-105.

DOI:

Extended Abstract

Introduction

The Islamic Revolution of Iran in February 1979 succeeded with slogans advocating justice and freedom. However, in recent decades, Iranian society has repeatedly faced crises and widespread civil protests that go beyond individual dissatisfaction. Demonstrations such as the events of July 1999, the 2009 elections, and the January 2018 unrest, alongside various labor protests, indicate common underlying factors including a sense of injustice, social alienation, and relative deprivation in the formation of these crises. This study, emphasizing sociological theories, examines the role of social components in these protests as well as their differences and similarities. It hypothesizes that the gap between legitimate expectations and existing realities, neglect of value and political developments, unaddressed economic demands, and weakness of social justice have been among the main causes of these disturbances. Additionally, the variation in the social composition and geographic scope of the protesters in these events is also considered.

Methodology

This study employs a mixed-methods approach, combining quantitative and qualitative methods, alongside a comparative perspective, to analyze the social and political factors influencing the formation of civil protests in Iran during the 1370s and 1390s (1991–2011). Methodologically, the research is descriptive-analytical, first examining the current situation and then analyzing the social causes and consequences of the protests. In the qualitative section, three key case studies of unrest in the years 1378 (1999), 1388 (2009), and 1396 (2018) are examined through content analysis of domestic and international media to clarify the role of media in representing concepts such as deprivation and social justice. In the quantitative section, using pairwise comparison methods and a questionnaire administered to 250 academic experts and university professors, key indicators were weighted according to their importance. This method provides high accuracy and reliability in simultaneously evaluating multiple criteria. The ultimate goal of the research is to clarify the role of social, economic, and value-based components in shaping political and social protests in Iran over the past two decades.

Results And Discussion

The three events of July 1999, June 2009, and January 2018, recognized as the most significant social protests in contemporary Iranian history, each emerged within different political, economic, and social contexts but all reflected widespread public dissatisfaction. An analysis of these incidents, grounded in theories of relative deprivation and social alienation, shows that common factors such as feelings of discrimination, injustice, and the gap between expectations and social realities played a central role in their occurrence. While the 1999 protests were primarily driven by the student movement, the 2009 unrest saw a prominent role played by the urban middle class and political elites, and in 2018, the lower social classes entered the protest arena on a broad scale. The media, especially in recent decades, have played a key role in shaping public opinion and highlighting demands; however, the failure to implement structural reforms has led to increased distrust and frustration. This study demonstrates that the social protests of the past two decades in Iran have their roots in a complex set of structural and psychological problems that extend beyond merely economic crises. Managerial inefficiency, widespread corruption, social inequalities, and the growing gap between legitimate popular demands and the performance of governing institutions have created fertile ground for rising dissatisfaction and distrust. Although the media have played an important role in raising awareness, the lack of effective reform measures has intensified feelings of deprivation and powerlessness. To reduce social tensions, comprehensive reforms in economic, political, and social domains are necessary, along with rebuilding the relationship between the government and the people so that justice and respect for citizens' rights become a reality, breaking the repetitive cycle of unrest.

خاستگاه‌های سیاسی و اقتصادی بحران‌های اجتماعی ایران در دهه‌های ۱۳۹۰-۱۳۷۰ش

سیدایمان قربانی: گروه جامعه‌شناسی سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
* طهمورث شیری: گروه جامعه‌شناسی سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
سارا محمدپور خباز: گروه ارتباطات اجتماعی، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
اعتراضات سیاسی و اجتماعی در دهه‌های اخیر از مهمترین موضوعات مورد توجه سیاست‌گذاران در ایران بوده‌اند. تحلیل خاستگاه‌های این رخدادها، در جهت کاهش ناآرامی‌های اجتماعی و ارائه راهکارهای مؤثر، از اهمیت بالایی برخوردار است. این پژوهش باهدف بررسی منشأ اعتراضات سیاسی و اجتماعی ایران در دهه‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۹۰، می‌کوشد به این پرسش پاسخ دهد که در چارچوبی تطبیقی و جامعه‌شناختی، کدام مؤلفه‌های اجتماعی در بروز این اعتراضات نقش تعیین‌کننده‌ای داشته‌اند. براساس فرضیه تحقیق، شکاف میان انتظارات مشروع شهروندان و واقعیات موجود، بی‌توجهی به تغییرات ارزشی و سیاسی، مطالبات اقتصادی، و خواست تحقق عدالت اجتماعی و برابری، از مهمترین عوامل شکل‌گیری این اعتراضات بوده‌اند. پژوهش با رویکردی ترکیبی (کمی-کیفی)، و تطبیقی، و باتکیه بر نظریه‌های «محرومیت نسبی»، به‌ویژه دیدگاه تد رابرت گر، و نظریه‌های مرتبط با «ازخودبیگانگی اجتماعی»، به تحلیل سه نمونه شاخص از این ناآرامی‌ها پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که هم‌زمانی شکاف انتظارات و واقعیت‌های اجتماعی با مطالبات اقتصادی و ارزش محور، بستر اصلی خیزش‌های مدنی در دو دهه گذشته را فراهم کرده است.	تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۱۴ شماره صفحات: ۹۴-۱۰۵
	واژگان کلیدی: اعتراضات سیاسی و اجتماعی ناآرامی‌های اجتماعی دهه‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۹۰ تحقق عدالت اجتماعی مطالبات اقتصادی
	استناد: قربانی، سیدایمان. شیری، طهمورث. محمدپور خباز، سارا. (۱۴۰۴). خاستگاه‌های سیاسی و اقتصادی بحران‌های اجتماعی ایران در دهه‌های ۱۳۷۰-۱۳۹۰ش. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۱؛ (پیاپی ۸۵)، ۹۴-۱۰۵.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «سیدایمان قربانی»، با عنوان «تبیین تطبیقی-جامعه‌شناختی از وقایع (اعتراضات)، مدنی در دو دهه اخیر در جامعه ایران»، است که به راهنمایی «دکتر طهمورث شیری»، و مشاوره «دکتر سارا محمدپور خباز»، استخراج شده است.

* نویسنده مسئول: طهمورث شیری

آدرس پست الکترونیک: shiri.tahmures@gmail.com

تلفن: ۰۹۱۲۳۴۴۸۶۵۵

مقدمه

انقلاب اسلامی ایران در بهمن‌ماه ۱۳۵۷ شمسی، با شعارهای عدالت‌خواهانه، آزادی‌طلبانه و تأکید بر تحقق مطالبات مردم به پیروزی رسید. با این حال، بررسی روندهای اجتماعی و سیاسی پس از انقلاب نشان می‌دهد که در دهه‌های اخیر، جامعه ایران به‌طور مکرر با بحران‌های اجتماعی و سیاسی مواجه بوده است؛ بحران‌هایی که از سطح نارضایتی فردی فراتر رفته و در قالب اعتراضات مدنی جمعی نمود یافته‌اند. از جمله مهمترین این رخدادها می‌توان به وقایع تیرماه ۱۳۷۸ (حادثه کوی دانشگاه)، اعتراضات پس از انتخابات ریاست‌جمهوری سال ۱۳۸۸، و ناآرامی‌های گسترده دی‌ماه ۱۳۹۶ اشاره کرد. افزون‌براین، اعتراضات صنفی گروه‌های مختلف اجتماعی به‌مانند معلمان، بازنشستگان، کارگران صنایع و معادن، کارگران شیلات و حمل‌ونقل شهری نیز گواهی بر ظرفیت بالای جامعه برای بروز کنش‌های اعتراضی است. این اعتراضات اگرچه در زمینه‌ها و گروه‌های اجتماعی مختلفی رخ داده‌اند، اما بررسی تطبیقی آن‌ها نشان می‌دهد که عوامل مشترکی چون احساس بی‌عدالتی، بیگانگی اجتماعی و محرومیت نسبی در بروز آن‌ها نقش مؤثر داشته‌اند. از این منظر، می‌توان از منظری جامعه‌شناختی و باتکیه بر نظریاتی همچون «احساس محرومیت نسبی» و «احساس از خودبیگانگی اجتماعی»، به‌واکاوی خاستگاه‌ها و علل اصلی شکل‌گیری این بحران‌ها پرداخت.

پرسش اصلی این تحقیق آن است که: کدام مؤلفه‌های اجتماعی در تبیین جامعه‌شناختی اعتراضات مدنی ایران در دو دهه اخیر نقش کلیدی دارند؟ و رخدادهای سال‌های ۱۳۷۸، ۱۳۸۸ و ۱۳۹۶ چه تفاوت‌ها و اشتراکاتی از نظر خاستگاه اجتماعی و عمق پیامدها دارند؟ - در راستای پاسخ به این پرسش، فرضیه اصلی تحقیق چنین صورت‌بندی می‌شود: تفاوت میان انتظارات مشروع جامعه و واقعیت‌های موجود، نادیده‌انگاشتن تحولات ارزشی و سیاسی، و مطالبات اقتصادی بر زمین‌مانده، در کنار ضعف در تحقق عدالت اجتماعی، از جمله مهمترین خاستگاه‌های اعتراضات اجتماعی و سیاسی دوده‌گذاشته بوده‌اند. همچنین فرض می‌شود که خاستگاه اجتماعی وقایع سه‌گانه متفاوت است: در تیرماه ۱۳۷۸ بدنه اصلی معترضان دانشجویان بودند، در حالی که در سال‌های ۱۳۸۸ و به‌ویژه ۱۳۹۶، بدنه‌ای گسترده‌تر و از طبقات مختلف اجتماعی در این اعتراضات مشارکت داشتند. از منظر گستره جغرافیایی و سطح نارضایتی عمومی نیز می‌توان گفت که وقایع دی‌ماه ۱۳۹۶ از نظر پیامدهای اجتماعی و سیاسی، نسبت به وقایع پیشین، دارای اهمیت بیشتری بوده است، حال آنکه وقایع تیرماه ۱۳۷۸ به دلیل محدودبودن به محیط‌های دانشگاهی و عدم حمایت گسترده مردمی، تأثیرگذاری کمتری داشته‌اند.

پیشینه تحقیق

- رضا محموداوغلی و یعسوب اصغری‌نیاری (۱۳۹۶)، با «بررسی عوامل مؤثر بر خشونت سیاسی (مطالعه موردی: جمعیت بلوچ شهر زاهدان)»؛ به این نتیجه رسیدند که در کنار عوامل جامعه‌شناختی مانند محرومیت نسبی، عوامل دیگری همچون ساختار اجتماعی-فرهنگی خاص، سیستم قوم‌مداری، جغرافیای طبیعی استان، قاچاق مواد مخدر، تعداد زیاد اتباع بیگانه در منطقه و تقویت گروه‌های تروریستی توسط عوامل خارجی بر میزان خشونت در این منطقه تأثیرگذار است (محموداوغلی، اصغری‌نیاری، ۱۳۹۶: ۹۶-۷۳).

- آمنه صدیقیان بیدگلی (۱۳۹۵)، با بررسی «کنش سیاسی دانشجویان و تأثیر محرومیت نسبی بر آن»؛ به‌طور خاص، کنش‌های سیاسی اعتراضی دانشجویان از دیدگاه جامعه‌شناختی و رابطه آن با محرومیت نسبی از دیدگاه روان‌شناختی موردبررسی قرار داد و دریافت که پتانسیل بالای کنش‌های سیاسی اعتراضی و احساس محرومیت نسبی در پاسخ‌دهندگان وجود داشت و رابطه این دو متغیر نیز معنادار بود (صدیقیان بیدگلی، ۱۳۹۵: ۲۶۹-۲۴۳).

- علیرضا محسنی‌تبریزی و محمدحسین درویش‌ملا (۱۳۸۷)، در پژوهشی «سنجش میزان احساس محرومیت نسبی و محرومیت نسبی ادراکی جوانان (مطالعه شهر تهران)»؛ به این نتیجه رسیدند که میان احساس محرومیت نسبی و هر یک از متغیرهای وضعیت فعالیت اقتصادی (اشتغال)، سن، جنس، تحقیقات، درآمد و وضع مالکیت مسکن رابطه وجود دارد (محسنی‌تبریزی، درویش‌ملا، ۱۳۸۷: ۹۸-۷۳).

ادبیات و مبانی نظری

یکی از نظریه‌های بنیادین در تبیین علل شکل‌گیری بحران‌های اجتماعی و سیاسی، نظریه «محرومیت نسبی» است. این نظریه بر واکنش ذهنی و روانی افراد در برابر مقایسه وضعیت خود با دیگران یا با انتظاراتشان تأکید دارد. درواقع، احساس نارضایتی ناشی از این مقایسه است که منجر به بروز رفتارهای اعتراضی و ناآرامی‌های اجتماعی می‌شود، نه صرفاً فقر یا محرومیت عینی. مفهوم «محرومیت نسبی»، نخستین بار توسط والتر رانسن^۱، در سال ۱۹۷۹ میلادی مطرح شد و سپس شلوما ییتزاک^۲، با استفاده از آن، مدل ریاضی برای تحلیل درآمد ارائه کرد. از جمله نظریه‌پردازان برجسته این حوزه می‌توان به جیمز دیویس^۳ و تد رابرت گر^۴ اشاره کرد. دیویس، در نظریه «توقعات فزاینده»؛ خود معتقد است زمانی که افراد احساس می‌کنند کل گروه اجتماعی‌شان در وضعیت محرومانه‌تری قرار دارد، احتمال بیشتری برای مشارکت فعالانه در جنبش‌های اجتماعی دارند. او محرومیت را نه پدیده‌ای مطلق، بلکه امری نسبی می‌داند که از مقایسه ذهنی ناشی می‌شود (بشپریه، ۱۳۹۱: ۱۰۲). گر، نویسنده کتاب (چرا انسان‌ها شورش می‌کنند)^۵، نظریه‌پرداز کلیدی در این حوزه است. وی براین باور است که شورش‌های سیاسی نتیجه نارضایتی ناشی از شکاف میان انتظارات ارزشی (خواسته‌ها)، و توانایی‌های ارزشی (داشته‌ها)، است. این شکاف درک شده، که محرومیت نسبی را شکل می‌دهد، می‌تواند تحت تأثیر متغیرهای اجتماعی به کنش‌های خشونت‌آمیز منجر شود. گر، ۳ نوع محرومیت نسبی را شناسایی می‌کند: محرومیت نزولی^۶، محرومیت ناشی از بلندپروازی^۷ و محرومیت صعودی^۸ (کوزر، ۱۳۹۳: ۲۸).

«نظریه احساس از خود بیگانگی اجتماعی» نیز در تحلیل علل شکل‌گیری ناآرامی‌های اجتماعی جایگاه مهمی دارد. این نظریه بر گسست ذهنی و روانی فرد از جامعه، دیگران و حتی خویشتن تأکید دارد. افراد در چنین حالتی، جامعه را فضایی بیگانه می‌یابند که در آن نقشی برای خود نمی‌بینند و در نتیجه از مشارکت اجتماعی کناره می‌گیرند. کارل مارکس^۹، بیگانگی را فرایندی می‌داند که طی آن کارگر از محصول کار خود جدا می‌شود. کارگر، محصولی را که خود تولید کرده، موجودیتی مستقل می‌پندارد و در این فرایند، خود را نیز فراموش می‌کند. مارکس، این وضعیت را تهدیدی برای تمامیت شخصیت انسانی می‌داند (فتحی، محمدی، ۱۳۹۰: ۱۶۱). ریش فروم^{۱۰}، معتقد است بیگانگی زمانی رخ می‌دهد که فرد در تعاملات اجتماعی، منافع دیگران را بر خواسته‌های خود مقدم بدارد و در نهایت به موجودی از خود بیگانه بدل شود (سیدامامی، ۱۳۹۲: ۲۶). گئورگ لوکاچ^{۱۱}، با وام‌گیری از مفهوم «بت‌وارگی کالا»، نزد مارکس، اصطلاح شیء‌وارگی^{۱۲} را برای تبیین بیگانگی به کار می‌برد. وی آن را پدیده‌ای می‌داند که هم در سطح عینی (روابط کالایی شده)، و هم در سطح ذهنی (فقدان کنترل فرد بر شرایط خود)، نمود می‌یابد. هربرت مارکوزه^{۱۳}، بیگانگی را نشانه‌ای از جدایی افراد از یکدیگر و از جامعه می‌داند. او در جامعه مصرفی، انسان‌ها را موجوداتی تک‌ساحتی توصیف می‌کند که هویت‌شان از طریق مصرف تعریف می‌شود و آزادی‌شان در کار بیشتر و خرید بیشتر خلاصه می‌گردد (مشیرزاده، ۱۳۹۵: ۸۵). رابرت مرتن^{۱۴}، بیگانگی را در قالب آنومی تحلیل می‌کند. به اعتقاد او، وقتی افراد قادر به دستیابی به اهداف مشروع از راه‌های پذیرفته شده نیستند، به کج‌روی روی می‌آورند. این واکنش ممکن است شکل‌هایی چون نوآوری، شعاع‌گرایی، انزواطلبی یا طغیان به خود بگیرد (محسنی تبریزی، ۱۳۸۳: ۶۵). ملوین سیمن^{۱۵}، نیز با ارائه یک چارچوب نظری ۵ گانه، به تبیین انواع بیگانگی می‌پردازد: احساس

^۱ Walter Runciman^۲ Shlomo Yitzhaki^۳ James Davies^۴ Ted Robert Gurr^۵ Why Men Rebel^۶ Decremental Deprivation^۷ Aspirational Deprivation^۸ Progressive Deprivation^۹ Karl Marx^{۱۰} Erich Fromm^{۱۱} Georg Lukács^{۱۲} Reification^{۱۳} Herbert Marcuse^{۱۴} Robert Merton^{۱۵} Melvin Seeman

بی‌قدرتی^{۱۶}، احساس بی‌معنایی^{۱۷}، احساس بی‌هنجاری^{۱۸}، احساس انزوای اجتماعی^{۱۹} و احساس تنفر از خویش^{۲۰}. ماری لوین^{۲۱}، بیگانگی را در قالب بیگانگی سیاسی-اجتماعی تحلیل می‌کند (هولاب، ۱۴۰۰: ۶۳-۶۱). در این حالت، فرد احساس می‌کند مشارکت او در روندهای اجتماعی و سیاسی بی‌اثر است و بنابراین از فرایندهای اجتماعی کناره می‌گیرد. و یورگن هابرماس^{۲۲}، باتأکید بر «ساختارهای تحریف‌شده ارتباطی»، بر این باور است که سلطهٔ ایدئولوژی و عقلانیت ابزاری باعث زوال عرصهٔ عمومی و شکل‌گیری بیگانگی گسترده در جامعه می‌شود. وی نتیجهٔ این وضعیت را کاهش معنا، تزلزل هویت جمعی و افزایش بیگانگی می‌داند (کلانتری و دیگران، ۱۳۹۱: ۳۶-۲۷).

مواد و روش تحقیق

روش این پژوهش، ترکیبی (کمی-کیفی)، و تطبیقی است و در سطح کلان و میانی به تحلیل عوامل اجتماعی و سیاسی مؤثر در شکل‌گیری اعتراضات مدنی ایران در دهه‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۹۰ می‌پردازد. از منظر روش‌شناختی، این تحقیق به صورت توصیفی-تحلیلی طراحی شده است؛ بدین معنا که ابتدا وضعیت موجود تحلیل شده، سپس علل و پیامدهای اجتماعی اعتراضات بررسی می‌گردد. در بخش کیفی، برای درک بهتر زمینه‌های اجتماعی مؤثر بر شکل‌گیری اعتراضات، ۳ نمونهٔ شاخص از ناآرامی‌های سال‌های ۱۳۷۸، ۱۳۸۸ و ۱۳۹۶ مورد بررسی تطبیقی قرار گرفته‌اند. در این راستا، داده‌های کیفی از طریق تحلیل محتوای رسانه‌های جمعی داخلی و خارجی، اعم از صدا و سیما، روزنامه‌ها، ماهنامه‌ها، و پایگاه‌های خبری معتبر، گردآوری شده‌اند. تمرکز اصلی این تحلیل بر نقش رسانه‌ها در بازنمایی مفاهیمی چون محرومیت، عدالت اجتماعی و انتظارات شهروندان بوده است. در بخش کمی، برای سنجش میزان اهمیت شاخص‌های اجتماعی مؤثر در بروز اعتراضات، از روش وزن‌دهی معیارها به صورت مقایسه‌ی زوجی استفاده شده است. ابتدا شاخص‌های کلیدی از تحلیل رویدادهای ۳ گانه استخراج شد و سپس پرسش‌نامه‌ای براساس این شاخص‌ها طراحی و در اختیار ۲۵۰ نفر از خبرگان علمی و استادان دانشگاه قرار گرفت. از آن‌ها خواسته شد تا براساس میزان اهمیت هر شاخص نسبت به دیگر شاخص‌ها، نمره‌دهی کنند. داده‌های به دست آمده از این فرایند با بهره‌گیری از روش مقایسهٔ زوجی تحلیل شدند. استفاده از روش مقایسهٔ زوجی به دلیل دقت بالا در وزن‌دهی و امکان ارزیابی هم‌زمان چندمعیار، اعتبار نتایج را افزایش داده است برپایهٔ (جدول ۱). هدف‌نهایی این رویکرد، دستیابی به تصویری روشن از نقش مؤلفه‌های اجتماعی، اقتصادی و ارزشی در شکل‌گیری اعتراضات سیاسی و اجتماعی در دو دههٔ گذشته در ایران است.

جدول ۱: امتیازدهی مقیاس زوجی در رابطه با محور پژوهش- (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

ارزش	وضعیت مقایسهٔ نسبت به ز	توضیح
۱	ترجیح یکسان	شاخص ۱ نسبت به ۲ اهمیت برابر دارد یا ارجحیتی نسبت به هم ندارند.
۳	کمی مرجح	گزینه یا شاخص ۱ نسبت به ۲ کمی مهمتر است.
۵	خیلی مرجح	گزینه یا شاخص ۱ نسبت به ۲ مهمتر است.
۷	خیلی مرجح	گزینه ۱ دارای ارجحیت خیلی بیشتری از ۲ است.
۹	کاملاً مرجح	گزینه ۱ از ۲ مطلقاً مهمتر و قابل مقایسه با ۲ نیست.
۲-۴-۶	بینابین	ارزش‌های بینابین را نشان می‌دهد. مثلاً ۸ بیانگر اهمیتی زیادتر از ۷ و پایین‌تر از ۹ برای ۱ است.

بحث و یافته‌های تحقیق

- گسترهٔ واکاوی

۳ خرداد تیرماه ۱۳۷۸، خردادماه ۱۳۸۸ و دی‌ماه ۱۳۹۶، از مهمترین و تأثیرگذارترین اعتراضات اجتماعی در تاریخ جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شوند که هر کدام در بستری متفاوت شکل گرفتند اما به نوعی بازتاب نارضایتی عمومی از وضعیت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی

^{۱۶} Powerlessness

^{۱۷} Meaninglessness

^{۱۸} Normlessness

^{۱۹} Social Isolation

^{۲۰} Self-Estrangement

^{۲۱} Marie Jahoda Levine

^{۲۲} Jürgen Habermas

کشور بودند. بررسی این ۳ حادثه باتکیه بر نظریه‌های «محرومیت نسبی» و «از خودبیگانگی اجتماعی»، می‌تواند ما را در درک عمیق‌تر از منشأ نارضایتی‌ها و چگونگی گسترش آن‌ها یاری دهد.

← تیرماه ۱۳۷۸-جنبش دانشجویی و رسانه‌ها

ریشه این رخداد به توقیف «روزنامه سلام»، بازمی‌گردد که نماد محدودسازی فضای سیاسی و مطبوعاتی تلقی شد. دانشجویان، که همواره یکی از نیروهای پیش‌برنده تحولات اجتماعی در ایران بوده‌اند، با برگزاری تجمعاتی در کوی دانشگاه تهران واکنش نشان دادند. واکنش خشونت‌آمیز نیروهای انتظامی و لباس شخصی‌ها به این تجمعات، باعث گسترش اعتراضات به شهرهایی چون تبریز و اصفهان شد. نقش رسانه‌ها، به‌ویژه مطبوعات اصلاح‌طلب، در اطلاع‌رسانی و برجسته‌سازی این رخداد بسیار پررنگ بود. این اعتراضات، نخستین تجربه بعد از انقلاب بود که مسئله «آزادی بیان» و «حق اعتراض مدنی»، را در سطحی گسترده مطرح کرد. تحلیل جامعه‌شناختی این رخداد با تمرکز بر نظریه از خودبیگانگی اجتماعی نشان می‌دهد دانشجویان خود را در ساختار رسمی کشور بی‌اثر یافته و در قالب واکنش‌های اعتراضی خواستار بازگشت به نقش فعال و مؤثر در جامعه بودند.

← خردادماه ۱۳۸۸-بحران مشروعیت و قدرت رسانه‌های نو

این اعتراضات در واکنش به نتایج اعلام‌شده انتخابات دهم ریاست‌جمهوری آغاز شد. طرح ادعای تقلب، به سرعت به نارضایتی‌های گسترده‌تری از وضعیت سیاسی کشور گره خورد. اعتراضات ابتدا در تهران و سپس در شهرهای بزرگ ادامه یافت. نقش شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌های مجازی در سازمان‌دهی این اعتراضات بی‌سابقه بود. از منظر نظریه محرومیت نسبی، بخشی از طبقه متوسط و نخبگان شهری که در دوره اصلاحات به مشارکت سیاسی امیدوار شده بودند، با شکست اصلاح‌طلبان و احساس عدم امکان تغییر از درون، به خیابان آمدند. جنبش سبز، با شعارهایی مانند «رأی من کو؟» و «درود بر ایران»، در ابتدا رویکردی مدنی و درون‌ساختاری داشت اما به مرور زمان با برخوردهای امنیتی و خشونت‌بار، رادیکالتر شد.

← دی‌ماه ۱۳۹۶-اعتراضات توده‌ای با محوریت مسائل اقتصادی

این اعتراضات برخلاف دو رخداد قبلی، نه از دانشگاه و نه از کلان‌شهرها، بلکه از شهرهای کوچک و حاشی‌های آغاز شد. محرک اولیه، نارضایتی از گرانی و فساد اقتصادی بود اما به سرعت به شعارهای ساختارشکنانه و ضدنظام تبدیل شد. شرکت‌کنندگان در این اعتراضات عمدتاً از طبقات فرودست جامعه بودند که احساس می‌کردند از مواهب اقتصادی کشور محروم شده‌اند. نظریه محرومیت نسبی در اینجا به خوبی قابل کاربرد است؛ چراکه شکاف طبقاتی، بیکاری بالا، فساد گسترده و بی‌اعتمادی به وعده‌های دولت، محرک این ناآرامی‌ها بودند. برخلاف حوادث ۷۸ و ۸۸، در این موج اعتراضی اصلاح‌طلبان و نخبگان سیاسی غایب بودند و فضای مجازی فارسی‌زبان خارج از کشور، نقش پررنگی در هدایت افکار عمومی داشت.

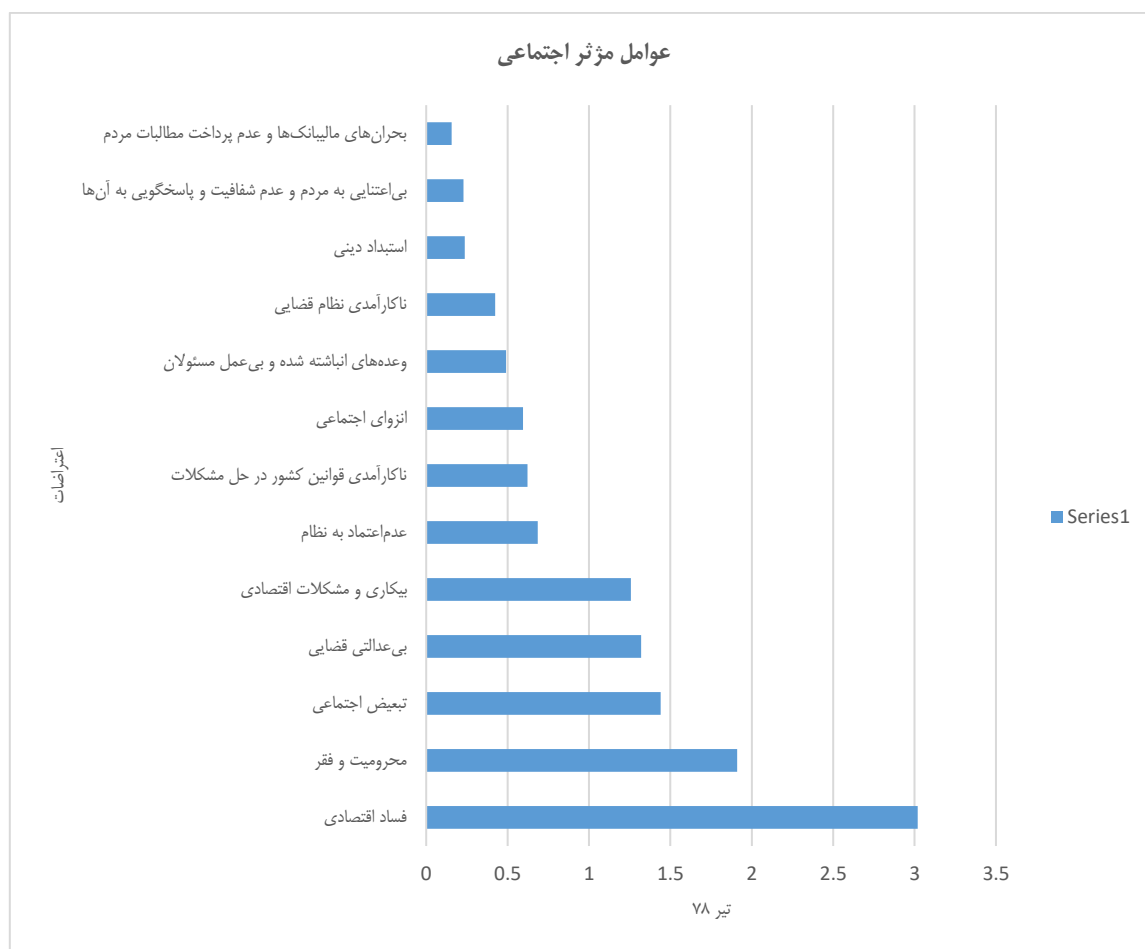
در نتیجه، هر ۳ اعتراض از بسترهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ویژه‌ای برخاسته‌اند. در سال ۱۳۷۸، مسئله آزادی بیان و خشونت با دانشجویان؛ در سال ۱۳۸۸، اعتراض به ساختار سیاسی و فرایند انتخابات؛ و در سال ۱۳۹۶، نارضایتی اقتصادی و فاصله طبقاتی. نظریه‌های «از خودبیگانگی اجتماعی» و «محرومیت نسبی»، به خوبی می‌توانند روند انباشت نارضایتی، افول اعتماد عمومی و واکنش‌های اعتراضی را توضیح دهند. جنبش دانشجویی، طبقه متوسط و طبقه فرودست، هر کدام در این ۳ رخداد نقش‌های متفاوتی ایفاء کرده‌اند که به وضوح گویای دگرگونی الگوهای اعتراض در ایران است.

← تحلیل داده‌ها

در جدولی که در ادامه ارائه می‌شود برپایه (جدول ۲ تا ۴)، و نمودارهای برپایه (نمودار ۱ تا ۳)، میزان اهمیت این مؤلفه‌ها توسط جامعه آماری متشکل از ۲۵۰ نفر از نخبگان و اساتید دانشگاه، از طریق وزن‌دهی اصلی با مقیاس زوجی نشان داده شده است.

جدول ۲. وزن‌دهی به مؤلفه‌های اجتماعی مؤثر در اعتراضات تیر ۱۳۷۸- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۲)

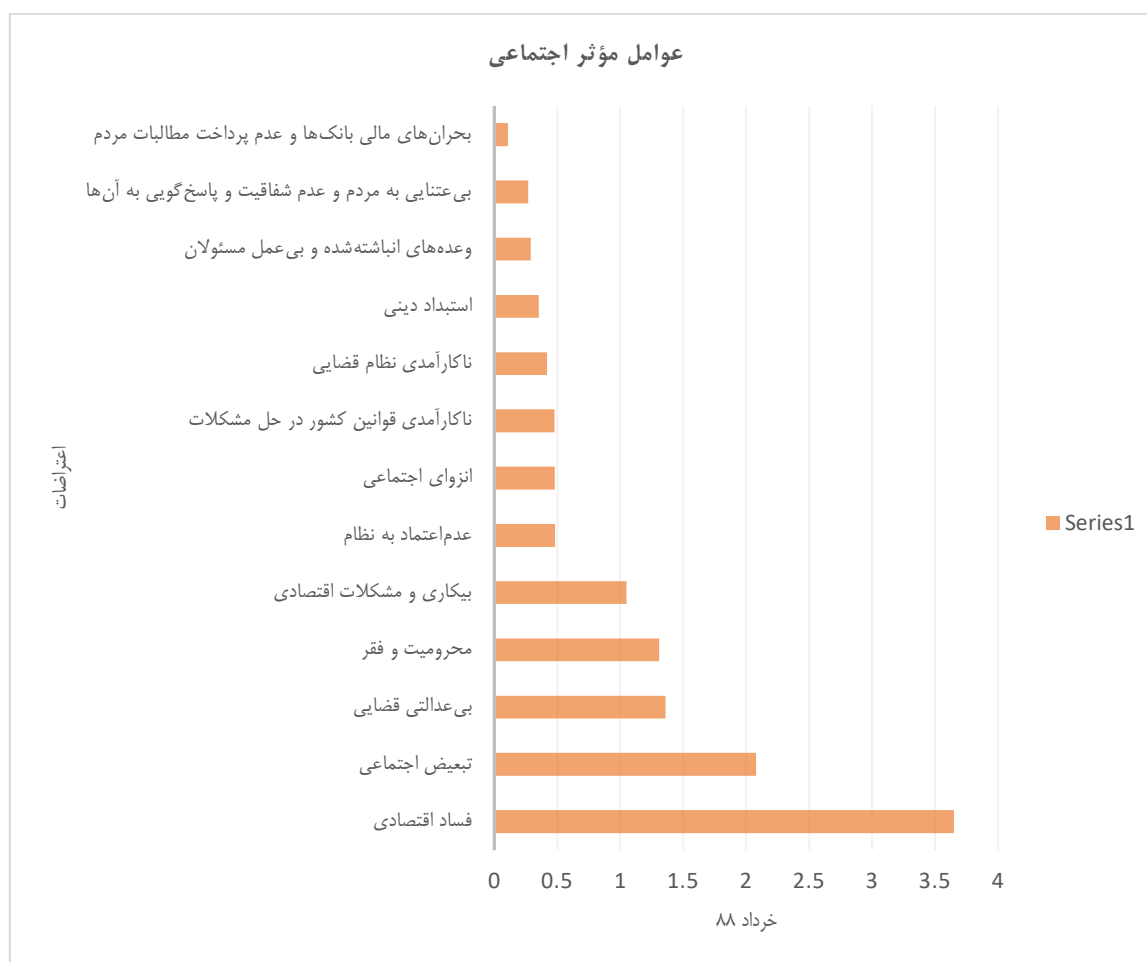
شاخص‌های اجتماعی	فساد اقتصادی	تبعیض اجتماعی	بی‌عدالتی قضایی	محروریت و فقر	انزوای اجتماعی	بیکاری و مشکلات اقتصادی	بی‌اعتمادی به نظام	ناکارآمدی نظام قضایی	در حل مشکلات	ناکارآمدی قوانین کشور	و بی‌عمل مسئولان	وعده‌های انباشته‌شده	استبداد دینی	شفافیت و پاسخ‌گویی به آن‌ها	بی‌اعتنایی به مردم و عدم	بحران‌های مالی بانک‌ها و عدم پرداخت مطالبات مردم
فساد اقتصادی	۱	۳	۵	۲	۴	۲	۲	۵	۲	۲	۲	۲	۴	۴	۴	۴
تبعیض اجتماعی	۱/۳	۱	۲	۲	۲	۲	۲	۴	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۴
بی‌عدالتی قضایی	۱/۵	۱/۲	۱	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۳	۲	۲	۲	۲	۴
محروریت و فقر	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱	۳	۲	۳	۵	۳	۳	۵	۵	۲	۳	۳	۳
انزوای اجتماعی	۱/۳	۱/۲	۱/۲	۱/۳	۱	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲
بیکاری و مشکلات اقتصادی	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱	۲	۳	۲	۲	۲	۲	۲	۳	۳	۳
عدم اعتماد به نظام	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۳	۱/۲	۱/۲	۱	۳	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۴
ناکارآمدی نظام قضایی	۱/۵	۱/۳	۱/۲	۱/۵	۱/۲	۱/۳	۱/۳	۱	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۴
ناکارآمدی قوانین کشور در حل مشکلات	۱/۳	۱/۳	۱/۲	۱/۳	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲
وعده‌های انباشته شده و بی‌عمل مسئولان	۱/۳	۱/۲	۱/۳	۱/۵	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱	۲	۲	۲	۲	۳
استبداد دینی	۱/۳	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱	۳	۳	۳
بی‌اعتنایی به مردم و عدم شفافیت و پاسخ‌گویی به آن‌ها	۱/۳	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۳	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۳	۱	۱	۴
بحران‌های مالی بانک‌ها و عدم پرداخت مطالبات مردم	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱/۲	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱/۲	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱

نمودار ۱. عوامل اجتماعی مؤثر در اعتراضات تیر ۱۳۷۸- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۲)

جدول ۳: وزن دهی به مؤلفه‌های اجتماعی مؤثر در اعتراضات خرداد ۱۳۸۸ – (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۲)

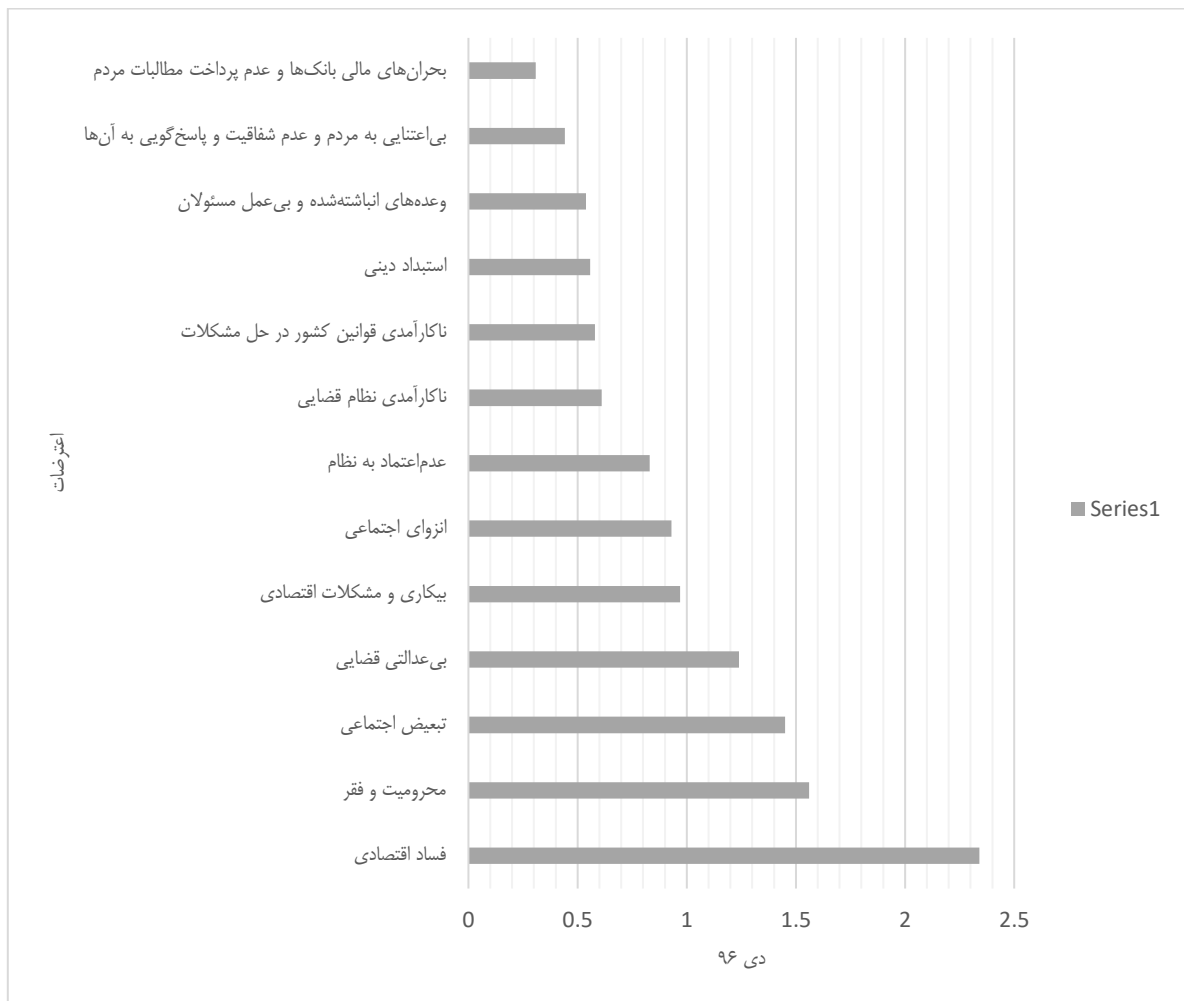
شاخص‌های اجتماعی	فساد اقتصادی	تبعیض اجتماعی	بی‌عدالتی قضایی	محروریت و فقر	انزوای اجتماعی	بیکاری و مشکلات اقتصادی	بی‌اعتماد به نظام	ناکارآمدی نظام قضایی	ناکارآمدی قوانین کشور در حل مشکلات	و بی‌عمل مسئولان و وعده‌های انباشته شده	استبداد دینی	شفافیت و پاسخ‌گویی به آن‌ها	بی‌اعتنایی به مردم و عدم پرداخت مطالبات مردم	بحران‌های مالی بانک‌ها و عدم پرداخت مطالبات مردم
فساد اقتصادی	۱	۹	۸	۸	۷	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۹
تبعیض اجتماعی	۱/۹	۱	۲	۸	۸	۸	۸	۷	۷	۶	۸	۸	۸	۶
بی‌عدالتی قضایی	۱/۸	۱/۲	۱	۹	۹	۵	۵	۲	۲	۵	۲	۲	۲	۵
محروریت و فقر	۱/۸	۱/۸	۱/۹	۱	۹	۲	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹
انزوای اجتماعی	۱/۷	۱/۸	۱/۹	۱/۹	۱	۲	۳	۲	۲	۲	۵	۲	۲	۲
بیکاری و مشکلات اقتصادی	۱/۸	۱/۸	۱/۵	۱/۲	۱/۲	۱	۷	۷	۵	۷	۷	۵	۵	۷
عدم اعتماد به نظام	۱/۸	۱/۸	۱/۵	۱/۹	۱/۳	۱/۷	۱	۳	۳	۳	۲	۳	۳	۷
ناکارآمدی نظام قضایی	۱/۸	۱/۷	۱/۲	۱/۹	۱/۲	۱/۷	۱/۳	۱	۳	۳	۳	۲	۲	۵
ناکارآمدی قوانین کشور در حل مشکلات	۱/۸	۱/۷	۱/۲	۱/۹	۱/۲	۱/۵	۱/۳	۱/۳	۱	۳	۵	۵	۵	۷
وعده‌های انباشته شده و بی‌عمل مسئولان	۱/۸	۱/۶	۱/۵	۱/۹	۱/۲	۱/۷	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱	۳	۲	۲	۵
استبداد دینی	۱/۸	۱/۸	۱/۲	۱/۹	۱/۵	۱/۷	۱/۲	۱/۳	۱/۵	۱/۳	۱	۵	۵	۹
بی‌اعتنایی به مردم و عدم شفافیت و پاسخ‌گویی به آن‌ها	۱/۸	۱/۸	۱/۲	۱/۹	۱/۲	۱/۵	۱/۳	۱/۲	۱/۵	۱/۲	۱/۵	۱	۱	۹
بحران‌های مالی بانک‌ها و عدم پرداخت مطالبات مردم	۱/۹	۱/۶	۱/۵	۱/۹	۱/۲	۱/۷	۱/۷	۱/۵	۱/۷	۱/۵	۱/۹	۱/۹	۱/۹	۱

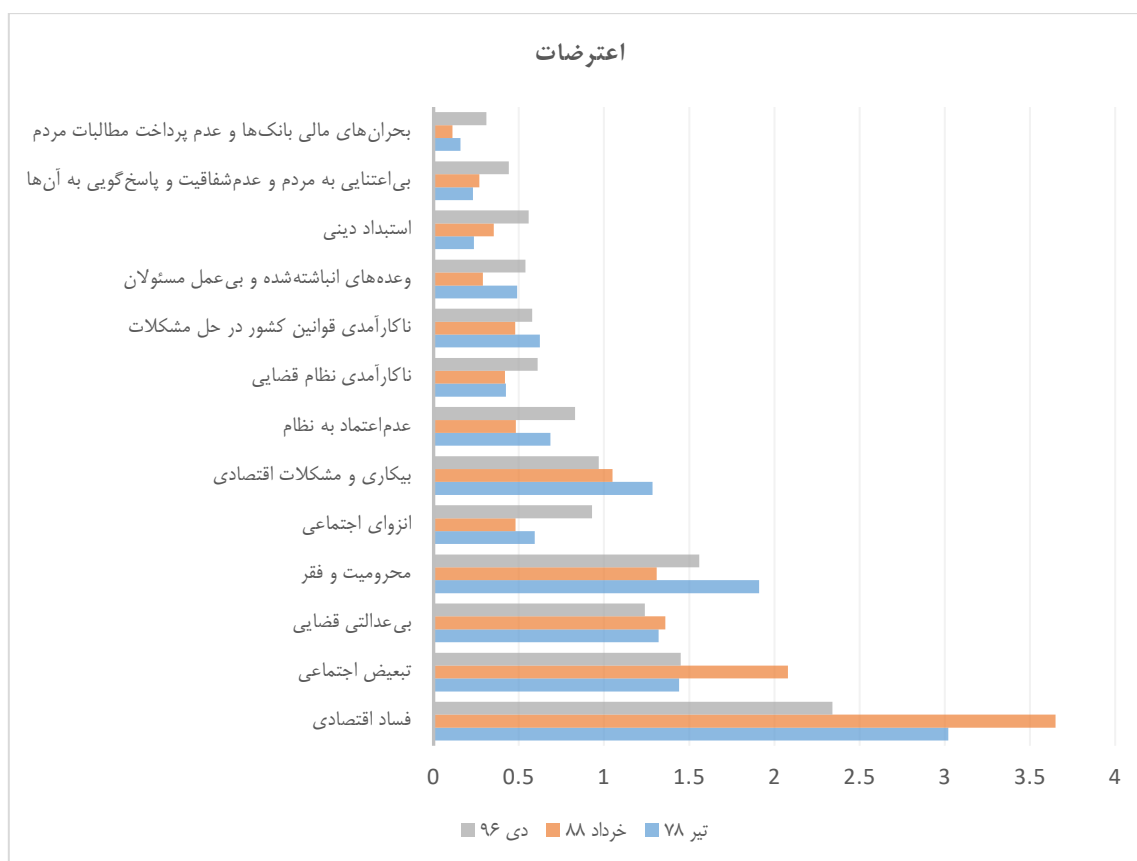
نمودار ۲. عوامل اجتماعی مؤثر در اعتراضات خرداد ۱۳۸۸ – (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۲)

جدول ۴. وزن‌دهی به مؤلفه‌های اجتماعی مؤثر در اعتراضات دی ۱۳۹۶- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۲)

شاخص‌های اجتماعی	فساد اقتصادی	تبعیض اجتماعی	بی‌عدالتی قضایی	محرومیت و فقر	انزوای اجتماعی	بیکاری و مشکلات اقتصادی	بی‌اعتماد به نظام	ناکارآمدی نظام قضایی	ناکارآمدی قوانین کشور در حل مشکلات	وعده‌های انباشته‌شده و بی‌عمل مسئولان	استبداد دینی	بی‌اعتنایی به مردم و عدم شفافیت و پاسخ‌گویی به آن‌ها	بحران‌های مالی بانک‌ها و عدم پرداخت مطالبات مردم
فساد اقتصادی	۱	۳	۵	۵	۹	۸	۸	۸	۵	۵	۳	۵	۸
تبعیض اجتماعی	۱/۳	۱	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۵	۵	۵	۳	۳
بی‌عدالتی قضایی	۱/۵	۱/۳	۱	۳	۵	۵	۳	۹	۳	۳	۳	۵	۳
محرومیت و فقر	۱/۵	۱/۳	۱/۳	۱	۵	۸	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹
انزوای اجتماعی	۱/۹	۱/۳	۱/۵	۱/۵	۱	۲	۳	۳	۳	۳	۲	۳	۳
بیکاری و مشکلات اقتصادی	۱/۸	۱/۳	۱/۵	۱/۸	۱/۲	۱	۸	۹	۹	۹	۹	۵	۸
عدم‌اعتماد به نظام	۱/۸	۱/۳	۱/۳	۱/۹	۱/۳	۱/۸	۱	۵	۵	۵	۵	۵	۵
ناکارآمدی نظام قضایی	۱/۸	۱/۳	۱/۹	۱/۹	۱/۳	۱/۹	۱/۵	۱	۳	۲	۳	۴	۶
ناکارآمدی قوانین کشور در حل مشکلات	۱/۵	۱/۵	۱/۳	۱/۹	۱/۳	۱/۹	۱/۵	۱/۳	۱/۲	۱/۶	۱	۶	۶
وعده‌های انباشته‌شده و بی‌عمل مسئولان	۱/۵	۱/۵	۱/۳	۱/۹	۱/۳	۱/۹	۱/۵	۱/۳	۱/۹	۱	۹	۶	۵
استبداد دینی	۱/۳	۱/۵	۱/۳	۱/۹	۱/۳	۱/۹	۱/۵	۱/۳	۱/۹	۱/۹	۱	۲	۲
بی‌اعتنایی به مردم و عدم شفافیت و پاسخ‌گویی به آن‌ها	۱/۵	۱/۳	۱/۵	۱/۹	۱/۳	۱/۵	۱/۵	۱/۴	۱/۶	۱/۶	۱/۲	۱	۴
بحران‌های مالی بانک‌ها و عدم پرداخت مطالبات مردم	۱/۸	۱/۳	۱/۳	۱/۹	۱/۳	۱/۸	۱/۵	۱/۶	۱/۶	۱/۵	۱/۲	۱/۴	۱

نمودار ۳. عوامل اجتماعی مؤثر در اعتراضات دی ۱۳۹۶- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۲)

نمودار ۴. مقایسه شاخص های اعتراضات تیر ۷۸، خرداد ۸۸ و دی ۹۶- (مأخذ: یافته های پژوهشی، ۱۴۰۲)

نتیجه گیری و ارائه پیشنهادها

پژوهش حاضر باهدف تحلیل خاستگاه های سیاسی و اقتصادی اعتراضات اجتماعی در ایران، به ویژه در دهه های ۱۳۷۰ و ۱۳۹۰، ۳۰ رویداد شاخص در سال های ۱۳۷۸، ۱۳۸۸ و ۱۳۹۶ را مورد بررسی قرار داد. یافته ها نشان می دهند که منشأ اصلی این اعتراضات، در ترکیبی از عوامل اقتصادی، اجتماعی و روانی نهفته است؛ به گونه ای که ناکارآمدی مدیریتی، فساد ساختاری، نابرابری اجتماعی و احساس فزاینده بی عدالتی، بستر شکل گیری این ناآرامی ها را فراهم کرده اند. براساس تحلیل داده ها و نظریه های مورد استفاده، به ویژه نظریه «محرومیت نسبی» و «ازخودبیگانگی اجتماعی»، می توان اذعان داشت که شکاف میان انتظارات مشروع شهروندان و واقعیت های حاکم بر جامعه، در طول دو دهه اخیر افزایش یافته و موجب شکل گیری احساس تبعیض و بی اعتمادی عمومی شده است. مردم با وجود دسترسی به منابع خبری متنوع و روزافزون، به ویژه رسانه های جمعی و شبکه های اجتماعی، بیش از پیش با حجم وسیعی از اطلاعات درباره ناکارآمدی ها و فساد مواجه شده اند. این آگاهی، به جای ارتقای امید و مشارکت مدنی، به دلیل عدم مشاهده نتایج ملموس در فرایند مقابله با فساد، منجر به سرخوردگی و افزایش احساس نابرابری شده است. یکی از مؤثرترین عوامل در تقویت احساس نارضایتی عمومی، تکرار پرونده های فساد اقتصادی به ویژه در حوزه های دولتی، بانکی و مدیریتی است. افشای این موارد در رسانه ها، به ویژه زمانی که فاقد پیگیری جدی و شفافیت قضایی است، این تصور را در افکار عمومی تقویت می کند که فساد نظام مند و فراگیر شده و هیچ یک از نهادها از آن مصون نیستند. به ویژه آنکه این فسادها اغلب در بخش هایی رخ داده اند که مردم روزمره با آنها سروکار دارند؛ به مانند بانک ها و مؤسسات مالی، که خود شهروندان نیز در آنها به سختی به تسهیلات و خدمات دست می یابند. از سویی، ناکارآمدی ساختاری و مدیریتی، در کنار بحران های اقتصادی ناشی از تورم، بیکاری، کاهش قدرت خرید، و تلاطم در بازارهای مالی، فشار روانی گسترده ای بر طبقات مختلف جامعه وارد کرده است. این فشارها نه تنها در قالب مشکلات عینی، بلکه در قالب احساس نابرابری و بی عدالتی نیز خود را نشان داده اند؛ احساسی که از منظر جامعه شناسی سیاسی، نقش مهمتری از واقعیت های عینی در تحریک کنش های اعتراضی ایفاء می کند. مردم بیش از آنکه صرفاً از محرومیت رنج ببرند، از این رنج می برند که چرا برخی گروه های خاص از مزایای خاص برخوردارند، در حالی که عموم مردم با محدودیت های اقتصادی و اداری مواجه اند. در این میان، باید به نقش رسانه ها

به‌عنوان تسهیل‌کننده بازنمایی واقعیت‌ها اشاره کرد. رسانه‌ها، به‌ویژه در دهه‌های ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰، با برجسته‌سازی پرونده‌های فساد، شکاف طبقاتی، و نابرابری در دسترسی به منابع، زمینه مقایسه و سنجش میان سطح زندگی واقعی مردم و انتظارات اجتماعی آن‌ها را فراهم ساختند. چنین بازنمایی‌هایی اگرچه آگاهی‌بخش بودند، اما به‌دلیل عدم‌همراهی با اصلاحات ساختاری، موجب افزایش حس بی‌اعتمادی و سرخوردگی عمومی شدند. به‌طورخاص، این پژوهش تأیید می‌کند که ناآرامی‌های اجتماعی اخیر، حاصل برهم‌نهی چند مؤلفه‌ی کلیدی بوده‌اند: شکاف فزاینده میان انتظارات و واقعیت‌ها، بی‌عدالتی اقتصادی، نابرابری اجتماعی، ناکارآمدی مدیریتی و احساس روزافزون ازخودبیگانگی و بی‌قدرتی. حتی سیاست‌های مقابله با فساد، که به‌ظاهر باهدف بازسازی اعتماد عمومی اجرا شده‌اند، در اثر ضعف در اجرا و اطلاع‌رسانی غیرهدفمند، خود به عاملی برای تشدید بی‌اعتمادی بدل شده‌اند. در نتیجه، در پاسخ به پرسش اصلی تحقیق باید گفت که مهمترین خاستگاه اعتراضات دو دهه اخیر در ایران، نه صرفاً بحران‌های اقتصادی، بلکه ترکیبی از عوامل ساختاری و ادراکی بوده‌اند. برای کاهش تنش‌های اجتماعی، تنها اصلاحات اقتصادی کافی نیست؛ بلکه نیازمند بازسازی رابطه دولت و ملت، احیای اعتماد عمومی، افزایش شفافیت در مدیریت عمومی، مبارزه واقعی با فساد و توجه به تحولات ارزشی و اجتماعی جامعه هستیم. تحقق عدالت اجتماعی، برابری، و احترام به شأن و منزلت شهروندان، از شروط بنیادین عبور از چرخه تکرارشونده ناآرامی‌های اجتماعی در ایران خواهد بود.

منابع

- بشیریه، حسین. (۱۳۹۱). *انقلاب و بسیج سیاسی*. چاپ هشتم، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- سیدامامی، کاووس. (۱۳۹۲). *پژوهش در علوم سیاسی: رویکردهای اثبات‌گرا، تفسیری و انتقادی*. چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع) - پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- صدیقیان بیدگلی، آمنه. (۱۳۹۵). *کنش سیاسی دانشجویان و تأثیر محرومیت نسبی بر آن*. فصلنامه علمی پژوهشی - راهبرد اجتماعی فرهنگی، دوره ۵، شماره ۱۸، ۲۶۹-۲۴۳.
- فتحی، سروش. محمدی، حامد. (۱۳۹۰). *شهرن‌شنی، بیگانگی اجتماعی و رفتارهای وندالیستی جوانان*. فصلنامه علمی پژوهشی - پژوهش اجتماعی، دوره ۴، شماره ۱۳، ۱۷۱-۱۵۷.
- کلانتری، صمد. ادیبی، مهدی. ربانی، رسول. احمدی، سیروس. (۱۳۹۱). *بررسی بی‌تفاوتی و ناعدوستی در جامعه شهری ایران و عوامل مؤثر بر آن*. فصلنامه علمی پژوهشی - روان‌شناسی بالینی و شخصیت، دوره ۵، شماره ۱: (پیاپی ۸)، ۳۶-۲۷.
- کوزر، لوئیس آلفرد. (۱۳۹۳). *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی*. ترجمه: محسن ثلاثی، چاپ نوزدهم، تهران: انتشارات علمی.
- محسنی تبریزی، علیرضا. (۱۳۸۳). *وندالیسم: مبانی روان‌شناسی اجتماعی، جامعه‌شناسی و روان‌شناسی رفتار وندالیستی در مباحث آسیب‌شناسی و کثرت‌رفتاری اجتماعی*. چاپ اول، تهران: انتشارات آن.
- محسنی تبریزی، علیرضا. درویش‌ملا، محمدحسین. (۱۳۸۷). *سنجش میزان احساس محرومیت نسبی و محرومیت نسبی ادراکی جوانان (مطالعه شهر تهران)*. فصلنامه علمی پژوهشی - نامه علوم اجتماعی، شماره ۳۴، ۹۸-۷۳.
- محموداوغلی، رضا. اصغری‌نیاری، یعسوب. (۱۳۹۶). *بررسی عوامل مؤثر بر خشونت سیاسی (مطالعه موردی: جمعیت بلوچ شهر زاهدان)*. فصلنامه علمی پژوهشی - پژوهش‌های راهبردی سیاست، دوره ۶، شماره ۲۱: (پیاپی ۵۱)، ۹۶-۷۳.
- مشیرزاده، حمیرا. (۱۳۹۵). *درآمدی نظری بر جنبش‌های اجتماعی*. چاپ دوم، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی (وابسته به م.ت.ن آثار امام خمینی (ره)).
- هولاب، رابرت. (۱۴۰۰). *یورگن هابرماس؛ نقد در حوزه عمومی: مجادلات فلسفی هابرماس با پوپری‌ها، گادامر، لومان، لیوتار، دریدا و دیگران*. ترجمه حسین بشیریه، چاپ یازدهم، تهران: انتشارات نشر نی.

Type of Article (Research Article)

A Comparative Study Of Physical-Environmental Factors Affecting Social Health In Traditional And New Urban Neighborhoods (Case Study: Ahar City)

Abbas Fallahi Babajan: Department of Geography and Urban Planning, Mara.C., Islamic Azad University, Marand, Iran.

***Bakhtyar Ezatpanah:** Department of Geography and Urban Planning, Mara.C., Islamic Azad University, Marand, Iran.

Karim Hosainzadeh Dalir: Department of Geography and Urban Planning, Mara.C., Islamic Azad University, Marand, Iran.

Article Einfo

Received: 2024/12/25
Accepted: 2025/05/21
PP: 106-121.

Keywords:

Social Health
Urban Spaces
Physical-Environmental Factors
Ahar City
Social Interactions

Abstract

Social health in urban areas is fundamentally influenced by factors related to the structure of urban spaces, the economic and functional characteristics of the city, and socio-cultural and political orientations. This study aims to conduct a comparative analysis of physical-environmental factors affecting social health in traditional and newly developed neighborhoods of Ahar city. The research is applied in nature and employs an analytical method with a mixed approach. According to the results of exploratory factor analysis, 56 initial indicators were reduced to 40 key indicators, categorized into five main factors: safety and inclusivity, environmental quality, access to services, socio-economic status, and quality of life. Inclusivity of public spaces is of significant importance, scoring 0.78 in traditional neighborhoods and 0.75 in new neighborhoods, highlighting its role in enhancing social interactions and social order. Gathering spaces in traditional areas, with a score of 0.82 compared to 0.40 in newer neighborhoods, are crucial. The lack of such spaces in new areas may reduce the sense of belonging and community participation. Additionally, the indigenous status of residents scored 0.72, and the sense of neighborhood belonging scored 0.65 in traditional and 0.80 in new neighborhoods, indicating strong social ties. Literacy rates were also influential in both neighborhood types, with scores of 0.50 and 0.78, respectively. Machine learning algorithms revealed that while 90% of residents in new neighborhoods have access to green spaces, only 60% reported a high sense of belonging. Furthermore, the F-ratio (above 35.23) confirms significant differences between the neighborhoods. Consequently, optimizing the design of public spaces should be integrated into sustainable urban development strategies in Ahar, not only to improve social health but also to enhance the overall quality of life for all residents.

Citation: Fallahi Babajan, Ezatpanah, Bakhtyar. Hosainzadeh Dalir, Karim.(2025). A Comparative Study Of Physical-Environmental Factors Affecting Social Health In Traditional And New Urban Neighborhoods (Case Study: Ahar City). *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(1; Ser. 85): 106-121.

DOI:

This Article Is Extracted from The Doctoral Thesis of 'Abbas Fallahi Babajan', Titled "*Comparative Assessment Of The Environmental-Physical Factors On The Level of Social Health In Traditional And Modern Neighborhoods Of Cities (Case Study: Ahar City)*", Under The Supervision Of 'Dr. Bakhtyar Ezatpanah', & Advisory Of 'Dr. Karim Hosainzadeh Dalir'.

*Corresponding Author: Bakhtyar Ezatpanah

E-mail Address: 3849532046@iau.ir

Tel: +989143013244

Extended Abstract

Introduction

In recent years, social health has been recognized as one of the key indicators of development and the evaluation of executive policies at national and urban levels. Studies show that modern humans are more deprived of social interactions than ever before, which threatens the social health of citizens. Therefore, addressing the social dimensions of health, especially in urban contexts, has become one of the main concerns of urban planners. The quality of physical and social environments in urban and rural neighborhoods plays a significant role in the health status of residents, although this impact varies depending on spatial and cultural contexts. Since the 18th and 19th centuries, utopians and social reformers have warned about the negative consequences of the Industrial Revolution on the physical and moral health of citizens. In subsequent decades, emphasis on environmental factors—including light, ventilation, and the spatial structure of neighborhoods—has increased. Research in the 1970s and 1980s also demonstrated a direct relationship between disease and socio-economic conditions, which led to a weakening of the concept of spatial richness. In contemporary times, problems arising from urbanization, such as environmental, visual, and noise pollution, and psychological disorders like stress and depression, have increasingly impacted citizens' health. Amidst this, the relatively new concept of “health planning” has emerged with the aim of linking the urban environment to the physical and mental health of residents. This approach emphasizes the necessity of improving environmental quality through appropriate design of public spaces, strengthening social interactions, and enhancing the sense of belonging in neighborhoods. Given the structural and functional differences between new and traditional neighborhoods, the aim of this study is to comparatively examine the physical-environmental factors influencing social health in these two types of fabric in the city of Ahar.

Methodology

This study is applied in terms of objective and descriptive-analytical in terms of methodological foundations. Data collection was conducted in two phases: library research and fieldwork. In the first phase, through a review of theoretical literature and previous studies, 40 indicators related to physical-environmental factors affecting social health were extracted. In the field phase, using a survey method, a questionnaire with a five-point Likert scale was developed and distributed to 50 experts, including urban managers and specialists. Next, to gain a deeper understanding of the determining factors, semi-structured interviews were conducted purposefully with 23 experts until theoretical saturation was reached. The interview data were analyzed through open coding, during which key phrases were extracted and conceptually categorized. The final variables were then provided again to the participants selected by snowball sampling for confirmation and generalization. The face validity of the research instrument was confirmed through a pilot test of 22 questionnaires and expert review, while construct validity was assessed using exploratory factor analysis, one-sample t-test, and correlation analysis between traditional and new neighborhoods. The reliability of the questionnaire was also confirmed by calculating Cronbach's alpha coefficient, which was 0.76. Finally, ranking and evaluation of neighborhoods were performed based on the extracted indicators.

Results And Discussion

This study conducted a comparative examination of the physical-environmental factors influencing social health in the traditional and new neighborhoods of the city of Ahar and demonstrated that social health in these two types of neighborhoods is based on different factors. Ahar, with an area of 1,279 hectares and a gross density of 117 people per hectare (2016 census), consists of an integrated fabric of both old and new developments. Traditional neighborhoods such as Meydan Mahalleh, Sheikh Emad, Masjed Kabood, and Ghani Gol have a cohesive social structure, a strong sense of belonging, and traditional public spaces; however, they face challenges such as lack of green spaces and high density. In contrast, new neighborhoods like Seh-Dokan, Dr. Ahari, and Nokhod-Tappeh feature modern designs, better access to services, and higher environmental quality but suffer from weak social interactions and a lower sense of belonging. Factor analysis categorized 40 indicators into five main factors: security and inclusiveness (0.85 in new neighborhoods vs. 0.75 in traditional ones), environmental quality (0.70 new vs. 0.30 traditional), access to services (0.8 traditional vs. 0.6 new), socio-economic status (0.58 new vs. 0.52 traditional), and quality of life (3.5 new vs. 2.8 traditional). Overall, traditional neighborhoods enjoy high social cohesion but lack infrastructure, while new neighborhoods are stronger physically and in service provision but weaker socially. Therefore, combining the strengths of both types—such as reinforcing communal spaces in new neighborhoods and improving environmental quality in traditional ones—can provide a strategy for enhancing social health in Ahar. The results showed that physical-environmental factors play a significant role in promoting the social health of residents in both new and traditional neighborhoods of Ahar, although the nature of their impact differs. Traditional neighborhoods, despite weaker infrastructure and services, benefit from stronger social cohesion, gathering spaces, a sense of belonging, and social support. Conversely, new neighborhoods, while equipped with better physical facilities like green spaces and educational services, suffer from lower levels of social interaction and local cohesion. Factors such as security, inclusiveness of public spaces, environmental quality, economic status, and residents' literacy levels have the greatest influence on social health. Hence, the design and improvement of public spaces must simultaneously focus on enhancing physical infrastructure and strengthening social relationships. The findings emphasize the importance of an integrated urban planning approach that preserves social cohesion in traditional neighborhoods while improving environmental and service quality in new neighborhoods, ultimately contributing to the promotion of social health and overall quality of life for all residents.

نوع مقاله (علمی پژوهشی)

بررسی تطبیقی عوامل کالبدی-محیطی اثرگذار بر سلامت اجتماعی در محلات جدید و سنتی شهری (نمونه موردی: شهر اهر)

عباس فلاحي باباجان: گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران.

*بختیار عزت پناه: گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران.

کریم حسین زاده دلیر: گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
اصولاً سلامت اجتماعی در شهرها تحت تأثیر عوامل مرتبط با ساختار فضاهای شهری، اقتصاد و کارکرد شهر و جهت گیری های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی قرار دارد. هدف از این تحقیق بررسی تطبیقی عوامل کالبدی-محیطی مؤثر بر سلامت اجتماعی در بین محلات قدیم و جدید شهر اهر می باشد. پژوهش حاضر در زمره تحقیقات کاربردی است که با روش تحلیلی و رویکرد آمیخته انجام گرفته است. مطابق نتایج تحلیل عاملی اکتشافی نشان داد که ۵۶ شاخص اولیه به ۴۰ شاخص در قالب ۵ عامل (امنیت و شمول گرایی، کیفیت محیطی، دسترسی به خدمات، وضعیت اقتصادی و اجتماعی، و کیفیت زندگی)، تقلیل یافته است. شمول گرایی فضاهای عمومی اهمیت زیادی دارد، با امتیاز ۰/۷۸ در محله های سنتی و ۰/۷۵ در محله های جدید، برای ارتقاء تعاملات اجتماعی و نظم اجتماعی. فضاهای گردهمایی در محله های سنتی با امتیاز ۰/۸۲ نسبت به محله های جدید (۰/۴۰)، از اهمیت بالایی برخوردارند. عدم وجود این فضاها در محله های جدید ممکن است حس تعلق و مشارکت اجتماعی را کاهش دهد. همچنین، بومی بودن ساکنان امتیاز ۰/۷۲ و حس تعلق به محله (۰/۶۵) در محله های سنتی و ۰/۸۰ در جدید، نشان دهنده ارتباط نزدیک ساکنان است. میزان سواد نیز در هر دو نوع محله اهمیت دارد، با امتیاز ۰/۵۰ و ۰/۷۸ به ترتیب. استفاده از الگوریتم های یادگیری ماشین نشان می دهد که در محله های جدید ۹۰٪ به فضاهای سبز دسترسی دارند، ولی تنها ۶۰٪ حس تعلق بالایی دارند. همچنین (F-Ratio)، بالای ۳۵/۲۳ تفاوت های معنادار بین محلات را نشان می دهد. در نتیجه، بهینه سازی طراحی فضاهای عمومی باید بخشی از استراتژی های توسعه پایدار در شهر اهر قرار گیرد، تا نه تنها سلامت اجتماعی بهبود یابد بلکه کیفیت زندگی همه ساکنان نیز افزایش یابد.	تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۳۱ شماره صفحات: ۱۰۶-۱۲۱

واژگان کلیدی:

سلامت اجتماعی
فضاهای شهری
عوامل کالبدی-محیطی
شهر اهر
تعاملات اجتماعی

استناد: فلاحي باباجان، عباس. عزت پناه، بختیار. حسین زاده دلیر، کریم. (۱۴۰۴). بررسی تطبیقی عوامل کالبدی-محیطی اثرگذار بر سلامت اجتماعی در محلات جدید و سنتی شهری (نمونه موردی: شهر اهر). فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۱؛ (پیاپی ۸۵)، ۱۰۶-۱۲۱.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «عباس فلاحي باباجان»، با عنوان «ارزیابی تطبیقی عوامل کالبدی-محیطی بر میزان سلامت اجتماعی در محلات جدید و سنتی شهرها (نمونه موردی: شهر اهر)»، است که به راهنمایی «دکتر بختیار عزت پناه» و مشاوره «دکتر کریم حسین زاده دلیر»، استخراج شده است.

* نویسنده مسئول: بختیار عزت پناه

آدرس پست الکترونیک: 3849532046@iau.ir

تلفن: ۰۹۱۴۳۰۱۳۲۴۴

مقدمه

شاخص سازی برنامه توسعه سازمان ملل، از مؤلفه سلامتی به عنوان یکی از وجوه اصلی ارزشیابی ماهیت سیاست‌های اجرایی و برنامه‌ریزی و همچنین یکی از ابزارهای سنجش جایگاه ک شورها در روند توسعه و پیشرفت بحث شده است (سان پور، علیزاده، اعرابی مقدم، ۱۳۹۷: ۲۴۹). شواهد موجود نشان می‌دهد که انسان امروز از تأمین تعاملات انسانی و اجتماعی به عنوان رکن اساسی زندگی بازمانده است. محرومیت جبری از این رکن، سلامت اجتماعی شهروندان را مورد تهدید قرار داده و به خطر افتادن سالمتهی هر فرد، سلامت کلیه افراد و اقشار جامعه را به خطر می‌اندازد. در چنین فضایی توجه به ابعاد اجتماعی سلامت از مهمترین اولوities برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران است. سلامت، به عنوان یکی از شاخص‌های اصلی توسعه یافتگی جوامع و حقوق جهانی بشر از موارد مورد تأکید اکثر کشورها است (آل کجبا، ۱۳۹۲: ۱۷۰-۱۳۹). به طور خاص، کیفیت محیط اجتماعی و فیزیکی محلات و مناطق شهری با روستایی می‌تواند بر سلامت ساکنین تأثیرگذار باشد، لیکن کمیت و کیفیت عوامل تأثیرگذار بادر نظر گرفتن زمینه‌های گوناگون در مکان‌های مختلف متفاوت می‌باشد. دغدغه اکثر آرمان شهرگرایان و اصلاح‌گرایان اجتماعی در سده ۱۸ و ۱۹ میلادی، رفع مشکلاتی بود که تحت تأثیر انقلاب صنعتی در شهرها و روستاها ایجاد شده بود (پاکزاد، ۱۳۹۰: ۱۵). در این سال‌ها رهبران شهری و پزشکان، باتکیه بر اعداد و ارقام وخامت وضعیت جسمانی و اخلاقی جامعه پروتئوریا در خانه‌های شهری را محکوم می‌کردند (Choay, 2007: 5).

در نیمه اول قرن ۲۰ میلادی، طی جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸)، تا جنگ جهانی دوم (۱۹۴۵-۱۹۳۹)، در خانه‌سازی‌هایی که جهت پاسخ‌دهی به ویرانی‌ها ایجاد شد نیز بر اهمیت نور کافی و کاهش سایه تأکید شده بود. در سال‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰، با یافتن الگوی پراکنش بیماری در فضای جغرافیایی، ارتباط بین بیماری و شرایط اقتصادی و اجتماعی کشف می‌شد (Hunter, 1974: 3). بنابراین تا سال‌های ۱۹۹۰، دیدگاه تحلیل فضایی سلامت و بیماری، منجر به کاهش مفهوم غنای مکان (زمینه)، تاحد مفهوم «موقعیت»، می‌شد (Entrikin, 1991: 3). به طور خاص، تهدیدهای سلامت عمومی ناشی از توسعه حومه‌نشینی، به صورت دیگری ظاهر می‌شوند. چاقی مفرط، دیابت و بیماری‌های دیگری که به واسطه فضاها و محلی و گردهمایی ساکنان بر سلامت اجتماعی و نشاط ساکنان در دو مجموعه مسکونی که دارای ویژگی‌های مشابه به لحاظ موقعیت مکانی، فرهنگی و اجتماعی هستند، بررسی گردیده است. در منشور سازمان بهداشت جهانی بر خورداری از بالاترین استاندارد سلامتی، یکی از حقوق بنیادی هر انسان، بدون توجه به تفاوت‌های نژادی، مذهبی، اعتقادی سیاسی و وضعیت اقتصادی یا اجتماعی ذکر شده است (قاسمی، یاراحمدی، ۱۳۹۹: ۸۶).

هم‌زمان با رشد سریع شهرها و توسعه کالبدی آن‌ها گاه شاهد افول کیفیات محیطی فضاها و شهری هستیم، که خود باعث بروز بحران‌های مختلفی در زندگی شهری شده است. امروزه معضلات شهرنشینی طیف وسیعی از ناراحتی‌های روانی همچون استرس، پرخاشگری، زودرنجی، افسردگی، بی‌حوصلگی و شکایات جسمانی را شامل می‌شوند (بروان دیکسون، گیلهم، ۱۳۹۹: ۲۵۲). به عبارتی امروزه هرچند توسعه جوامع و گسترش دنیای مدرن از بسیاری جهات سبب بهبود کیفیت زندگی بشری شده، اما در عین حال ورود به دنیای مدرنیته معضلات گوناگونی را نیز به دنبال داشته است. معضلاتی که موجب بروز تأثیرات منفی بسیاری بر سلامت جسمی و روحی شهروندان گردیده است. انواع آلودگی‌ها همچون آلودگی محیط زیست، آلودگی صوتی و آلودگی بصری از جمله این پیامدها هستند که به سبب ایجاد آسیب‌های روحی، بر رفتار شهروندان اثرات سوء بسیاری گذاشته‌اند (پوراحمد و دیگران، ۱۳۹۷: ۲). در این میان با توجه به سیر نگران‌کننده و روزافزون عوامل تهدیدزای سلامت زیست شهروندان، برنامه‌ریزان حوزه شهر و سلامت، اصطلاحی نسبتاً جدید با عنوان برنامه‌ریزی سلامت را مطرح می‌کنند که در آن به دنبال پیوند محیط شهری با سلامت فیزیکی و روحی شهرنشینان هستند و تصمیمات خویش را در خصوص برخی مسائل اساسی همچون سلامت زیست شهری، رفاه اجتماعی و بهبود کیفیت زندگی انسانی تقویت کنند (Thomson, 2007: 62). این عوامل نشان می‌دهند که عوامل محیطی مرتبط با ساخت و بافت فضایی شهرها در محلات جدید و قدیم می‌تواند به توسعه سلامت فردی از طریق افزایش درآمد، توسعه زیرساخت‌ها، رقابت‌پذیری شهری، تأثیر بر اقتصاد محلی، فرهنگ و صلح کمک کند. هدف این پژوهش بررسی تطبیقی عوامل کالبدی-محیطی اثرگذار بر سلامت اجتماعی در محلات جدید و سنتی شهر اهر است.

پیشینه تحقیق

– کارن ای. فرانک^۱ و ته-شنگ هوآنگ^۲ (۲۰۲۳)، در بررسی *”Routledge Handbook Of Urban Public Space: Use, Design, And Management”* به بررسی چندلایه موضوعات مرتبط با طراحی، استفاده و مدیریت این فضاها می‌پردازد. و با نمونه‌های موردی از شهرهای مختلف دنیا به‌مانند نیویورک، قاهره، سائو پائولو و شانگهای بهره گرفته است. مفاهیمی همچون تعادل میان کالبد و کارکرد، تأثیر طراحی بر رفتارهای جمعی، و راهکارهای مدیریتی مشارکتی در فضای عمومی، از محوری‌ترین مضامین آن به‌شمار می‌روند. این اثر ابزار تحلیلی مناسبی برای درک گونه‌های فضاهای عمومی و نقش آن‌ها در بهبود کیفیت زندگی و زیست‌پذیری شهری فراهم می‌کند (Franck, Huang, 2023:46-96).

– دلارام شجاعی و پروین پرتوی (۱۳۹۴)، با عنوان «عوامل مؤثر بر ایجاد و ارتقاء اجتماع‌پذیری در فضاهای عمومی با مقیاس‌های مختلف شهر تهران (نمونه‌موردی: فضاهای عمومی دو محله و یک ناحیه در منطقه ۷ تهران)»، تلاش شده تا به چالش کاهش نقش و اهمیت فضاهای عمومی در شهرهای امروزی پاسخ داده شود؛ چالشی که در پی سلطه خودرو، زندگی ماشینی و بی‌توجهی به ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی فضاهای شهری به‌وجود آمده است. به‌بررسی مفاهیم بنیادین فضاهای عمومی و شاخص‌های اجتماع‌پذیری پرداخته و مدلی مفهومی در سه بُعد اجتماعی، کالبدی و فعالیتی طراحی کرده است. مطالعه‌موردی شامل فضاهای عمومی دو محله دبستان و سه‌رودی و نیز پارک اندیشه در مقیاس ناحیه‌ای بوده و با استفاده از روش‌های کیفی، آمار توصیفی و استنباطی و نرم‌افزار SPSS، تحلیل شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که علی‌رغم فاصله مکانی بیشتر، فضای عمومی ناحیه‌ای (پارک اندیشه)، از میزان اجتماع‌پذیری بالاتری نسبت به فضاهای محله‌ای برخوردار است که این مسئله اهمیت توجه به معیارهای مؤثر بر اجتماع‌پذیری در برنامه‌ریزی و طراحی فضاها را برجسته می‌سازد؛ چراکه تنها از طریق چنین رویکردی می‌توان به تداوم حیات اجتماعی فضاها در مقیاس‌های مختلف شهری کمک کرد (شجاعی، پرتوی، ۱۳۹۴: ۱۰۸-۹۳).

ادیات و مبانی نظری

رویکردهای انسان‌محور توسعه، برای سلامت انسان ارزش فراوان قائل هستند و اعتقاد دارند که تا سلامت نباشد، افراد خانواده، جوامع و ملت‌ها نمی‌توانند به دست‌یافتن به اهداف اقتصادی و اجتماعی امیدی داشته باشند. سلامت بنیادی است که تمامی کوشش‌های انسان در بستر آن شکل می‌گیرد و در صورت وجود سلامت در سطحی پذیرفتنی، افراد جوامع انسانی به‌طور اعم و جوامع روستایی به‌طور اخص قادر خواهند بود از دیگر منابع حیات بهره‌گیرند (فتحی، عجم‌نژاد، خاک‌رنگین، ۱۳۹۱: ۲۴). سازمان بهداشت جهانی در تعریف خود، سلامت را به‌عنوان حالتی از رفاه کامل جسمی، روانی و اجتماعی نه صرفاً فقدان بیماری تعریف می‌کند. مفهوم سلامت ازجمله مفاهیمی است که تا مدت‌ها با اتکای به نقطه مقابل آن، یعنی بیماری تعریف می‌شد؛ و سازمان بهداشت جهانی سلامت را در نبود بیماری یا نقص و نوعی آسایش جسمی، روانی و اجتماعی تعریف می‌کرد و تمامی تلاش‌ها را معطوف به جلوگیری از بازگشت بیماری‌ها می‌نمود. امروزه با تغییر رویکرد بیماری‌انگار و پیدایش دیدگاه‌های سلامت‌نگر، سلامت فقط روی یک محور که یک سوی آن بیماری (و نهایتاً مرگ)، و در دیگر سو، سلامت افراد قرار داشته باشد در نظر گرفته نمی‌شود؛ بلکه مفهوم سلامت پیوستاری را شامل می‌شود که نخست حالت انفعالی نداشته و نیازمند پرورش باشد و دوم، افراد، گروه‌ها، اجتماعات، محیط و کل جامعه در حفظ و ایجاد آن فعال و سهیم باشند و سوم، با رویکردی کلان‌نگر به نقش شاخص‌ها و عوامل اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی در کنار عوامل خطر و عوامل محافظت‌کننده در سلامت توجه خاص شود (پورافکاری، ۱۳۹۱: ۴۴). سلامت اجتماعی به‌عنوان یکی از ابعاد سلامتی انسان نقش مهمی در تعادل زندگی اجتماعی هر انسانی دارد و پوشش فراگیر آن می‌تواند موجبات توسعه اجتماعی را فراهم کند. سلامت اجتماعی مفهومی است که در کنار ابعاد جسمی روانی سلامت مورد توجه قرار گرفت. جنبه اجتماعی آن را با محور قراردادن فرد مورد بررسی قرار می‌دهد. جوامع آگاه، با انگیزه و فعال، مشارکت‌کنندگان اصلی در اولویت‌بندی، تصمیم‌گیری و اجرا هستند. قدیمی‌ترین تعریف از نقش و مسئولیت شهروند در توسعه یک شهر، به‌طور واضح در سوگندنامه بیگانگانی که خواهان حق

^۱ Karen A. Franck^۲ Te-Sheng Huang

شهروندی در آتن، یونان باستان بودند، بدین ترتیب آمده است «سوگند می‌خوریم تا هنگام مرگ این شهر را بزرگتر و زیباتر از شهری خواهیم ساخت که پیشینیان برای مابقی گذاشته‌اند» (Wang et al., 2022: 23). منشور سلامت، به مشارکت جامعه در تصمیم‌گیری‌هایی تأکید می‌کند که بر سلامت جامعه تأثیر می‌گذارد. ارتقاء سلامت همچنین به معنای مشارکت در توسعه جامعه است. هدف از توسعه اجتماعی به وجود آوردن افراد و جامعه‌ای است که قادر به رشد و تغییر نیازها و اولویت‌هایشان هستند. این بدان معنی است که مردم تشویق به بیان نیازها و پیگیری راه‌حل‌هایی می‌شوند که خودشان ارائه داده‌اند. مشارکت عمومی در سلامت محلی و توسعه پایدار، به معنای یک سند اجرایی در حوزه رویکردها و روش‌ها، مداخله اجتماعی را با جزئیات بیشتری دنبال می‌کند (رفعیان و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۵۷).

مواد و روش تحقیق

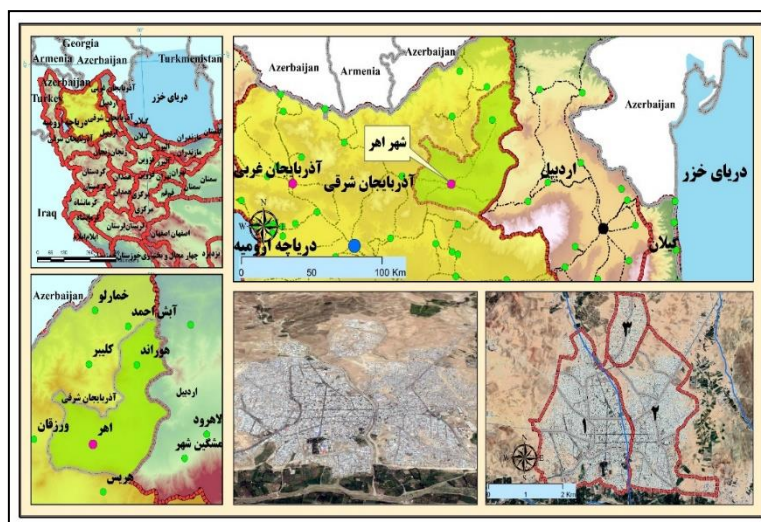
این پژوهش از نظر هدف کاربردی و به لحاظ مبانی روش‌شناسی توصیفی-تحلیلی است. مطالعه ادبیات و استخراج شاخص‌های مطالعاتی به روش کتابخانه‌ای و در بخش میدانی مبتنی بر روش پیمایش گروه‌های هدف و بهره‌گیری از ابزار پرسش‌نامه و مصاحبه بوده است. در فرایند پژوهش ابتدا وضعیت پیش‌فرض ایده‌آل عوامل محیطی-کالبدی بر میزان سلامت اجتماعی در محلات سنتی و جدید در سطح شهر اهر، مورد ارزیابی قرار گرفت، مطابق روش، و براساس رویکردهای نظری ۴۰ متغیر مستخرج شده است، در قالب پرسش‌نامه لیکرت (طیف ۵ گزینه‌ای از کاملاً نامناسب تا کاملاً مناسب)، در اختیار ۵۰ نفر از خبرگان (کارشناسان و مدیران)، قرار گرفت. با مشخص شدن عوامل مورد سنجش در سطح محلات سنتی و جدید شهر اهر در مرحله بعد نیاز به تعیین عوامل تعیین‌کننده این وضعیت بود. به این منظور، با استفاده از مصاحبه نیمه ساختارمند و هدف‌مند و رسیدن به اشباع نظری، یعنی شنیدن پاسخ‌های تکراری بود که این امر در مصاحبه با ۳۳ نفر حاصل گردید.

در مرحله بعد با تجزیه و تحلیل مصاحبه‌ها به شیوه کدگذاری باز (در ابتدا عبارات یا جملات به عنوان واحد مطالعه انتخاب شدند بعد از آن کلمات و عبارات کلیدی که پیام اصلی جملات بودند، استخراج گردیدند. در ادامه نیز، برچسپ‌های مفهومی مناسبی به عبارات و نکات کلیدی استخراج شده با توجه به اشتراک و شباهت آن‌ها اختصاص داده شد)، ۴۰ متغیر محیطی-کالبدی اثرگذار بر وضعیت سلامت اجتماعی شهر استخراج و جهت تأیید و تعمیم در اختیار اعضا قرار گرفت که به شیوه نمونه‌گیری گلوله‌برفی در مرحله قبل انتخاب شده بودند. لازم به ذکر است که روایی صوری (محتوای و ظاهری)، در ابتدا با توزیع ۲۲ پرسش‌نامه به عنوان پیش‌آزمون و نیز تأیید کارشناسان و خبرگان و روایی سازه‌ای نیز، از طریق آزمون تحلیل عاملی اکتشافی و آزمون تی‌تک نمونه‌ای و نیز آزمون هم‌بستگی بین محلات سنتی و جدید حاصل و پایایی پاسخ‌ها نیز، با محاسبه ضریب آلفای کرونباخ برابر ۰/۷۶ مورد تأیید قرار گرفته در نهایت با روش رتبه‌بندی محلات مورد ارزیابی قرار گرفتند.

بحث و یافته‌های تحقیق

- گستره واکاوی

شهر اهر در ۴۷ درجه و ۴ دقیقه طول شرقی و ۳۸ درجه و ۴۸ دقیقه عرض شمالی قرار گرفته است. این شهر پنجمین شهر پرجمعیت استان آذربایجان شرقی پس از تبریز، مراغه، مرند و میانه و مرکز شهرستان اهر است. اهر با ۱۵۰۶۴۱ نفر جمعیت در سال ۱۳۹۵، بزرگترین شهر منطقه قره‌داغ یا ارسباران بوده و به عنوان مرکز این منطقه شناخته می‌شود. اهر از شمال به کلیبر، از شرق به مشکین شهر و مغان، از جنوب به هریس و از مغرب به ورزقان محدود است. اهر در ارتفاع ۱۳۴۱ متر از سطح دریا، در ۸۹ کیلومتری شمال شرقی تبریز و ۷۶۵ کیلومتری شمال غربی تهران، در مسیر جاده اصلی تبریز-مشکین شهر واقع گردیده است. این شهر در منطقه‌ای کوهستانی واقع شده و کوه‌های شیور در شمال شرق، بزکش در جنوب و قاشق‌داغ در جنوب شرق آن قرار گرفته است طوری که می‌توان برپایه (شکل ۱)، محدوده مورد مطالعه جستار را بررسی کرد.

شکل ۱. موقعیت جغرافیایی شهرستان و شهر اهر - (مأخذ: مطالعات اسنادی نگارندگان، ۱۴۰۳)

هسته اولیه شهر اهر در نزدیکی محل تلاقی رودخانه‌های اهرچای و کیچک‌چای بوده است. رودخانه کیچک‌چای از داخل، اهرچای از جنوب و علیرضاچای و رنگول‌چای از غرب اهر می‌گذرند. در بافت کالبدی قسمت‌های مختلف شهر اهر تفاوت‌های چندانی وجود ندارد و بافت توسعه‌های جدید درواقع گسترش بافت قدیمی است. مساحت شهر اهر بر مبنای مطالعات طرح تفصیلی بالغ بر ۱۲۷۹ هکتار است که باتوجه به جمعیت شهر در سال ۱۳۹۵ تراکم کلی (ناخالص) شهر برابر با ۱۷ نفر در هکتار است (Poorfathi, Zali, 2013: 95). شهر اهر در دوره قاجار ۹ محله یا برزن داشت که درون قلعه محصور بودند. در دوره پهلوی اول با از میان برداشته شدن برج و باروهای شهر، اهر در جهت شمال، غرب و جنوب شرقی به بیرون گسترش پیدا کرد. محدوده‌های بافت فرسوده شهر در مجموع معادل ۱۱۰ هکتار (معادل ۸/۶ درصد)، از سطح کل شهر را به خود اختصاص می‌دهند و تراکم ناخالص در این بافت برابر با ۹۰/۹۴ نفر در هکتار است. مطابق مطالعات طرح تفصیلی شهر اهر به ۳ منطقه، ۴ ناحیه و ۱۶ محله تقسیم شده است (Safeezadeh, 2016: 183).

برپایه (جدول ۱).

جدول ۱. مشخصات محلات ۱۶ گانه شهر اهر - (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

ردیف	شماره محلات	مساحت	جمعیت در سال پایه (۹۲)	تراکم جمعیتی خالص موجود	تراکم جمعیتی ناخالص موجود	نوع بافت	نام عرفی محله
۱	۳-۱-۳	۹۸۹۳۹	۱۱۱۹۴	۲۲۴	۱۱۱/۹۴	جدید	سه‌دکان
۲	۲-۱-۲	۷۷۹۲۰	۵۶۷	۱۴۲	۵۰/۱۷۶۹۱۱۵	جدید	گلک‌آبی
۳	۳-۲-۱	۱۱۹۷۶۱۰	۱۰۳۸۰	۲۱۲	۷۸/۶۳۶۳۶۴	سنتی	میدان محله
۴	۳-۱	۶۶۴۴۲۹	۱۳۱۸	۱۲۰	۲۱/۲۵۸-۶۴۵۲	جدید	دکتر اهری
۵	۳-۲	۷۴۰۹۳۰	۱۶۴۸	۱۲۷	۳۴/۹۶۹۶۹۷	جدید	دلاک‌آباد
۶	۲-۲-۴	۷۵۷۱۰۷	۲۲۸۸	۱۲۷	۲۲/۴۳۱۳۲۵۵	جدید	دبیرستان
۷	۲-۲-۲	۷۶۶۶۷۳	۳۹۱۰	۱۷۸	۵۱/۴۴۷۳۶۸۲	جدید	کریم‌ای کریم
۸	۳-۲-۳	۸۳۳۶۳۲	۴۵۰۲	۲۲۵	۵۳/۵۵۲۳۸۱	جدید	نخجوانلو
۹	۱-۲-۱	۱۰۳۶۲۵۸	۹۷۳۲	۲۲۱	۸۴/۶۲۶-۸۶۹۶	جدید	نخودتیه
۱۰	۱-۲-۲	۵۶۹۹۶۶	۶۴۱۹	۲۰۱	۱۰۵/۲۳۹۵-۸۲	جدید	سادات‌لو
۱۱	۱-۲-۴	۸۱۲۱۴۲	۵۲۹۷	۲۲۱	۳۲/۷۲۸۸۵۳۵	جدید	ساری زمین
۱۲	۱-۱-۱	۱۳۵۸۱۲۶	۵۹۷۲	۱۸۷	۳۲/۶۳۸۷۹۷۸	جدید	شوره کند
۱۳	۱-۱-۲	۸۱۵۳۴۲	۹۹۸۷	۲۳۲	۱۲۱/۹۲۶۸۲۹	سنتی	شیخ عماد
۱۴	۱-۲-۳	۹۵۸۶۳۴	۹۵۲۶	۲۱۶	۹۹/۲۲۹۱۶۶۶۷	سنتی	مسجد کبود
۱۵	۳-۱-۱	۶۴۹۱۵۳	۴۴۷۴	۱۸۶	۶۵/۷۹۴۱۱۷۵	جدید	دباخانه
۱۶	۱-۱-۳	۱۲۱۷۶۷۶	۸۱۴۰	۱۹۴	۶۵/۶۴۵۱۶۱۲۹	سنتی	قانی گل

- تحلیل داده‌ها

این پژوهش در راستای ارزیابی نقش عوامل کالبدی-محیطی اثرگذار بر سلامت اجتماعی در محلات جدید و سنتی شهر اهر، به بررسی تأثیر فاکتورهای محیطی بر کیفیت زندگی و سلامت اجتماعی در این دو نوع محله می‌پردازد. برای درک بهتر این مسئله، عوامل مختلفی که در محلات جدید و سنتی وجود دارند مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. محلات سنتی معمولاً به بافت‌های قدیمی و تاریخی اطلاق می‌شوند که به لحاظ کالبدی، معماری و اجتماعی با ویژگی‌های خاص خود شناخته می‌شوند. این محلات بیشتر شامل ساختمان‌های قدیمی، کوچه‌های باریک، فضای سبز محدود و الگوهای اجتماعی خاص هستند. از طرف دیگر، محلات جدید به

مناطق گفته می‌شود که در چند سال اخیر ساخته شده و از طراحی‌های مدرن و کارکردهای جدید بهره می‌برند. این محلات معمولاً شامل ساختمان‌های بلند، خیابان‌های عریض و فضای سبز گسترده‌تر هستند. در محلات سنتی، ساختار فضایی به گونه‌ای است که روابط اجتماعی و تعاملات بین ساکنان بسیار نزدیک و صمیمی است. بافت اجتماعی محلات سنتی معمولاً بر هم‌بستگی اجتماعی تأثیر می‌گذارد و می‌تواند منجر به احساس تعلق و حمایت اجتماعی شود، که این خود تأثیر مثبتی بر سلامت روانی و اجتماعی ساکنان دارد. همچنین، وجود نقاط مرکزی به مانند مساجد، بازارها و مدارس در این محلات می‌تواند به تجمع و تعامل اجتماعی کمک کند. با این حال، محلات جدید تلاش می‌کنند تا با ارائه زیرساخت‌های مدرن و تسهیلات رفاهی، کیفیت زندگی مردم را بهبود بخشند. این محلات معمولاً به دلیل طراحی مناسب‌تر و به روزتر، ظرفیت‌های بهتری برای ارائه خدمات اجتماعی و بهداشتی دارند. با وجود این، ممکن است محلات جدید به دلیل طراحی‌های فضایی ناکافی برای تعاملات اجتماعی و فاصله‌گذاری بین ساکنان باعث کاهش روابط نزدیک اجتماعی شوند. در این شرایط، ساکنان ممکن است احساس تنهایی و جدایی کنند که بر سلامت اجتماعی آن‌ها تأثیر منفی خواهد گذاشت. عوامل محیطی دیگری که می‌توانند بر سلامت اجتماعی تأثیر بگذارند شامل وضعیت کیفیت هوای محیط، امکانات دسترسی به خدمات بهداشتی و آموزشی، فضای سبز و میزان سرویس‌های اجتماعی موجود هستند. در محلات جدید، به طور معمول، امکانات و زیرساخت‌های بهتری وجود دارد، اما این به معنای ارتقای سلامت اجتماعی نیست. در این محلات ممکن است کیفیت روابط اجتماعی تحت تأثیر فردگرایی و پراکندگی زندگی مدرن قرار گیرد. نتیجه‌گیری اینکه تفاوت‌های قابل توجهی بین عوامل کالبدی و محیطی اثرگذار بر سلامت اجتماعی در محلات جدید و سنتی وجود دارد. در حالی که محلات سنتی از نظر اجتماعی نزدیک‌تر و هم‌بستگی بیشتری دارند، محلات جدید ممکن است به لحاظ کالبدی و زیرساخت‌های اجتماعی امکانات بهتری ارائه دهند اما رابطه اجتماعی کمتری بین ساکنان برقرار باشد. این وضعیت می‌تواند منجر به تفاوت‌های معنادار در سطح سلامت اجتماعی افراد در این دو نوع محله شود.

← روش تحلیل عاملی اکتشافی

در ابتدای فرایند پژوهش به منظور تحلیل تطبیقی عوامل محیطی-کالبدی بر میزان سلامت اجتماعی در محلات سنتی و جدید شهر اهر، مصاحبه‌هایی جهت شناخت عوامل مؤثر انجام و به منظور تأیید و تعمیم یافته‌های حاصله، از آزمون تحلیل عاملی-اکتشافی، بهره گرفته شد. روش تحلیل عاملی اکتشافی یکی از تکنیک‌های آماری است که به طور گسترده‌ای در تحقیقات اجتماعی و محیطی به منظور شناسایی و دسته‌بندی عوامل مؤثر استفاده می‌شود. در زمینه ارزیابی تطبیقی عوامل محیطی-کالبدی بر میزان سلامت اجتماعی در محلات سنتی و جدید شهر اهر، این روش می‌تواند به تحلیل پیچیدگی‌های موجود در داده‌های جمع‌آوری شده کمک کند. تحلیل عاملی اکتشافی به پژوهشگر این امکان را می‌دهد تا تعداد زیادی از متغیرهای محیطی و کالبدی را به عوامل اصلی تقلیل دهند. در این مطالعه ۴۰ متغیر تحت بررسی قرار گرفت. هدف از به کارگیری این روش، شناسایی الگوهای نهفته در داده‌ها و درک این است که چگونه این عوامل می‌توانند بر سلامت اجتماعی ساکنان تأثیر بگذارند. برای انجام تحلیل عاملی اکتشافی، باید داده‌های مربوط به محلات سنتی و جدید جمع‌آوری شد. این داده‌ها از طریق نظرسنجی، مشاهدات میدانی و داده‌های ثانویه به دست آمد. پس از جمع‌آوری داده‌ها، مراحل اصلی شامل تحلیل داده‌ها و شناسایی عوامل پنهان است. در این بخش، از روش ماتریس هم‌بستگی برای بررسی روابط بین متغیرهای جمع‌آوری شده استفاده شد. پس از آن، با استفاده از روش واریانس، عوامل استخراج شد. در مرحله بعد، نتایج به دست آمده از تحلیل عاملی اکتشافی مورد مقایسه قرار گرفت تا تفاوت‌ها و شباهت‌های بین محلات سنتی و جدید مشخص شود. به علاوه، می‌توان با استفاده از نتایج به دست آمده، پیشنهادات لازم برای بهبود سلامت اجتماعی در هریک از این محلات ارائه داد. به عنوان مثال، اگر عوامل خاصی در محلات سنتی تأثیر بیشتری بر سلامت اجتماعی داشته باشند، می‌توان به اهمیت حفظ و تقویت آن‌ها در برنامه‌ریزی‌های شهری تأکید کرد. همچنین، برای اطمینان از اعتبار نتایج، ارزیابی‌های بیشتری مانند تحلیل عاملی تأییدی می‌تواند صورت گیرد تا تأیید کند آیا عوامل شناسایی شده با وضعیت واقعی محلات هماهنگی دارند یا خیر. در ادامه مراحل این روش به طور خلاصه به قرار زیر می‌باشد.

۱- مرحله ۱: تعریف متغیرها و شاخص‌ها

شاخص‌های محیطی-کالبدی؛ با جمع‌بندی و استخراج دیدگاه مدیران و کارشناسان، ۴۰ شاخص محیطی-کالبدی که بر سلامت اجتماعی اثر می‌گذارند، تعیین شد. این شاخص‌ها بر اساس منابع موجود عبارت‌اند از: امنیت و جرم‌خیزی-شمولگرایی

فضاهای عمومی-وجود فضاهای گردهمایی و پاتوق‌ها-حمایت اجتماعی-بومی بودن ساکنان-حس تعلق به محله-میزان سواد (تحصیلات)-منظر مطلوب فضاهای عمومی-دسترسی به پارک و فضای سبز-ایمنی کودکان در فضاهای عمومی-کیفیت مبلمان شهری-دسترسی به فضای سبز شهری-کیفیت بصری و خوانایی فضاهای عمومی-اختلاط و تنوع کاربری‌ها-وضعیت اقتصادی ساکنان-وضعیت آموزشی ساکنان-وضعیت شبکه‌های ارتباطی و حمل‌ونقل-وضعیت مسکن-مشارکت اجتماعی ساکنان-وضعیت طراحی و مبلمان شهری-کیفیت روشنایی فضاهای عمومی-آلودگی هوا-سروصدا-تراکم جمعیت-دسترسی به خدمات بهداشتی-دسترسی به مراکز آموزشی-دسترسی به مراکز فرهنگی-دسترسی به فضاهای ورزشی-کیفیت آب‌وهوا-کیفیت آلودگی صوتی-کیفیت آلودگی هوا-میزان درگیری و نزاع‌های قومی-میزان فعالیت‌های اجتماعی-میزان تعاملات اجتماعی-میزان رضایت مندی از محیط-میزان احساس امنیت-میزان احساس آرامش-میزان دسترسی به پارک‌ها و باغات-میزان دسترسی به مسیرهای پیاده‌رو-میزان دسترسی به حمل‌ونقل عمومی.

۱- مرحله ۲: جمع‌آوری داده‌ها

استفاده از روش‌های مختلف به‌مانند پرسش‌نامه‌ها، مصاحبه‌ها، و مشاهده میدانی برای جمع‌آوری داده‌ها از ۱۶ محله شهری با نظرات ۵۰ نفر کارشناس.

اطمینان از پوشش کامل شاخص‌های محیطی-کالبدی و سلامت اجتماعی در داده‌های جمع‌آوری شده.

۱- مرحله ۳: پیش‌پردازش داده‌ها

پاک‌سازی و استانداردسازی داده‌ها برای استفاده در مدل‌های آماری.

تبدیل داده‌های کیفی به کمی (در صورت نیاز).

بررسی و حذف داده‌های ناقص یا نادرست.

استفاده از روش‌های پیش‌پردازش مانند نرمال‌سازی و "Encode"، کردن متغیرهای موردنظر در دسته یا طبقه موردنظر.

۱- مرحله ۴: تحلیل عاملی اکتشافی

استفاده از روش تحلیل عاملی اکتشافی (Exploratory Factor Analysis-EFA)، برای استخراج عوامل اصلی که بر سلامت اجتماعی اثر می‌گذارند.

تعیین تعداد عوامل با استفاده از روش‌های مانند نمودار اسکره‌پلات یا معیارهای آماری.

در قدم نخست، جهت خلاصه‌سازی داده‌ها و تعیین عوامل اصلی در آزمون تحلیل عاملی از روش تحلیل مولفه‌های اصلی و چرخش واریمکس استفاده شد. در ابتدا برای آزمون مناسب بودن داده‌های مربوط به مجموعه متغیرهای موردتحلیل درخصوص عوامل و برای شروع تحلیل عاملی، از آزمون بارتلت و "KMO"، استفاده شد. معناداری آزمون بارتلت در سطح اطمینان ۹۹ درصد و مقدار مناسب "KMO"، نشان از هم‌بستگی کیفی و مطلوبیت کمی متغیرهای موردنظر برای انجام تحلیل عاملی است برپایه (جدول ۲).

جدول ۲. نتایج آزمون KMO و بارتلت جهت ارزیابی تحلیل عاملی- (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

مجموعه متغیرهای موردتحلیل	مقدار KMO	مقدار بارتلت	معناداری Sig.(2-tailed)
ارزیابی تطبیقی عوامل محیطی-کالبدی بر میزان سلامت اجتماعی در محلات سستی و جدید شهر اهر	۰/۷۷	۳/۴۱	۰/۰۰۰

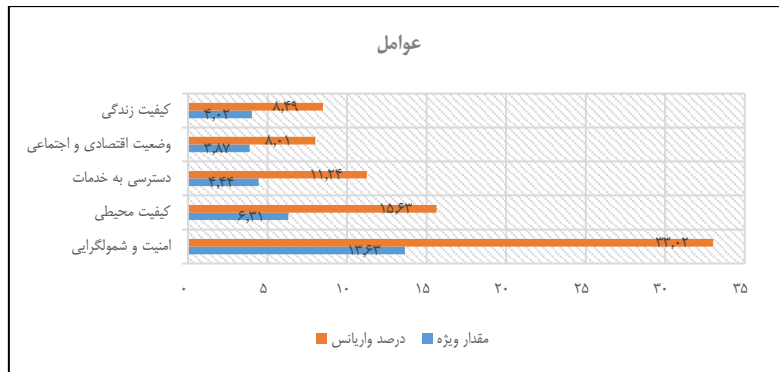
با تفسیر یافته‌های پیشین و در مرحله بعد باتوجه به اینکه شاخص‌های بارگذاری شده در هر عامل که بیشتر از ۱ هستند، یک عامل را شکل می‌دهند، نتیجه حاصله، تقلیل ۵۶ شاخص اولیه به ۴۰ شاخص در قالب ۵ عامل بود که در مجموع ۷۶/۳۹ درصد از واریانس داده‌ها را تبیین می‌کنند. عدد ۷۷ درصد نشان از رضایت بخش بودن تحلیل عاملی و متغیرهای موردبررسی جهت تلفیق در عوامل دارد. برپایه (جدول ۳)، مقدار ویژه، درصد واریانس و درصد واریانس تجمعی و مبنای بار عاملی برای شاخص‌ها جهت تجمع معنی‌دار در عامل‌ها، مقدار ۰/۵ قرار داده شد.

جدول ۳. عامل‌بندی متغیرهای مورد مطالعه - (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

عامل	مقدار ویژه	درصد واریانس	درصد واریانس تجمعی
اول	۱۳٫۶۳	۳۳٫۰۲	۳۳٫۰۲
دوم	۶٫۳۱	۱۵٫۶۳	۴۸٫۶۵
سوم	۴٫۴۴	۱۱٫۳۴	۵۹٫۹۹
چهارم	۳٫۸۷	۸٫۰۱	۶۷٫۹۰
پنجم	۴٫۰۲	۸٫۴۹	۷۶٫۳۹

← عوامل استخراج شده

امنیت و شمولگرایی به‌عنوان اولین عامل در ارزیابی محیط‌های اجتماعی و کالبدی، نقشی کلیدی در ایجاد فضای مطلوب و ارتقاء سلامت اجتماعی ایفاء می‌کند. امنیت به‌معنای وجود احساس ایمنی در فضاهای عمومی است که می‌تواند با کاهش جرم و جنایت تقویت شود. محلاتی که امنیت بالایی دارند، محیطی آرام‌تر و مطمئن‌تر را برای ساکنان فراهم می‌کنند و این امر موجب افزایش احساس آسایش و رفاه در آن‌ها می‌شود. همچنین، شمولگرایی فضاهای عمومی به‌معنای فراهم کردن شرایطی است که افراد با ویژگی‌ها و پس‌زمینه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بتوانند از این فضاها استفاده کنند. این شمولیت در طراحی فضاهای عمومی نه تنها حس تعلق به محله را تقویت می‌کند، بلکه یکپارچگی اجتماعی را نیز افزایش می‌دهد. ایمنی کودکان در فضاهای عمومی نیز از جنبه‌های مهم این عامل به‌شمار می‌رود، چراکه احساس امنیت و راحتی در بازی و تعامل با دیگران به شکل‌گیری حس تعلق و امنیت جمعی کمک می‌کند. کیفیت محیطی به‌عنوان دومین عامل، بر تجربه روزمره ساکنان تأثیر مستقیم دارد. منظر مطلوب فضاهای عمومی، که شامل زیبایی بصری و طراحی مناسب است، می‌تواند انگیزه‌ای برای حضور بیشتر افراد در این فضاها باشد. پوشش گیاهی و فضاهای سبز در این زمینه نقش مهمی ایفاء می‌کند و نه تنها به کاهش آلودگی کمک می‌کند، بلکه باعث افزایش کیفیت هوا و ایجاد احساس آرامش می‌شود. کیفیت مبلمان شهری، شامل صندلی‌ها، سطل‌های زباله و سایر تجهیزات، بر راحتی و کاربری فضا تأثیرگذار است. بدین‌سان، کیفیت بصری و خوانایی فضاهای عمومی می‌تواند به‌سادگی درک و استفاده از فضا را برای ساکنان آسان‌تر کند. طوری که، تجربه مثبتی از زندگی روزمره را فراهم نماید. دسترسی به خدمات به‌عنوان سومین عامل، به‌معنای قابلیت و راحتی دسترسی ساکنان به انواع خدمات ضروری در زندگی روزمره است. دسترسی به فضای سبز شهری، یکی از نیازهای اساسی برای سلامت جسمی و روحی ساکنان محسوب می‌شود و می‌تواند به‌عنوان یک نقطه محوری در طراحی شهری در نظر گرفته شود. همچنین، دسترسی به خدمات بهداشتی و مراکز درمانی، برای افزایش کیفیت زندگی و سلامت عمومی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. مراکز آموزشی نیز به‌عنوان بخشی از زیرساخت‌های اجتماعی، باید به راحتی در دسترس باشند تا ساکنان بتوانند از فرصت‌های آموزشی بهره‌مند شوند. مراکز فرهنگی نیز به ایجاد غنای اجتماعی و فرهنگی در محله‌ها کمک می‌کنند و دسترسی به این مراکز می‌تواند به تقویت هویت محله‌ای و تعامل اجتماعی کمک کند. وضعیت اقتصادی و اجتماعی به‌عنوان چهارمین عامل، نمایانگر ارتباط تنگاتنگی است که بین شرایط اقتصادی ساکنان و کیفیت زندگی آنان وجود دارد. وضعیت اقتصادی ساکنان بر توانایی‌هایشان برای تأمین نیازهای اساسی، بهداشتی و تفریحی تأثیر دارد. وضعیت آموزشی ساکنان نیز به‌عنوان یک شاخص مهم از کیفیت زندگی و فرصت‌های شغلی آینده آنان محسوب می‌شود. مشارکت اجتماعی ساکنان در فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی نیز می‌تواند به افزایش انسجام و توانمندی اجتماعی در محله‌ها کمک کند. در این میان، میزان درگیری و نزاع‌های قومی نیز می‌تواند بر احساس کلی امنیت و رفاه ساکنان تأثیرگذار باشد و موجب افزایش تنش‌ها و کاهش کیفیت زندگی شود. کیفیت زندگی به‌عنوان پنجمین عامل، بر مجموعه‌ای از عناصر حاکم بر زندگی روزمره ساکنان تأثیر می‌گذارد. کیفیت روشنایی فضاهای عمومی تأثیر زیادی بر امنیت و راحتی ساکنان دارد، چراکه در شب افراد احساس امنیت بیشتری در مناطق با روشنایی مناسب دارند. آلودگی هوا یکی دیگر از چالش‌های جدی در زندگی شهری است که می‌تواند بر سلامت جسمی و روانی ساکنان تأثیر منفی بگذارد. سرو صدا به‌عنوان یک مزاحمت محیطی، می‌تواند نارضایتی و استرس را افزایش دهد و تمرکز و آرامش را تحت‌شعاع قرار دهد. همچنین، تراکم جمعیت می‌تواند به‌عنوان یک عامل فشار بر زیرساخت‌ها و خدمات عمومی عمل کند و کیفیت زندگی ساکنان را کاهش دهد. بدین ترتیب، بررسی و تحلیل این عوامل به‌طور جامع می‌تواند به شناخت دقیق‌تری از وضعیت محلات و ارتقای سلامت اجتماعی در آن‌ها منجر شود. عوامل استخراج شده پژوهش موردتبیین برپایه (نمودار ۱)، و نیز عوامل/ شاخص‌های تشکیل‌دهنده برپایه (جدول ۴)، می‌تواند مدنظر و برپایه (جدول ۵)، می‌تواند نتایج آزمون تی تک‌نمونه‌ای را مشاهده کرد.

نمودار ۱. عوامل استخراج شده- (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

جدول ۴. عوامل/شاخص‌های تشکیل‌دهنده- (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

عامل	شاخص‌های تشکیل‌دهنده
امنیت و شمولگرایی	امنیت و جرم‌خیزی، شمولگرایی فضاهای عمومی، ایمنی کودکان در فضاهای عمومی، حس‌تعلق به محله
کیفیت محیطی	منظر مطلوب فضاهای عمومی، دسترسی به پارک و فضای سبز، کیفیت مبلمان شهری، کیفیت بصری و خوانایی فضاهای عمومی
دسترسی به خدمات	دسترسی به فضای سبز شهری، دسترسی به خدمات بهداشتی، دسترسی به مراکز آموزشی، دسترسی به مراکز فرهنگی
وضعیت اقتصادی و اجتماعی	وضعیت اقتصادی ساکنان، وضعیت آموزشی ساکنان، مشارکت اجتماعی ساکنان، میزان درگیری و نزاع‌های قومی
کیفیت زندگی	کیفیت روشنایی فضاهای عمومی، آلودگی هوا، سر و صدا، تراکم جمعیت

جدول ۵. نتایج آزمون تی تک‌نمونه‌ای- (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

متغیر/گویه	گروه اول (میانگین $\pm$ انحراف معیار)	گروه دوم (میانگین $\pm$ انحراف معیار)	t-value	p-value
وضعیت امنیت و جرم‌خیزی	12 ± 3.5	0.9 ± 2.8	2.56	0.012
شمولگرایی فضاهای عمومی	0.8 ± 4.1	1.0 ± 3.7	1.24	0.088
وجود فضاهای گردشگری و پاتوق‌ها	0.6 ± 3.9	0.7 ± 4.0	-0.20	0.845
حمایت اجتماعی	0.5 ± 4.3	1.1 ± 3.6	3.15	0.003
بومی بودن ساکنان	1.0 ± 3.7	0.9 ± 3.5	-0.52	0.607
حس‌تعلق به محله	0.7 ± 4.0	0.8 ± 3.8	1.14	0.258
میزان سواد (تحصیلات)	1.3 ± 3.2	1.1 ± 2.9	1.84	0.070
منظر مطلوب فضاهای عمومی	0.6 ± 4.5	0.9 ± 3.5	4.54	0.0001
دسترسی به پارک و فضای سبز	0.9 ± 3.8	1.0 ± 3.2	2.07	0.042
ایمنی کودکان در فضاهای عمومی	0.5 ± 4.0	1.2 ± 3.3	3.45	0.001
کیفیت مبلمان شهری	0.9 ± 3.8	1.0 ± 3.4	1.45	0.148
دسترسی به فضای سبز شهری	0.8 ± 3.6	1.1 ± 2.8	3.94	0.0004
کیفیت بصری و خوانایی فضاهای عمومی	0.7 ± 4.2	0.9 ± 3.4	4.32	0.0002
اختلاط و تنوع کاربری‌ها	0.8 ± 3.9	1.0 ± 3.1	2.65	0.011
وضعیت اقتصادی ساکنان	1.1 ± 3.3	0.9 ± 3.5	3.41	0.001
وضعیت آموزشی ساکنان	0.6 ± 4.0	1.0 ± 3.5	2.53	0.013
وضعیت شبکه‌های ارتباطی و حمل‌ونقل	0.9 ± 3.7	0.8 ± 3.2	1.87	0.063
وضعیت مسکن	1.0 ± 3.4	0.9 ± 3.9	2.01	0.045
مشارکت اجتماعی ساکنان	0.5 ± 4.1	1.1 ± 3.3	4.00	0.0005
وضعیت طراحی و مبلمان شهری	0.8 ± 3.5	0.9 ± 3.1	1.66	0.098
کیفیت روشنایی فضاهای عمومی	0.7 ± 3.9	1.0 ± 3.2	2.51	0.012
آلودگی هوا	1.0 ± 2.8	0.8 ± 3.5	-3.29	0.001
سروصدا	0.9 ± 3.0	0.7 ± 4.0	-3.67	0.0004
تراکم جمعیت	1.1 ± 3.7	0.8 ± 2.9	3.10	0.002
دسترسی به خدمات بهداشتی	0.6 ± 3.8	0.9 ± 3.4	1.52	0.135
دسترسی به مراکز آموزشی	0.5 ± 4.2	1.0 ± 3.1	4.67	0.0001
دسترسی به مراکز فرهنگی	0.7 ± 3.9	0.8 ± 3.2	2.63	0.009
دسترسی به فضاهای ورزشی	0.6 ± 4.1	1.1 ± 3.6	2.45	0.015
کیفیت آب‌وهوا	0.8 ± 3.6	0.9 ± 3.0	2.11	0.038
کیفیت آلودگی صوتی	1.1 ± 2.9	0.8 ± 3.5	-2.10	0.036
کیفیت آلودگی هوا	0.9 ± 3.2	0.7 ± 3.6	-1.09	0.278
میزان درگیری و نزاع‌های قومی	0.8 ± 2.5	0.9 ± 3.4	-3.48	0.001
میزان فعالیت‌های اجتماعی	0.9 ± 3.8	1.0 ± 2.9	3.21	0.002
میزان تعاملات اجتماعی	0.5 ± 4.0	1.0 ± 3.3	4.11	0.0003
میزان رضایت‌مندی از محیط	0.8 ± 4.3	0.9 ± 3.5	3.45	0.0002
میزان احساس امنیت	0.7 ± 4.0	0.9 ± 3.2	3.80	0.0001
میزان احساس آرامش	0.6 ± 4.2	1.1 ± 3.5	2.84	0.005
میزان دسترسی به پارک‌ها و باغات	0.8 ± 4.1	0.9 ± 3.4	3.14	0.003
میزان دسترسی به مسیرهای پیاده‌رو	0.7 ± 3.9	0.8 ± 3.4	1.62	0.111
میزان دسترسی به حمل‌ونقل عمومی	0.5 ± 4.0	1.0 ± 2.9	4.67	0.0001

← مقایسه میانگین رتبه‌ای عوامل مؤثر در انتخاب محل سکونت بین محلات سنتی و جدید

❖ **محله‌های سنتی:** شاخص‌های وجود فضاهای گردهمایی و پاتوق‌ها، شمولگرایی فضاهای عمومی، امنیت مناسب و جرم‌خیزی پایین، هم‌بستگی اجتماعی، حمایت اجتماعی و بومی بودن ساکنان نقش اساسی در پیش‌بینی سلامت اجتماعی دارند. براساس یافته‌های (جدول ۶)، محله‌های سنتی از عناصر و شاخص‌های خاصی برخوردارند که نقش مهمی در پیش‌بینی سلامت اجتماعی ایفاء می‌کنند. این عوامل شامل وجود فضاهای گردهمایی، شمولگرایی فضاهای عمومی، امنیت مناسب، هم‌بستگی اجتماعی و بومی بودن ساکنان هستند. تحلیل و تفسیر این موارد می‌تواند به‌درک بهتری از ویژگی‌های محله‌ها و تأثیر آن‌ها بر کیفیت زندگی ساکنان منجر شود. شاخص امنیت و جرم‌خیزی پایین در محله‌های سنتی به میزان ۰/۷۵ و در محله‌های جدید ۰/۸۵ ثبت شده است که نشان‌دهنده اهمیت بسیار بالای امنیت در هر دو نوع محله است، اما محله‌های جدید به‌طور نسبی احساس امنیت بیشتری را ارائه می‌دهند. این موضوع می‌تواند به‌دلیل وجود سیستم‌های مدرن امنیتی یا طراحی مناسب در محله‌های جدید باشد. امنیت بالا به ساکنان این امکان را می‌دهد که در محیط اطراف خود احساس راحتی و آرامش کنند و به فعالیت‌های اجتماعی و تعاملات بالاتر بپردازند. شمولگرایی فضاهای عمومی نیز از اهمیت بالایی برخوردار است. با امتیاز ۰/۷۸ برای محله‌های سنتی و ۰/۷۵ برای محله‌های جدید، این شاخص نشان‌دهنده نیاز به فضاهای عمومی است که افراد با زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی مختلف بتوانند در آن حضور پیدا کنند و تعاملات اجتماعی داشته باشند. فضاهای عمومی شمول‌گرا باعث تقویت نظم اجتماعی و هم‌بستگی اجتماعی می‌شوند و ارتباطات مؤثری میان ساکنان ایجاد می‌کنند. وجود فضاهای گردهمایی و پاتوق‌ها در محله‌های سنتی با امتیاز ۰/۸۲ نسبت به محله‌های جدید (۰/۴۰)، بسیار مهم است. این فضاها به افراد این امکان را می‌دهند که زمان‌های فراغت خود را در جمع دیگران بگذرانند و روابط اجتماعی را تقویت کنند. عدم وجود چنین فضاهای اجتماعی در محله‌های جدید می‌تواند منجر به کاهش حس‌تعلق و مشارکت اجتماعی شود. حمایت اجتماعی و بومی بودن ساکنان نیز به‌ترتیب با امتیازات ۰/۷۲ و ۰/۶۸ در محله‌های سنتی نشان‌دهنده هم‌بستگی و ارتباط نزدیک میان ساکنان است. بومی بودن ساکنان می‌تواند به ایجاد حس‌تعلق بیشتر و تقویت ارتباطات اجتماعی کمک کند، به‌طوری‌که افراد به‌همدیگر اعتماد بیشتری داشته و برای یکدیگر در زمان‌های نیاز حمایتی فراهم کنند. سایر عوامل به‌مانند حس‌تعلق به محله و میزان سواد نیز در این تحلیل مهم هستند. حس‌تعلق به محله در محله‌های سنتی با امتیاز ۰/۶۵ و در محله‌های جدید ۰/۸۰ مشاهده می‌شود که نشان‌دهنده این است که در محله‌های جدید، ساکنان به محله خود بیشتر تعلق خاطر دارند. این مسئله می‌تواند به‌دلیل طراحی بهتر یا وجود امکانات بیشتر در محله‌های جدید باشد. میزان سواد (تحصیلات)، با امتیاز ۰/۵۰ در محله‌های سنتی و ۰/۷۸ در محله‌های جدید نشان می‌دهد که تحصیلات نقش مهمی در کیفیت زندگی و مشارکت اجتماعی ایفاء می‌کند. به‌طور کلی، محله‌های سنتی تفاوت‌هایی با محله‌های جدید دارند که براساس معیارهای مختلفی قابل تحلیل و تفسیر است. درحالی‌که برخی از عوامل مانند امنیت و وجود فضاهای اجتماعی در محله‌های سنتی اهمیت بالایی دارند، محله‌های جدید در ایجاد احساس تعلق و سواد بالاتر ساکنان برتری دارند. به این ترتیب، ضروری است که در زمینه طراحی و بهبود شرایط زندگی در هر دو نوع محله، به این عوامل توجه ویژه‌ای شود تا سلامت اجتماعی بهبود یابد و کیفیت زندگی ساکنان افزایش یابد.

❖ **محله‌های جدید:** شاخص‌های امنیت مناسب و جرم‌خیزی پایین، حس‌تعلق به محله، میزان سواد (تحصیلات)، شمولگرایی فضاهای عمومی، امنیت و ایمنی کودکان در فضاهای عمومی، منظر مطلوب فضاهای عمومی، پوشش گیاهی و میزان درگیری و نزاع‌های قومی بیشتر دارای هم‌بستگی با سلامت اجتماعی هستند. شاخص‌های امنیت مناسب و جرم‌خیزی پایین به‌عنوان یکی از مهمترین عوامل در تعیین کیفیت زندگی و سلامت اجتماعی در محله‌ها شناخته می‌شوند. وقتی که سطح امنیت در یک محله بالا باشد و میزان جرم و جنایت پایین باشد، ساکنان می‌توانند با آرامش و راحتی بیشتری در فضای عمومی حضور یافته و به فعالیت‌های روزمره خود بپردازند. این امنیت نه تنها احساس ایمنی را در افراد ایجاد می‌کند، بلکه ضمن کاهش اضطراب و استرس، زمینه‌ساز تعاملات اجتماعی سالم و مثبت نیز می‌شود. از این رو، سلامت اجتماعی به‌طور مستقیم تحت تأثیر این عوامل امنیتی قرار دارد. حس‌تعلق به محله به میزان وابستگی عاطفی و اجتماعی افراد به محل زندگی خود اشاره دارد. زمانی که ساکنان حس‌تعلق بالایی به محله خود داشته باشند، مشارکت بیشتری در فعالیت‌های اجتماعی و محلی خواهند داشت، که این

خود می‌تواند به تقویت هم‌بستگی اجتماعی و ایجاد روابط مثبت بین افراد کمک کند. این حس‌تعلق در پیوند با امنیت و احساس آرامش در محله تقویت می‌شود، زیرا افراد احساس می‌کنند که بخشی از یک جامعه امن و حمایت‌گر هستند. میزان سواد و تحصیلات نیز تأثیر به‌سزایی در سلامت اجتماعی دارند. افراد تحصیل‌کرده‌تر معمولاً می‌توانند به منابع اطلاعاتی بیشتری دسترسی پیدا کنند و از این طریق، بهترین تصمیمات را برای خود و جامعه اتخاذ کنند. همچنین، افراد با تحصیلات بالا تمایل بیشتری به شرکت در فعالیت‌های اجتماعی دارند و می‌توانند به‌عنوان الگوهای مثبت برای دیگران عمل کنند. این عامل نیز به‌نوبه خود به ایجاد و تقویت روابط اجتماعی و بهبود کیفیت زندگی کمک می‌کند. شمولگرایی فضاهای عمومی موضوعی است که در آن فضاهای عمومی باید به‌گونه‌ای طراحی و مدیریت شوند که تمام افراد با زمینه‌ها و قابلیت‌های مختلف بتوانند از آن استفاده کنند. وجود فضاهای عمومی شمول‌گرا نه تنها به ترویج تعاملات اجتماعی کمک می‌کند، بلکه موجب تقویت احساس‌تعلق در بین ساکنان نیز می‌شود. جایی که افراد می‌توانند بدون هیچ‌گونه تبعیضی از امکانات بهره‌مند شوند، احساس رضایت‌مندی و شادکامی بیشتری را تجربه خواهند کرد. امنیت و ایمنی کودکان در فضاهای عمومی نیز یک شاخص مهم به‌شمار می‌رود. زمانی که والدین احساس کنند که فضاهای عمومی برای بازی و تعاملات کودکانشان امن هستند، نه تنها احساس راحتی بیشتری خواهند داشت، بلکه می‌توانند فرزندان‌شان را به بازی‌های اجتماعی بیشتر ترغیب کنند. این امر کودکان را از نظر اجتماعی و عاطفی رشد نموده و زمینه‌ساز تقویت روابط اجتماعی در آینده خواهد شد. منظر مطلوب فضاهای عمومی به کیفیت و جذابیت بصری محیط‌هایی اشاره دارد که افراد در آنجا حاضر می‌شوند. یک منظر زیبا و مناسب می‌تواند افراد را به خارج از خانه‌ها و فضاهای عمومی ترغیب کند و به تعاملات اجتماعی بیشتری منجر شود. علاوه بر آن، منظر مناسب به ایجاد حس رضایت‌مندی و تعلق در ساکنان کمک می‌کند و آن‌ها را به مراقبت از محیط‌زیست خود تشویق می‌نماید. پارک و فضای سبز نیز جزء جدایی‌ناپذیر از فضاهای عمومی است. وجود فضایی سرسبز با درختان و گیاهان متنوع منجر به بهبود کیفیت هوا و همچنین ایجاد محیطی دل‌پذیر و آرامش‌بخش می‌شود. این موضوع با تأثیر مثبت بر روحیه و سلامت روان ساکنان می‌تواند به افزایش تعاملات اجتماعی و بهبود سلامت اجتماعی کمک کند. میزان درگیری و نزاع‌های قومی به‌عنوان یک مانع جدی در راه سلامت اجتماعی محسوب می‌شود. افزایش دعای و تنش‌های قومی نه تنها موجب کاهش هم‌بستگی اجتماعی می‌شود بلکه سطح اعتماد بین افراد را نیز پایین می‌آورد. در چنین شرایطی، رویکردهای اجتماعی و فرهنگی مثبت و راهکارهای مناسب برای کاهش تنش‌های قومی و ارتقاء تعاملات میان گروه‌های مختلف ضروری است. در مجموع، همه این شاخص‌ها به‌نوعی به سلامت اجتماعی مرتبط هستند و با ایجاد محیطی امن، شمول‌گرا و غنی از امکانات، می‌توان به تقویت وضعیت سلامت اجتماعی کمک کرد. نتایج تحلیل داده‌ها برپایه (جدول ۷)، نشان‌دهنده سنجش مؤلفه‌های مؤثر بر کالا و خدمات محیطی در محلات سنتی و جدید است. در این مطالعه، چهار مؤلفه اصلی شامل دسترسی به خدمات، وضعیت اقتصادی و اجتماعی، کیفیت محیطی و کیفیت زندگی بررسی شده است. در مورد دسترسی به خدمات، میانگین رتبه‌ای در محلات قدیم برابر با ۸ و در محلات جدید برابر با ۱۶ است. ضریب معناداری ۰/۰۱ نشان‌دهنده تفاوت معنادار بین دو گروه است. این نتیجه بازگو می‌کند که محلات قدیمی احساس دسترسی به خدمات بیشتری نسبت به محلات جدید دارند. این مسئله می‌تواند به زیرساخت‌های بهتر و وجود خدمات متنوع‌تر در محلات قدیمی مرتبط باشد. بررسی وضعیت اقتصادی و اجتماعی، میانگین رتبه‌ای در محلات قدیم ۸ و در محلات جدید ۷ است. ضریب معناداری ۰/۰۳ نشان‌دهنده وجود یک تفاوت معنادار است. این امر می‌تواند به وجود فرصت‌های شغلی بهتر، تعاملات اجتماعی مؤثرتر و فضایی بیشتر برای اجرای فعالیت‌های اقتصادی در محلات قدیمی نسبت داده شود. در حوزه کیفیت محیطی، میانگین رتبه‌ای در محلات قدیم برابر با ۷ و در محلات جدید برابر با ۶ است و ضریب معناداری ۰/۰۵ نشان‌دهنده یک تفاوت معنادار است. این تفاوت می‌تواند به‌معنای این باشد که محلات قدیمی از نظر کیفیت محیطی، نظافت، فضای سبز و ترتیب فضایی بهتری برخوردارند. درخصوص مؤلفه کیفیت زندگی، محلات قدیم با میانگین رتبه‌ای ۲ و در محلات جدید با میانگین رتبه‌ای ۳ شنا سایی شد. ضریب معناداری ۰/۱۰ برای این مؤلفه نشان‌دهنده عدم معنی‌داری آشکار تفاوت بین دو گروه است و این بدین معناست که کیفیت زندگی در محلات جدید می‌تواند تحت تأثیر عوامل مختلفی قرار داشته باشد و نیازی به بررسی‌های بیشتر دارد. در مجموع، نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهند که محلات جدید به‌طور کلی از نظر احساس امنیت و شمولگرایی، دسترسی به خدمات و وضعیت اقتصادی و اجتماعی

بهتر عمل می‌کنند. این درحالی است که کیفیت محیطی ممکن است در محلات قدیمی بهتر باشد. بدین ترتیب، توجه به بهبود شرایط کیفیت زندگی در محلات جدید و تسهیل دسترسی به خدمات در آن‌ها ضروری به نظر می‌رسد. یافته‌ها همچنین نیاز به بررسی‌های عمیق‌تری در زمینه کیفیت زندگی و تأثیرات آن در محلات مختلف را به وضوح نشان می‌دهند.

جدول ۶. نتایج آزمون همبستگی بین محلات سنتی و جدید- (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

شاخص محیطی - کالبدی	همبستگی در محلات سنتی	همبستگی در محلات جدید	Importance در مدل
وضعیت امنیت و جرم خیزی	۰.۷۵	۰.۸۵	بالا
شمولگرایی فضاهای عمومی	۰.۷۸	۰.۷۵	بالا
وجود فضاهای گردهمایی و پاتوق‌ها	۰.۸۲	۰.۴۰	متوسط
حمایت اجتماعی	۰.۷۲	۰.۳۸	متوسط
بومی بودن ساکنان	۰.۶۸	۰.۳۵	پایین
حس تعلق به محله	۰.۶۵	۰.۸۰	بالا
میزان سواد (تحصیلات)	۰.۵۰	۰.۷۸	بالا
منظر مطلوب فضاهای عمومی	۰.۳۰	۰.۷۰	متوسط
دسترسی به پارک و فضای سبز	۰.۳۵	۰.۶۸	متوسط
ایمنی کودکان در فضاهای عمومی	۰.۳۲	۰.۷۲	متوسط
کیفیت مبلمان شهری	۰.۵۸	۰.۶۲	متوسط
دسترسی به فضای سبز شهری	۰.۶۰	۰.۶۵	متوسط
کیفیت بصری و خوانایی فضاهای عمومی	۰.۳۸	۰.۴۲	پایین
اختلاط و تنوع کاربری‌ها	۰.۵۵	۰.۶۰	پایین
وضعیت اقتصادی ساکنان	۰.۵۲	۰.۵۸	پایین
وضعیت آموزشی ساکنان	۰.۵۰	۰.۵۵	پایین
وضعیت شبکه‌های ارتباطی و حمل و نقل	۰.۴۸	۰.۵۲	پایین
وضعیت مسکن	۰.۴۵	۰.۵۰	پایین
مشارکت اجتماعی ساکنان	۰.۴۲	۰.۴۸	پایین
وضعیت طراحی و مبلمان شهری	۰.۴۰	۰.۴۵	پایین
کیفیت روشنایی فضاهای عمومی	۰.۳۸	۰.۴۲	پایین
آلودگی هوا	۰.۳۵	۰.۴۰	پایین
سروصدا	۰.۳۲	۰.۳۸	پایین
تراکم جمعیت	۰.۳۰	۰.۳۵	پایین
دسترسی به خدمات بهداشتی	۰.۲۸	۰.۳۲	پایین
دسترسی به مراکز آموزشی	۰.۲۵	۰.۲۸	پایین
دسترسی به مراکز فرهنگی	۰.۲۲	۰.۲۵	پایین
دسترسی به فضاهای ورزشی	۰.۲۰	۰.۲۲	پایین
کیفیت آب و هوا	۰.۱۸	۰.۲۰	پایین
کیفیت آلودگی صوتی	۰.۱۵	۰.۱۸	پایین
کیفیت آلودگی هوا	۰.۱۲	۰.۱۵	پایین
میزان درگیری و نزاع‌های قومی	۰.۱۰	۰.۱۲	پایین
میزان فعالیت‌های اجتماعی	۰.۰۸	۰.۱۰	پایین
میزان تعاملات اجتماعی	۰.۰۶	۰.۰۸	پایین
میزان رضایتمندی از محیط	۰.۰۴	۰.۰۶	پایین
میزان احساس امنیت	۰.۰۲	۰.۰۴	پایین
میزان احساس آرامش	۰.۰۰	۰.۰۲	پایین
میزان دسترسی به پارک‌ها و باغات	۰.۰۰	۰.۰۰	پایین
میزان دسترسی به مسیرهای پیاده‌رو	۰.۰۰	۰.۰۰	پایین
میزان دسترسی به حمل و نقل عمومی	۰.۰۰	۰.۰۰	پایین

جدول ۷. نتایج میانگین رتبه‌ای عوامل در محلات قدیم بین محلات سنتی و جدید- (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

مؤلفه/عامل	میانگین رتبه‌ای در محلات قدیم	میانگین رتبه‌ای در محلات جدید	ضریب معناداری
امنیت و شمول‌گرایی	۸	۷	۰.۰۱
کیفیت محیطی	۷	۶	۰.۰۵
دسترسی به خدمات	۸	۶	۰.۰۱
وضعیت اقتصادی و اجتماعی	۸	۷	۰.۰۳
کیفیت زندگی	۲	۳	۰.۱۰

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

تحلیل تفاوت‌های شاخص‌ها و عوامل کالبدی-محیطی مؤثر بر سلامت اجتماعی در محلات جدید و سنتی شهر اهر، به بررسی تأثیر این عوامل بر کیفیت زندگی و سلامت اجتماعی ساکنان این دو نوع محله می‌پردازد. نتایج تحلیل عاملی نشان داد که تفاوت‌های

معناداری بین عوامل کالبدی-محیطی مؤثر بر سلامت اجتماعی در این دو نوع محله وجود دارد. محلات سنتی از نظر اجتماعی نزدیک‌تر هستند، در حالی که محلات جدید امکانات کالبدی بهتری ارائه می‌دهند اما روابط اجتماعی کمتری دارند. برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی استفاده شد که نشان داد امنیت و شمولگرایی فضاهای عمومی نقش کلیدی در ارتقاء سلامت اجتماعی ایفاء می‌کنند. امنیت به معنای وجود احساس ایمنی در فضاهای عمومی است که با کاهش جرم تقویت می‌شود. شمولگرایی فضاهای عمومی نیز به معنای فراهم کردن شرایط استفاده برای افراد با پیشینه‌های مختلف است که حس تعلق را تقویت می‌کند. کیفیت محیطی نیز بر تجربه روزمره ساکنان تأثیر مستقیم دارد. منظر مطلوب فضاهای عمومی، کیفیت مبلمان شهری و دسترسی به خدمات از جمله عوامل مؤثر بر کیفیت زندگی هستند. دسترسی به فضای سبز شهری، خدمات بهداشتی و مراکز آموزشی نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. وضعیت اقتصادی ساکنان ارتباط تنگاتنگی با کیفیت زندگی آن‌ها دارد. وضعیت اقتصادی بر توانایی تأمین نیازهای اساسی تأثیر دارد و وضعیت آموزشی نیز نشان‌دهنده فرصت‌های شغلی آینده است. مشارکت اجتماعی ساکنان در فعالیت‌های فرهنگی نیز می‌تواند انسجام اجتماعی را افزایش دهد. کیفیت زندگی تحت تأثیر عواملی به مانند روش‌شنایی فضاهای عمومی، آلودگی هوا، سرو صدا و تراکم جمعیت قرار دارد. بررسی این عوامل می‌تواند شناخت دقیق‌تری از وضعیت محلات و ارتقاء سلامت اجتماعی فراهم کند. مقایسه میانگین رتبه‌ای عوامل مؤثر در انتخاب محل سکونت نشان داد که وجود فضاهای گردهمایی، شمولگرایی فضاهای عمومی، امنیت مناسب و هم‌بستگی اجتماعی نقش اساسی در پیش‌بینی سلامت اجتماعی دارند. محله‌های سنتی از عناصر خاصی برخوردارند که در پیش‌بینی سلامت اجتماعی مؤثرند. امتیاز امنیت در محله‌های سنتی ۰/۷۵ و در محله‌های جدید ۰/۸۵ ثبت شده است که نشان‌دهنده اهمیت بالای امنیت است. شمولگرایی فضاهای عمومی نیز با امتیاز ۰/۷۸ برای محله‌های سنتی و ۰/۷۵ برای محله‌های جدید اهمیت بالایی دارد. وجود فضاهای گردهمایی در محله‌های سنتی با امتیاز ۰/۸۲ نسبت به ۰/۴۰ در محله‌های جدید بسیار مهم است. حمایت اجتماعی و بومی بودن ساکنان نیز نشان‌دهنده هم‌بستگی نزدیک میان ساکنان است. حس تعلق به محله در محله‌های سنتی ۰/۶۵ و در محله‌های جدید ۰/۸۰ مشاهده شده است که نشان‌دهنده تعلق خاطر بیشتر ساکنان جدید است. میزان سواد (تحصیلات)، نیز با امتیاز ۰/۵۰ در محله‌های سنتی و ۰/۷۸ در محله‌های جدید نشان‌دهنده نقش مهم تحصیلات در کیفیت زندگی است. محله‌های جدید نسبت به سنتی‌ها احساس تعلق بیشتری ایجاد کرده‌اند اما باید توجه داشت که برخی از عوامل به مانند امنیت و وجود فضاهای اجتماعی در محله‌های سنتی اهمیت بیشتری دارند. در نتیجه، برای ارتقاء سلامت اجتماعی باید به طراحی مناسب فضاها توجه شود تا هم امکانات کالبدی مناسب فراهم شود و هم روابط نزدیک اجتماعی تقویت گردد. بررسی دقیق این عوامل می‌تواند منجر به ارتقاء کیفیت زندگی ساکنان هر دو نوع محله شود.

منابع

- آل کجیاف، حسین. (۱۳۹۲). **مفهوم و جایگاه حق بر سلامت در اسناد بین‌المللی حقوق بشر**. فصلنامه علمی پژوهشی-حقوق پزشکی، دوره ۷، شماره ۲۴، ۱۷۰-۱۳۹.
- برون، لنس جی. دیکسون، دیوید. گلیهم، الیور. (۱۳۹۹). **طراحی شهری برای قرن شهری: مکان‌سازی برای مردم**. ترجمه: سید سین بحرینی، چاپ‌سوم، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۹۰). **سیراندیشه‌ها در شهرسازی (۱): از آرمان تا واقعیت**. چاپ‌سوم، تهران: انتشارات شهیدی، آرمان شهر.
- پوراحمد، احمد. زیاری، کرامت‌الله. حاتمی‌نژاد، حسین. پارسا‌پاشاه‌آبادی، شهرام. (۱۳۹۷). **شهر هوشمند: تبیین ضرورت‌ها و الزامات شهر تهران برای هوشمندی**. فصلنامه علمی پژوهشی-نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، دوره ۱۰، شماره ۲، ۲۲-۱.
- پورافکاری، نصرالله. (۱۳۹۱). **بررسی عوامل مؤثر بر سلامت اجتماعی در شهرستان پاوه**. فصلنامه علمی پژوهشی-علوم اجتماعی، دوره ۶، شماره ۱۸، ۶۰-۴۰.
- رفیعیان، مجتبی. خدائی، زهرا. داداشپور، هاشم. تقوایی، علی‌اکبر. (۱۳۹۵). **تحلیل میزان دل‌بستگی نوجوانان از محیط‌های عمومی شهری باتأکید بر ظرفیت اجتماعات محلی**. فصلنامه علمی پژوهشی-برنامه‌ریزی و آمایش فضا، دوره ۲۰، شماره ۲، ۱۹۰-۱۶۹.
- ساسان‌پور، فرزانه. علیزاده، سارا. اعرابی‌مقدم، حوریه. (۱۳۹۷). **قابلیت سنجی زیست‌پذیری مناطق شهری ارومیه**. فصلنامه علمی پژوهشی-تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، دوره ۱۸، شماره ۴۸، ۲۵۸-۲۴۱.

- شجاعی، دلارام، پرتوی، پروین. (۱۳۹۴). *عوامل مؤثر بر ایجاد و ارتقاء اجتماع پذیری در فضاهای عمومی با مقیاس های مختلف شهر تهران (نمونه موردی: فضاهای عمومی دو محله و یک ناحیه در منطقه ۷ تهران)*. نشریه علمی پژوهشی-باغ نظر، دوره ۱۲، شماره ۳۴، ۱۰۸-۹۳.
- فتحی، منصور. عجم نژاد، رضا. خاک رنگین، مریم. (۱۳۹۱). *عوامل مرتبط با سلامت اجتماعی معلمان شهر مراغه*. فصلنامه علمی پژوهشی-رفاه اجتماعی، دوره ۱۲، شماره ۴۷، ۲۳۳-۲۲۵.
- قاسمی، نازنین. یاراحمدی، مهدی. (۱۳۹۹). *وجود مکان های تجمع اجتماعی در محلات*. فصلنامه علمی پژوهشی-جامعه شناسی و فرهنگ، دوره ۱۱، شماره ۱، ۹۴-۸۰.
- Choay, Françoise. (2007). *O urbanismo: (D. N. Rodrigues, Trans.)*. São Paulo, SP: Editora Perspectiva.
- Entrikin, J. Nicholas. (1991). *The Betweenness Of Place: Towards A geography Of Modernity*. Springer.
- Franck, Karen A. Huang, Te-Sheng. (Eds.). (2023). *Routledge Handbook Of Urban Public Space: Use, Design, And Management*. Routledge.
- Hunter, John M. (1974). *The Challenge Of Medical Geography*. In The Geography Of Health And Disease. Chapel Hill, NC: Studies In Geography, University Of North Carolina.
- Poorfathi, Javad. Zali, Narges. (2013). *An Analysis Of Socio-Economic And Physical Aspects Of Slum Areas In Ahar City*. Journal Of Urban-Regional Studies And Research, 4(15), 89-104. (In Persian)
- Safeezadeh, Asdolah. (2016). *The Effect Of The Modernist Approach To Islamic Urbanism (Case Study: Ahar)*. Journal Of Geographical-Space Ahar 16 (55), 177-195. (In Persian)
- Thompson, Susan. (2007). *Health Planning Forum*. Premier's Council.
- Wang, Zhenzhong. Zhang, Huan. Yang, Xue. Li, Guangyuan. (2022). *Neighborhood Streets As Places Of Older Adults' Active Travel And Social Interaction-A Study In Daokou Ancient Town*. Journal Of Transport & Health, 24, 101309.

Type of Article (Review Article)

An Analysis Of Teleological Ethics In The Thought Of Contemporary Islamic Thinkers And Its Cultural And Social Implications; With Emphasis On The Philosophical Foundations Of Ayatollah Mesbah-Yazdi

Galnaz Ahmadzadeh: Department of Islamic Philosophy and Theology, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran

***Davoud Sirous:** Department of Islamic Philosophy and Theology, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran

Hossein Nowrozi Teymurlouie: Department of Islamic Philosophy and Theology, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Article Info

Received: 2024/11/13
Accepted: 2025/06/01
PP: 107-131.

Keywords:

Teleology
Ethics
Ayatollah Mesbah-Yazdi
Cultural And Social Implications

Abstract

Teleological ethics is an approach that evaluates moral actions based on the ultimate purpose and final end of human life. This perspective holds particular significance in the thought of contemporary Islamic scholars, as it is articulated within the framework of a theistic worldview and grounded in a distinct philosophical and theological system. In this regard, Ayatollah Mesbah-Yazdi, drawing on epistemological, ontological, and anthropological principles rooted in Islamic philosophy, has developed a coherent and teleologically-based ethical theory. His approach not only addresses theoretical dimensions but also has important cultural and social implications. This study employs a descriptive-analytical method to examine and elucidate the philosophical foundations of teleological ethics in Mesbah-Yazdi's thought. It demonstrates that, from his perspective, monotheism (tawhīd) constitutes the most fundamental principle of the ontological order and plays a central role in understanding moral values. He identifies the ultimate goal of human life as divine proximity (qurb ilā Allāh) and argues that all moral imperatives should be interpreted in light of this ultimate end. According to his view, true human perfection is a real and objective matter that is attained through voluntary actions in accordance with moral obligations—obligations that stem from causal relationships between actions and their consequences in the path of human perfection. Consequently, moral concepts are not ends in themselves but serve as instruments to guide human beings toward their true telos. Based on these foundations, ethics is not a matter of convention or mere psychological tendencies, but rather an ontological and realist phenomenon, intrinsically connected to the essence of human existence and the path of its development. This outlook entails significant cultural and social consequences, including the strengthening of moral foundations in collective behavior, the promotion of individual responsibility, and the meaningful integration of ethics within a religious way of life. Thus, by emphasizing the proper determination of the ultimate end—namely, divine proximity—Ayatollah Mesbah presents a rational, coherent, and theologically grounded framework for ethics that can address the individual and societal needs of contemporary humanity.

Citation: Ahmadzadeh, Galnaz. Sirous, Davoud. Nowrozi Teymurlouie, Hossein. (2025). An Analysis Of Teleological Ethics In The Thought Of Contemporary Islamic Thinkers And Its Cultural And Social Implications; With Emphasis On The Philosophical Foundations Of Ayatollah Mesbah-Yazdi. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(1; Ser. 85): 107-131.

DOI:

This Article Is Extracted from The Doctoral Thesis of 'Galnaz Ahmadzadeh', Titled "*Analytical Comparison Of Mesbah's Ultimate-Goal-Centered View With Duty-Centered Moral View Of Kant*", Under The Supervision Of 'Dr. Davoud Sirous', & Advisory Of 'Dr. Hossein Nowrozi Teymurlouie'.

***Corresponding Author:** Davoud Sirous

E-mail Address: dr.1341@yahoo.com

Tel: +989144122154

Extended Abstract

Introduction

In the contemporary era, marked by profound cultural, social, and philosophical transformations, rethinking the foundations of Islamic ethics has become an essential and urgent endeavor. One of the most critical issues in this regard is the analysis of teleological ethics and its implications in the thought of contemporary Islamic thinkers—particularly in the ethical theory of Ayatollah Mesbah-Yazdi, who offers a distinct approach grounded in a theistic worldview for the explanation of moral values. In his perspective, the ultimate goal of moral actions is not pleasure or utility, but divine proximity (*qurb ilā Allāh*) and the realization of human existential perfection. This view is founded on specific principles in epistemology, ontology, and anthropology. From an epistemological standpoint, reason is capable of recognizing the necessity of perfection, yet the actual path to attaining it can only be fully discerned through the guidance of revelation. In the ontological domain, moral values are intrinsically connected to the reality of existence and to the Absolute Perfection. And from an anthropological perspective, the human being is a free and spiritual creature who can, through divine motivation, attain true perfection. This study, by focusing on these three dimensions, seeks to address contemporary challenges such as relativism, secular ethics, and scientism. It aims to fill a gap in the philosophical analysis of Ayatollah Mesbah-Yazdi's theory and to contribute to the deepening of Islamic moral philosophy. The central research question is thus formulated as follows: What are the philosophical foundations of teleological ethics in the thought of Ayatollah Mesbah-Yazdi, and how can they be analyzed through the three dimensions of epistemology, ontology, and anthropology?

Methodology

This study employs a descriptive-analytical method. Initially, through library-based research, the works of Ayatollah Mesbah-Yazdi and other contemporary Islamic thinkers on ethics and its philosophical foundations were collected. Subsequently, through content analysis of these sources, the principles and components of the teleological ethical theory were extracted. These principles were then examined and systematized through a philosophical and conceptual approach in order to clarify the internal coherence of Ayatollah Mesbah-Yazdi's perspective and its connection to epistemological, ontological, and anthropological foundations. Furthermore, the cultural and social implications of this ethical framework were analyzed and interpreted in light of relevant works and evidence, with the aim of elucidating the practical functions of this theory in both individual and collective human life.

Results And Discussion

In the thought system of Ayatollah Mesbah Yazdi, ethical teleology is founded upon three fundamental pillars: epistemology, ontology, and anthropology. In the epistemological dimension, he emphasizes the possibility of certain knowledge in ethics, asserting—based on the principles of Islamic philosophy—that moral knowledge can be attained through reason, revelation, and intuitive (or presentational) knowledge. He considers moral propositions to be subject to rational and revelatory criteria and maintains that statements such as “justice must be practiced” are only true if they are either grounded in objective reality or conform to authentic religious texts. According to him, moral imperatives are a type of philosophical necessity, grounded in the causal relationship between actions and their ends, rather than being merely conventional or arbitrary. Within this framework, even the derivation of normative statements from factual ones is considered entirely rational and legitimate, provided it is based on analogical necessity. In the ontological domain, Mesbah Yazdi insists on the truth-apt nature of moral propositions and regards concepts such as “justice,” “oppression,” and “goodness” as secondary philosophical intelligibles that refer to objective realities. From his perspective, moral obligation is not a matter of convention but stems from the real and necessary causal relationship between human actions and their ultimate purpose—namely, human perfection and nearness to God. In anthropology, he underscores the spiritual dimension of the human being and views the voluntary development and perfection of the soul as the central axis of moral valuation. The agent's intention and existential connection with God are presented as the key determinants of the ultimate value of moral actions. On this basis, the human being is seen as a dependent creature in need of the Absolute Perfection, and only through connection with the Absolute Reality—God—can one attain one's ultimate end. Accordingly, Mesbah Yazdi's ethical theory offers a comprehensive, realist, and elevated model of religious ethics, harmonized with the principles of Islamic philosophy, in which moral actions derive their meaning in light of the ultimate human end: nearness to God.

نوع مقاله (علمی-مروزی)

واکاوی غایت‌مداری اخلاقی در اندیشه متفکران اسلامی معاصر و پیامدهای فرهنگی و اجتماعی آن؛ باتأکید بر مبانی فلسفی استاد مصباح‌یزدی

گلناز احمدزاده: گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

* داود سیروس: گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

حسین نوروزی تیمورلویی: گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

اخلاق غایت‌مداری، رویکردی است که ارزش‌گذاری افعال اخلاقی را بر اساس هدف و غایت‌نهایی انسان سامان می‌دهد. این نگاه، به‌ویژه در اندیشه متفکران اسلامی معاصر، جایگاه ویژه‌ای دارد؛ زیرا در بستر جهان‌بینی توحیدی و بر مبنای نظام فلسفی و الهیاتی خاصی تبیین می‌شود. در این راستا، استاد مصباح‌یزدی، باتکیه بر مبانی معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی و انسان‌شناختی برگرفته از فلسفه اسلامی، نظریه‌ای منسجم و مبتنی بر غایت‌مداری در اخلاق ارائه کرده است که نه تنها بُعد نظری دارد، بلکه از منظر فرهنگی و اجتماعی نیز قابل تأمل است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی و تبیین مبانی فلسفی غایت‌مداری اخلاقی در اندیشه استاد مصباح‌یزدی پرداخته و نشان می‌دهد که از منظر وی، توحید به‌عنوان بنیادی‌ترین اصل در نظام هستی، جایگاه محوری در فهم ارزش‌های اخلاقی دارد. وی غایت‌نهایی انسان را «قرب الهی»، می‌داند و معتقد است که تمامی بایدها و نبایدهای اخلاقی باید در پرتو این غایت معنا شوند. از نگاه ایشان، کمال حقیقی انسان، امری واقعی و عینی است که از طریق افعال اختیاری و با رعایت الزامات اخلاقی به‌دست می‌آید و این الزامات برخاسته از روابط علی میان افعال و نتایج آن‌ها در سیر کمالی انسان هستند. بدین ترتیب، مفاهیم اخلاقی صرفاً ابزارهایی برای هدایت انسان به سوی آن غایت حقیقی‌اند. بر اساس این مبانی، اخلاق نه امری قراردادی یا صرفاً روان‌شناختی، بلکه امری هستی‌شناختی و واقع‌گرایانه است که با حقیقت وجود انسان و مسیر تکامل او گره خورده است. این نگرش، پیامدهای قابل توجهی در حوزه فرهنگ و اجتماع دارد؛ از جمله تقویت بنیادهای اخلاقی در رفتارهای جمعی، ارتقاء مسئولیت‌پذیری فردی، و معنا یافتن اخلاق در بستر حیات دینی. در نتیجه، استاد مصباح باتأکید بر تعیین صحیح غایت، یعنی «قرب الهی»، چارچوبی عقلانی، منسجم و متناسب با جهان‌بینی اسلامی برای اخلاق ارائه می‌کند که می‌تواند پاسخ‌گوی نیازهای فردی و اجتماعی انسان معاصر باشد.

واژگان کلیدی:

غایت‌مداری
اخلاقی
استاد مصباح‌یزدی
فرهنگی و اجتماعی

۱ ستاد: احمدزاده. گلناز. سیروس، داود. نوروزی تیمورلویی، حسین. (۱۴۰۴). واکاوی غایت‌مداری اخلاقی در اندیشه متفکران اسلامی معاصر و پیامدهای فرهنگی و اجتماعی آن؛ باتأکید بر مبانی فلسفی استاد مصباح‌یزدی. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۱؛ (پیاپی ۸۵)، ۱۳۱-۱۰۷.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «گلناز احمدزاده»، با عنوان «مقایسه تحلیلی غایت‌محوری اخلاقی از دیدگاه مصباح‌یزدی با وظیفه محوری اخلاق از دیدگاه کانت»، است که به راهنمایی «دکتر داود سیروس»، و مشاوره «دکتر حسین نوروزی تیمورلویی»، استخراج شده است.

* نویسنده مسئول: داود سیروس

آدرس پست الکترونیک: dr.1341@yahoo.com

تلفن: ۰۹۱۴۴۱۲۲۱۵۴

مقدمه

در دوره معاصر، بازاندیشی در مبانی اخلاق اسلامی باتوجه به تحولات فرهنگی، اجتماعی و فلسفی، به مسئله‌ای حیاتی تبدیل شده است. یکی از مهمترین مباحث در این زمینه، تحلیل غایت‌مداری اخلاقی و پیامدهای نظری و عملی آن در اندیشه متفکران اسلامی است. غایت‌مداری اخلاقی، ابعادی از گرایش‌های اصلی در فلسفه اخلاق به شمار می‌رود، ارزش و اعتبار افعال اخلاقی را در نسبت با غایت و هدف‌نهایی انسان تبیین می‌کند. این رویکرد، به‌ویژه در نظریه اخلاقی استاد مصباح‌یزدی؛ فیلسوف معاصر اسلامی، صورتی خاص و مبتنی بر جهان‌بینی توحیدی یافته است. در این دیدگاه، ارزش‌های اخلاقی نه بر اساس پیامدهای مادی یا سود فردی، بلکه با معیار قرب‌الهی و تحقق کمال وجودی انسان سنجیده می‌شوند. فلسفه اخلاق به‌عنوان شاخه‌ای بنیادین از فلسفه، به پرسش‌هایی اساسی چون منشأ و معیار ارزش‌های اخلاقی، ملاک تمایز میان خوبی و بدی و اعتبار و الزام احکام اخلاقی می‌پردازد. در پاسخ به این پرسش‌ها، دو مکتب عمده وظیفه‌گرایی و غایت‌گرایی در تقابل بایکدیگر قرار دارند. غایت‌گرایان ارزش اخلاقی افعال را تابع نتایج و اهداف آن‌ها می‌دانند؛ درحالی‌که وظیفه‌گرایان، ارزش را در ذات فعل یا سازگاری آن با اصولی پیشینی جست‌وجو می‌کنند، حتی اگر نتیجه مطلوبی در پی نداشته باشد (فرانکنا، ۱۳۹۳: ۷۶؛ هولمز، ۱۳۹۸: ۶۳-۶۱). غایت‌گرایان نیز درباره غایت‌نهایی اختلاف دارند؛ برخی به لذت فردی، برخی به خیر عمومی و برخی دیگر به قدرت یا رفاه اشاره دارند. در این میان، دیدگاه استاد مصباح‌یزدی چارچوب غایت‌گرایی قرار می‌گیرد، مبتنی بر مبانی خاصی در معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی و انسان‌شناسی، است که آن را از سایر نظریه‌ها متمایز می‌کند. ایشان «قرب‌الهی»، را غایت نهایی افعال اخلاقی دانسته و ارزش هر فعل را در نسبت آن با این غایت متعالی ارزیابی می‌کنند (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۴: ۳۴۵). در این اساس، کمال اخلاقی انسان به‌مثابه یک امر عینی و قابل تحقق تلقی شده و مسیر رسیدن به آن مبتنی بر افعال اختیاری همراه با انگیزه الهی تعریف می‌شود (مصباح‌یزدی، ۱۳۹۱: ۱۰۲). این رویکرد، برخلاف وظیفه‌گرایی که بر اصول پیشینی تأکید دارد، بر نتیجه فعل از حیث ارتباط با غایت توحیدی تمرکز می‌کند (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۳: ۴۹).

پژوهش حاضر در پی آن است که باتمرکز بر تحلیل این سه ساحت، به پرسش‌های بنیادینی درباره منشأ شناخت ارزش‌های اخلاقی، چیستی این ارزش‌ها در نسبت باوجود و کمال مطلق، و نیز نقش انسان به‌مثابه فاعل اخلاقی در تحقق آن‌ها پاسخ دهد. در بُعد معرفت‌شناختی، نقش عقل و وحی به‌عنوان منابع معرفت اخلاقی بررسی می‌شود. از نظر استاد مصباح، عقل گرچه توانایی درک نیاز به کمال را دارد، اما مسیر تحقق آن تنها از طریق وحی تبیین می‌شود. این دیدگاه با نگرش‌های سکولار که تکیه بر تجربه یا اجماع انسانی دارند، تفاوت اساسی دارد. در ساحت هستی‌شناسی، ارزش‌های اخلاقی پیوندی تنگاتنگ با حقیقت وجود و کمال مطلق (خداوند)، دارند و قرب‌الهی به‌عنوان معیار ارزش، سایر کمالات را در بر می‌گیرد. این نگرش، در تقابل با نسبی‌گرایی اخلاقی قرار می‌گیرد که ارزش‌ها را وابسته به شرایط اجتماعی یا ترجیحات فردی می‌داند (عبداللهی، فاضلی، ۱۴۰۱: ۵۱؛ Pojman, Fieser, 2011: 16). در ساحت انسان‌شناسی نیز، انسان موجودی مختار و معنوی تلقی می‌شود که با انتخاب‌های آگاهانه و انگیزه‌های الهی، می‌تواند به کمال حقیقی برسد. در اینجا باور و انگیزه نقش اساسی در ارزش اخلاقی دارند؛ زیرا عمل بدون انگیزه متعالی، فاقد ارزش اخلاقی است. از منظر نظری، این پژوهش پاسخی است به چالش‌هایی همچون نسبی‌گرایی، علم‌زدگی و اخلاق سکولار که اخلاق دینی را تهدید می‌کنند؛ و از منظر کاربردی، می‌تواند در تصمیم‌گیری‌های فردی و اجتماعی راه‌گشا باشد. همچنین این تحقیق تلاشی است در جهت پرکردن خلأ موجود در تحلیل‌های فلسفی نظریه استاد مصباح‌یزدی و گامی در راستای توسعه و تعمیق فلسفه اخلاق اسلامی در چارچوب علوم انسانی اسلامی. بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش چنین صورت‌بندی می‌شود: «مبانی غایت‌مداری اخلاقی در اندیشه استاد مصباح‌یزدی چیست و این مبانی چگونه در سه ساحت معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی و انسان‌شناسی قابل تحلیل‌اند؟» پاسخ به این پرسش می‌تواند تصویری دقیق‌تر از ظرفیت‌های نظریه اخلاقی اسلامی در مواجهه با مسائل اخلاقی معاصر و تحولات اجتماعی ارائه دهد.

پیشینه تحقیق

محمد فنایی/شکوری (۱۴۰۱)، در پژوهش «آیت‌الله مصباح‌یزدی نظریه پرداز در فلسفه اسلامی معاصر»؛ به بررسی جایگاه فلسفی آیت‌الله مصباح‌یزدی در عرصه فلسفه اسلامی معاصر پرداخته است. این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی، انواع فعالیت‌های

فلسفی، ویژگی‌های تفکر فلسفی، و مهمترین دستاوردهای ایشان را به صورت اجمالی و فهرست‌وار موردبررسی قرار داده است. نتیجه اصلی پژوهش آن است که آیت‌الله مصباح‌یزدی نه تنها یکی از چهره‌های شاخص فلسفه اسلامی معاصر به شمار می‌رود، بلکه با آثار گسترده و تربیت شاگردان متعدد، سهم برجسته‌ای در تداوم و توسعه فلسفه اسلامی داشته و می‌توان از سیره علمی و فلسفی ایشان درس‌های مهمی در جهت نو سازی فلسفه اسلامی معاصر آموخت (فناپی اشکوری، ۱۴۰۱: ۱۳-۹). روح‌الله آدینه و سیده‌رقیه موسوی (۱۴۰۱)، در اثر «عملکرد ذهن در فرایند ادراک عقلی/ازمنظر آیت‌الله مصباح‌یزدی»؛ به تبیین دیدگاه آیت‌الله مصباح‌یزدی درباره چگونگی شکل‌گیری مفاهیم کلی و نقش ذهن در فرایند ادراک عقلی پرداخته‌اند. این مطالعه با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام شده و در صدد است باتکیه بر آراء مصباح‌یزدی، تبیینی نو از سازوکار ادراک کلی ارائه دهد. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که مصباح‌یزدی با رویکردی نو صدراتی، میان کارکرد ذهن در ساحت‌های مختلف ادراک تمایز قائل می‌شود؛ به گونه‌ای که ذهن در ادراک معقولات اولی حالت انفعالی دارد، در حالی که در ادراک معقولات ثانیه (اعم از منطقی و فلسفی)، نقش فعالی ایفاء می‌کند. افزون‌براین، او برخلاف برخی تفاسیر سنتی، ضرورتی برای اثبات وجود عقول منفصل یا شهود آن‌ها در فرایند ادراک کلی قائل نیست و این امر را با تحلیل درونی از عملکرد ذهن توضیح می‌دهد (آدینه، موسوی، ۱۴۰۱: ۹۴-۸۱). سیدحسین شرف‌الدین، سیدعلی حسینی‌زاده و ایمان ابراهیمی (۱۳۹۹)، در مطالعه «تحلیل مفهوم مسئولیت اجتماعی با رویکرد اسلامی (باتأکید بر دیدگاه‌های آیت‌الله مصباح‌یزدی)»؛ به مبانی، ماهیت و ابعاد مسئولیت اجتماعی از منظر فلسفه اسلامی و باتکیه بر آرای آیت‌الله مصباح‌یزدی پرداخته‌اند. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و قیاسی، تلاش دارد تا مفهوم مسئولیت اجتماعی را از چارچوب صرفاً قراردادی و حقوقی خارج کرده و آن را در منظومه‌ای اخلاقی، الهی و فلسفی جای دهد. نتیجه پژوهش حاکی از آن است که مسئولیت اجتماعی از دیدگاه مصباح‌یزدی مفهومی برخاسته از مبانی توحیدی، عقل عملی، فطرت و شریعت است و از سنخ معقولات ثانیه فلسفی به شمار می‌رود. این مسئولیت نه تنها در پیوند با وظیفه فرد نسبت به جامعه و دیگران تعریف می‌شود، بلکه در امتداد مسئولیت انسان در برابر خداوند قرار دارد. افزون‌براین، مسئولیت اجتماعی با نیت رضایت الهی معنا می‌یابد، با حقوق اجتماعی رابطه تضایفی دارد، و نیکوکاری وجه ایجابی آن تلقی می‌شود (شرف‌الدین، حسینی‌زاده، ابراهیمی، ۱۳۹۹: ۳۸-۲۱).

ادبیات و مبانی نظری

غایت در لغت به معنای «منتهی حرکت»، یا نهایت و پایان یک چیز است. در اصطلاح، دو معنای اصلی برای آن ذکر شده است: یکی «ما الیه الحركة»؛ یعنی آنچه حرکت به سوی آن انجام می‌شود، و دیگری «ما لاجله الحركة»؛ یعنی آنچه حرکت برای آن صورت می‌گیرد. زیرا حرکت امری وابسته به فاعل و غایت است؛ فاعل، آغازگر حرکت است و غایت، نقطه‌ای است که حرکت به سوی آن میل می‌کند (مطهری، ۱۳۹۶: ۴۵۱). در نگاه فلسفی، غایت برای فاعل‌های طبیعی همان نتیجه‌ای است که فعل به آن ختم می‌شود؛ اما درباره افعال اختیاری انسان، ساختار پیچیده‌تری دارد. چنانکه علامه طباطبایی توضیح می‌دهد، افعال ارادی انسان دارای سلسله‌ای از مبادی هستند؛ مبدأ قریب که قوای محرکه بدن‌اند، مبدأ متوسط که شوق و اراده است، و مبدأ بعید که تصور فعل است. اگر این تصور با اندیشه و تعقل همراه باشد، آنگاه غایت فعل، منافع مترتب بر آن خواهد بود که فاعل با درک آن‌ها به انجام فعل انگیزه می‌شود. اما اگر تخیل صرف بر فعل حاکم باشد و اندیشه در کار نباشد، دیگر نمی‌توان از غایت عقلی سخن گفت. از منظر استاد مصباح‌یزدی، غایت افعال ارادی، نه صرفاً علم به نتیجه مطلوب (چنانکه نزد حکما رایج است)، بلکه خواست و محبت فاعل است. به بیان ایشان، علم شرط تحقق علت غایی است نه علت فاعلیت آن. در نتیجه، محبت و انگیزه نهفته در درون فاعل که به صورت رضایت، شوق یا میل ظاهر می‌شود، نقش اصلی را در غایت‌مندی ایفاء می‌کند (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۴: ۱۰۸). ایشان با تمایز دقیق بین اراده و انگیزه، تأکید می‌کنند که اگرچه اراده جزء علت تامه فعل است، اما انگیزه، نقش علت غایی را دارد. ممکن است فردی دارای انگیزه قوی باشد، اما هنوز به مرحله اراده نرسیده باشد. همچنین لازم است تفاوت غایت با علت غایی در تحلیل مفهومی روشن گردد. غایت به معنای نهایت حرکت است، اما علت غایی، مقصود از انجام فعل است. ممکن است میان این دو تفاوت باشد؛ یعنی فعلی دارای غایت باشد اما علت غایی نداشته باشد. به مانند کسی که برای یافتن گنج چاه می‌کند اما به مار می‌رسد؛ اینجا غایت (رسیدن به مار)، تحقق یافته، اما علت غایی (یافتن گنج)، نه. بنابراین، ممکن است غایت یک فعل با علت غایی آن یکسان نباشد. افزون‌براین، یک فعل می‌تواند دارای چند غایت طولی یا عرضی باشد؛ یعنی غایتی، مقدمه غایت دیگر شود، یا چند هدف در عرض هم دنبال شوند. بدین‌سان، برخلاف علت‌های

فاعلی که در عرض یکدیگر نمی‌توانند یک فعل را ایجاد کنند، اجتماع علت‌های غایی در عرض واحد برای یک فعل ممکن است. در حوزه فلسفه اخلاق نیز مفهوم غایت جایگاهی اساسی دارد. گرچه فیلسوفان اخلاق در تعیین مصداق غایت و معیار آن اختلاف نظر دارند، اما بر وجود غایتی نهایی در افعال اخلاقی اتفاق نظر دارند. نظریات غایت‌گرا، معمولاً به لذت‌گرایی متمایل‌اند. این رویکرد را می‌توان در آراء فیلسوفان یونان باستان، به‌ویژه *آریستوتیلوس*^۱ و *اپیکور*^۲، مشاهده کرد. *اپیکور*، لذت را آغاز و پایان زندگی سعادتمندانه می‌داند و معیار انتخاب و اجتناب را در میزان لذت می‌سنجید (کاپلستون، ۱۳۹۹: ۴۶۸). اگرچه میان لذت‌گرایان تفاوت‌هایی هست، اما در اصل اینکه سعادت را در لذت می‌دانند، وحدت نظر وجود دارد. در اندیشه اسلامی نیز بحث از لذت و درد در ارتباط با سعادت، پیشینه‌ای طولانی دارد و در آثار اندیشمندان بزرگی همچون *زکریای رازی*، *ابن‌سینا*، *سهروردی* و *صدرالمتألهین* دیده می‌شود (ابن‌سینا، ۱۳۷۷: ۱۷۰؛ صدرالمتألهین شیرازی ۱۳۸۳: ۲۱۷-۲۲۰۸). *ابن‌سینا*، در توجیه نسبت لذت با سعادت می‌نویسد: «لذت هر قوه، درک امر ملایم آن قوه است و آنچه با یک قوه ملایمت دارد، خیر آن قوه است و خیر هر قوه، کمال آن است؛ پس سعادت انسان، در لذت و خوشی نهفته است». استاد مصباح‌یزدی، با اتکاء به جهان‌بینی توحیدی خود، سعادت را که مفهومی انتزاعی است، با پایداری و شدت لذت تفسیر می‌کند. به باور ایشان، لذت حقیقی یا از خود وجود انسان ناشی می‌شود یا از موجوداتی که با او ارتباط وجودی دارند. اما والاترین و پایدارترین لذت، از پیوند با وجودی حاصل می‌شود که همه تعلقات به او منتهی می‌شود. از نظر ایشان، مطلوب حقیقی انسان، موجودی است که وجود انسان به او قائم باشد؛ یعنی همان خدای متعال. در این صورت، انسان با رهایی از تعلقات غیرخدایی، به غایتی نایل می‌شود که کمال وجودی و لذت پایدار را تضمین می‌کند (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۱: ۴۲-۴۳). به‌طور خاص، اگر سعادت را بر مبنای لذت تعریف کنیم، غایت‌نهایی در افعال اخلاقی نیز همان پی‌جویی سعادت خواهد بود. در این نگاه، سعادت تنها مطلوب ذاتی است که برای خود آن طلب می‌شود، نه به‌عنوان وسیله‌ای برای چیز دیگر. از این رو، می‌توان گفت که در نظام اخلاقی استاد مصباح‌یزدی، افعال اخلاقی با غایت‌مندی وجودی و پیوند با سعادت نهایی تفسیر می‌شوند و این نگاه، سازگاری عمیقی با فلسفه اسلامی دارد.

مواد و روش تحقیق

در این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی بهره گرفته شده است. ابتدا با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، آثار استاد مصباح‌یزدی و دیگر متفکران اسلامی معاصر در زمینه اخلاق و مبانی فلسفی آن گردآوری شده و سپس با تحلیل محتوای این منابع، اصول و مؤلفه‌های نظریه غایت‌مدار اخلاقی استخراج گردیده است. در ادامه، این اصول با رویکردی فلسفی و مفهومی بررسی و نظام‌مند شده‌اند تا انسجام درونی دیدگاه استاد مصباح‌یزدی و ارتباط آن با مبانی معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی و انسان‌شناختی مشخص شود. همچنین، پیامدهای فرهنگی و اجتماعی این نگرش نیز با توجه به آثار و شواهد موجود، تحلیل و تبیین شده‌اند تا کارکردهای عملی این نظریه در عرصه حیات جمعی و فردی روشن گردد.

بحث و یافته‌های تحقیق

– مبانی غایت‌مداری اخلاقی از منظر استاد مصباح‌یزدی

❖ **معرفت‌شناختی:** یکی از ارکان بنیادین در تبیین نگرش اخلاقی استاد مصباح‌یزدی، مبانی معرفت‌شناختی ایشان است. پرسش اساسی در این حوزه آن است که آیا شناخت یقینی نسبت به ارزش‌های اخلاقی امکان‌پذیر است یا نه، و اگر پاسخ مثبت است، مبانی و روش‌های حصول این شناخت چیست؟ استاد مصباح‌یزدی، با تکیه بر میراث فلسفه اسلامی، معرفت را به دو قسم اصلی تقسیم می‌کند: علم حضوری (بی‌واسطه)، و علم حصولی (با واسطه). در علم حضوری، چون معلوم نزد عالم حاضر است، بحث از صدق و کذب بی‌معناست؛ اما در علم حصولی، به سبب واسطه‌بودن صورت ذهنی، امکان خطا یا مطابقت با واقع معنا پیدا می‌کند. بر همین اساس، استاد مصباح برای صدق و کذب معرفت، تمایز روشنی قائل‌اند: از نظر ایشان، صدق به معنای مطابقت با واقع است؛ و واقع نیز صرفاً به عالم محسوس محدود نمی‌شود، بلکه شامل واقعیت‌های غیر محسوس همچون مفاهیم ذهنی و نفس‌الامری نیز می‌گردد. در مورد معیار باز شناسی صدق، استاد رویکردی عقل‌گرای مبنی‌گرایانه اتخاذ می‌کند؛ یعنی قضایای

^۱ Aristippus

^۲ Epicureanism

بدیهی، نظیر اولیات و وجدانیات، نیاز به اثبات ندارند، و گزاره‌های نظری با ارجاع به بدیهیات، از طریق براهین عقلی یا تجربی، قابل اثبات هستند. به بیان دیگر، علم حضوری نقش بنیادین در ساختار معرفتی ایشان ایفاء می‌کند. با طرح این دیدگاه، پرسش اساسی در اخلاق آن است که معیار صدق و کذب گزاره‌های اخلاقی چیست؟ استاد مصباح‌یزدی در پاسخ، دو مسیر برای سنجش صدق این گزاره‌ها ترسیم می‌نماید: مطابقت با منابع و مدارک دینی و وحیانی؛ به عنوان مثال، گزاره‌هایی نظیر «عدالت نیکوست» یا «نباید ظلم کرد»، در صورتی صادق‌اند که با منابع معتبر دینی همچون قرآن و سنت مطابقت داشته باشند. مطابقت با واقعیت نفس‌الامری، مستقل از پذیرش اجتماعی یا نظام‌های خاص: در اینجا گزاره‌هایی نظیر «باید عدالت ورزید»، بازتابی از رابطه علی میان فعل اخلاقی (عدالت)، و غایت آن (سعادت یا کمال)، هستند؛ یعنی از ضرورت رابطه میان علت (عدالت)، و معلول (سعادت)، حکایت می‌کنند. استاد مصباح‌یزدی، در تحلیل خود از بایدها، نظریه‌ای فلسفی ارائه می‌دهند که برخلاف نگاه قراردادی و اعتباری صرف، بایدهای اخلاقی را از سنخ ضرورت‌های فلسفی می‌دانند. ایشان تأکید دارند که مفاهیمی همچون «باید مجرم مجازات شود»، از سنخ اعتبارات صرف نیستند، بلکه نشان‌دهنده نوعی ضرورت علی و واقعی‌اند؛ چراکه فعل خاصی (مثلاً مجازات مجرم)، به طور ضروری با نتیجه‌ای خاص (مثلاً تحقق عدالت و امنیت اجتماعی)، مرتبط است. به این ترتیب، استاد مصباح تبیین می‌کنند که بایدهای اخلاقی نه از قرارداد، بلکه از سنخ «ضرورت بالقیاس» هستند؛ یعنی ضرورتی عقلانی که بر نسبت علی میان فعل و غایت آن استوار است. ایشان معتقدند بسیاری از بایدهای دینی نیز برخاسته از همین رابطه‌اند؛ چراکه دین، از دیدگاه ایشان، بیانگر رابطه اعمال انسانی با پیامدهای اخروی آن (سعادت یا شقاوت)، است. در این چارچوب، حتی استنتاج «باید» از «هست»، در صورتی که مبتنی بر «ضرورت بالقیاس» باشد، امری معقول و منطقی خواهد بود. برای مثال: مقدمه ۱: امانت‌داری علت تحقق کمال انسانی است. مقدمه ۲: برای تحقق کمال، وجود علت (امانت‌داری)، لازم است. نتیجه: بنابراین، باید امانت‌دار بود. در این استدلال، دو مقدمه صبغه توصیفی دارند، اما نتیجه آن یک گزاره هنجاری است؛ یعنی اخلاق از واقعیات قابل استنتاج است، اگر پیوند علی میان آن‌ها برقرار باشد. در نتیجه، استاد مصباح‌یزدی، تصریح می‌کنند که باید و نبایدهای اخلاقی، مفاهیمی حقیقی و قابل اثبات‌اند، به شرط آنکه ساختار علیت میان فعل و غایت به درستی تحلیل شود. پس در دستگاه معرفتی ایشان، صدق گزاره‌های اخلاقی نه تنها قابل اثبات است، بلکه مبنای آن یا علم حضوری است (در قضایای وجدانی و بدیهی)، یا استنتاج عقلانی از مقدمات یقینی و یا نقل معتبر دینی.

❖ **هستی‌شناسی:** نخستین و بنیادی‌ترین مسئله در هستی‌شناسی اخلاق، نسبت احکام اخلاقی با واقعیت است. این مسئله در قالب دو دیدگاه کلی، یعنی *واقع‌گرایی*^۲ و *غیرواقع‌گرایی*^۳، مطرح می‌شود. واقع‌گرایان معتقدند گزاره‌های اخلاقی از سنخ گزاره‌های خبری‌اند که به واقعیت‌هایی در عالم خارج دلالت دارند، در حالی که غیرواقع‌گرایان آن‌ها را صرفاً انشائی، تابع احساسات یا قراردادهای اجتماعی می‌دانند. استاد مصباح‌یزدی، از جمله اندیشمندانی است که نظریه‌ای نظام‌مند در تأیید واقع‌گرایی اخلاقی ارائه داده و آن را برپایه تحلیل‌های هستی‌شناختی دقیق بنا نهاده است. *ارزش اخلاقی و واقعیت عینی*، به باور استاد مصباح‌یزدی، ارزش اخلاقی دارای منشأ واقعی و عینی است، هرچند در ظاهر به صورت مطلوبیت جلوه می‌کند. وی، بر این نکته تأکید دارد که هر مطلوبی لزوماً ارزش اخلاقی ندارد. مطلوبیت، شرط لازم فعل اخلاقی هست، اما شرط کافی نیست؛ زیرا افعال اخلاقی باید علاوه بر مطلوب بودن، با معیارهایی همچون حب‌ذات و کمال انسانی نیز پیوند داشته باشند. ایشان در تبیین منشأ مطلوبیت، حب‌ذات را به عنوان علت‌غایی نخستین معرفی می‌کند؛ انسان به طور فطری، خود را دوست دارد و هر آنچه را که موجب کمال و بالندگی خویش بداند، مطلوب می‌شمارد. این حب‌ذات، منشأ میل به کمال در انسان است؛ از آن‌رو، ارزش‌های اخلاقی نیز در گرو تحقق این کمال انسانی قرار دارند. بر این اساس، افعالی که به کمال وجودی انسان یاری می‌رسانند، دارای ارزش اخلاقی واقعی‌اند و این ارزش وابسته به قرارداد، سلیقه یا عرف اجتماعی نیست، بلکه مبتنی بر واقعیت‌های عینی هستی است. *لزوم اخلاقی و ضرورت بالقیاس*؛ استاد مصباح‌یزدی در تحلیل لزوم اخلاقی، آن را در نسبت باهدف غایی اخلاقی یعنی «کمال اختیاری»، بررسی می‌کند. به اعتقاد وی، لزوم اخلاقی از نوع ضرورت بالقیاس است؛ یعنی

^۲ Moral Realism^۳ Moral Anti-Realism

اگر غایت انسان را قرب الهی بدانیم، و اگر تحقق این غایت وابسته به انجام افعال خاصی باشد، در این صورت، انجام آن افعال از نوع ضرورت خواهد بود. این ضرورت نه قراردادی، بلکه واقعی و تکوینی است. از منظر ایشان، اگرچه زبان اخلاق ممکن است گاه از شائی جلوه کند، اما محتوای آن ناظر به واقعیت است. به بیان دیگر، لزوم اخلاقی، صرفاً برآمده از تو صیه و امر و نهی نیست، بلکه ناشی از رابطه واقعی میان فعل و هدف اخلاقی است و لذا دارای مبنای هستی‌شناختی می‌باشد. *واقع‌نما بودن گزاره‌های اخلاقی*؛ یکی از محورهای اساسی در نظریه اخلاقی استاد مصباح‌یزدی، اثبات اخباری بودن گزاره‌های اخلاقی است. ایشان بر این باور است که مفاهیم اخلاقی همچون «خوب»، «بد»، «باید»، و «نباید»، معادل با معقولات ثانیه فلسفی‌اند؛ مفاهیمی که ذهن آن‌ها را با توجه به رابطه واقعی میان افعال اختیاری و نتایج آن‌ها انتزاع می‌کند. این مفاهیم اگرچه انتزاعی‌اند، اما محکی عینی دارند و به واقعیت‌هایی در جهان هستی دلالت دارند؛ همچنان که مفاهیمی چون عدالت و ظلم نیز با وجود انتزاعی بودن، از واقعیت‌های عینی حکایت می‌کنند. بنابراین، گزاره‌های اخلاقی، صرف‌نظر از پذیرش یا انکار فاعل‌شناسا، قابلیت صدق و کذب دارند و از امور واقعی حکایت می‌کنند. *سنخ‌شناسی مفاهیم اخلاقی*؛ به اعتقاد وی، مفاهیم اخلاقی نظیر «عدل»، «ظلم»، «خیر»، و «شر»، از سنخ معقولات ثانیه فلسفی هستند؛ مفاهیمی که نه از طریق حواس، بلکه به واسطه عقل و بادر نظر گرفتن نسبت‌های واقعی میان افعال انسانی و غایات اخلاقی قابل درک‌اند. این مفاهیم، برخلاف تصور برخی مکاتب نسبی‌گرا، نه جعلی و قراردادی، بلکه برآمده از ساختار عینی عالم‌اند و کارکردشان نیز تبیین رابطه واقعی میان فعل یا صفت اخلاقی و هدف غایی اخلاق است. در نتیجه، با اثبات واقعیت عینی ارزش‌ها و لزوم‌های اخلاقی، استاد مصباح‌یزدی به دفاع از نظریه مطلق‌گرایی اخلاقی می‌پردازد. او بر این باور است که ارزش‌های اخلاقی وابسته به زمان و مکان یا شرایط متغیر نیستند، بلکه تابع مصالح و مفاسد واقعی‌اند. تغییرات ظاهری در احکام اخلاقی نیز نه به دلیل تغییر ارزش‌ها، بلکه ناشی از عدم درک دقیق موضوعات با همه قیود و شرایط واقعی آن‌هاست. گزاره‌هایی نظیر «عدل خوب است» یا «راست‌گویی پسندیده است»، گزاره‌هایی مطلق‌اند، مگر اینکه در مصادق آن‌ها خطا شده باشد. بر این مبنا، اخلاق در اندیشه استاد مصباح‌یزدی، اخلاقی واقع‌گرا، مطلق‌گرا، و مابعدالطبیعی است که ریشه در هستی‌شناسی دقیق او دارد.

❖ *انسان‌شناسی*: نحوه نگرش به انسان و تبیین ابعاد وجودی او، نقش بنیادینی در شکل‌گیری ساختارهای فردی و اجتماعی انسان دارد؛ چراکه هر مکتب فکری، چه دینی و چه غیردینی، بر اساس انسان‌شناسی خاص خود، نظام‌های حقوقی، جزایی، تربیتی و ارزشی را سامان می‌بخشد. انسان‌شناسی، به مثابه ترجمان ایده‌آل‌ها و اهداف نهایی هر مکتب، در تعیین سازوکارهای تحقق زندگی مطلوب انسانی ایفای نقش می‌کند. در منظومه معرفتی آیت‌الله مصباح‌یزدی، انسان‌شناسی برپایه توحید استوار است؛ توحیدی که به عنوان حقیقتی پایدار، زیربنای همه گزاره‌های اعتقادی، اخلاقی و معرفتی دین تلقی می‌شود. ایشان توحید را همانند شجره طیبه‌ای می‌دانند که ریشه در زمین دارد و شاخه‌های آن به آسمان می‌رود، و این به معنای رشد، تعالی و جهت‌گیری وجودی انسان به سوی مراتب والاتر وجود است. بر این اساس، هویت حقیقی انسان نه در بُعد مادی، بلکه در بُعد روحانی و غیرمادی او قرار دارد؛ روحی که دارای حرکت و سیر به سوی کمال مطلق است. روح انسان، از منظر استاد مصباح، در مسیر بی‌نهایت‌طلبی، به سوی تحقق کمال نهایی سیر می‌کند، و این سیر جزء در ارتباط وجودی با مبدأ هستی، یعنی خدای متعال، معنا نمی‌یابد. در تحلیل ارزش اخلاقی افعال، ایشان تأکید ویژه‌ای بر حسن فاعلی دارند. به بیانی، ارزش اخلاقی یک عمل نه صرفاً به خود عمل (حسن فعلی)، بلکه به انگیزه و نیت فاعل آن وابسته است. عمل از حیث نیت، ارزیابی و ارزش‌گذاری می‌شود. به طور خاص، نیت، در حکم عنوان و محتوای اصلی عمل است. در نظام اخلاقی اسلامی، عمل صالح بدون نیت الهی، صرف‌نظر از ظاهر آن، فاقد ارزش اخروی است، زیرا معیار نهایی ارزش، ارتباط قلبی فاعل با خدای متعال است: «مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ»؛ (آنچه نزد شماست فناپذیر است، و آنچه نزد خداست باقی است). بدین سان، ایمان مقدمه تحقق نیت الهی است، و بدون آن، عمل به نیت مطلوب خود نمی‌رسد. از این رو، کار نیک از انسان بی‌ایمان، فاقد پیوند وجودی با کمال مطلق بوده و صرفاً می‌تواند در حد کسب محبوبیت دنیوی یا آرامش روانی تلقی شود، که در منطق توحیدی، غایت نهایی عمل محسوب نمی‌گردد. هدف نهایی از منظر استاد مصباح، تکامل روح انسان است. در این چارچوب، معیار ارزش هر عمل، میزان تأثیر آن در تعالی و رشد نفس انسانی است. این پرسش بنیادین که «کمال نهایی انسان چیست؟»، در اندیشه فلسفی ایشان، پاسخ خود را در تحلیل هستی‌شناسانه مراتب وجود می‌یابد. ایشان با استناد به مبانی فلسفه اسلامی

می‌فرمایند: وجود دارای مراتب طولی است و موجودات نازل تر شعاعی از مرتبه عالی تر وجود هستند. رابطه علت و معلول، نه رابطه میان دو موجود مستقل، بلکه رابطه‌ای وجودی است که در آن معلول عین نیاز به علت بوده و فاقد استقلال وجودی است. در این نگاه، وجود معلول چیزی جزء رابطه‌ای اشراقی با علت خویش نیست. بر این مبنا، انسان «عین فقر» است و خداوند «عین غنا». این فقر ذاتی، انسان را به سمت غنا و کمال مطلق سوق می‌دهد؛ زیرا فطرت انسان به گونه‌ای طراحی شده که در پی دستیابی به کمال نامتناهی است، و این کمال، تنها در وجود خداوند تحقق‌پذیر است. بنابراین، قرب الهی به عنوان غایت نهایی حرکت انسان، تعبیری دیگر از اتصال وجودی انسان با منشأ هستی و کمال مطلق است. پس می‌توان اذعان داشت که تمام مخلوقات، از آنجا که ممکن‌الوجود هستند، به‌طور ذاتی در طلب کمال‌اند و حرکت آن‌ها به‌سوی رفع نقصان‌ها و تحقق قوت و کمال، حرکتی طبیعی و ضروری است. این حرکت که در نظام هستی «صیروت» نامیده می‌شود، در وجود انسان نیز به صورت آگاهانه و ارادی ظاهر شده و مصداق آیه شریفه «أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ» (بدان که همه امور به سوی خدا بازمی‌گردند)، خواهد بود. چراکه در نهایت، تنها کمال حقیقی، در ذات حضرت حق تجلی می‌یابد، و تمام موجودات، دانسته یا ندانسته، به‌سوی این حقیقت در حرکت‌اند.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

پژوهش حاضر باهدف بررسی و تبیین مبانی غایت‌مداری اخلاقی در اندیشه استاد مصباح‌یزدی، و تبیین ظرفیت‌ها و پیامدهای آن در حوزه فلسفه اخلاق اسلامی، به روش توصیفی-تحلیلی انجام شد. یافته‌ها نشان داد که نظریه اخلاقی ایشان صرفاً یک قرائت شخصی یا محدود نیست، بلکه بر سه بُعد بنیادین معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی و انسان‌شناسی استوار است و در پی ارائه الگویی منسجم برای بازسازی اخلاق دینی در عصر حاضر می‌باشد. از منظر معرفت‌شناختی، استاد مصباح‌یزدی، عقل و وحی را منابع مکمل شناخت اخلاقی می‌داند که به مدد آن‌ها می‌توان به غایت‌نهایی افعال انسانی پی‌برد. در بُعد هستی‌شناختی، اخلاق امری ریشه‌دار در نظام وجود تلقی شده و ارزش‌های اخلاقی بر پایه ارتباط با کمال مطلق (خداوند)، و نه صرفاً مصالح دنیوی، تعریف می‌شوند. انسان نیز در بُعد انسان‌شناسی، موجودی مختار و صاحب فهم و اراده است که تعالی و سقوط او به واسطه شناخت، انگیزه و انتخاب‌های او رقم می‌خورد. در این نظریه، معنای زندگی به هدف آن گره خورده است؛ اما نه هر هدفی، بلکه هدفی متعالی و بی‌نهایت که همان قرب الهی است. استاد مصباح‌یزدی، با استناد به آیات و مبانی کلامی و فلسفی، قرب به خدا را غایت‌نهایی حیات انسان می‌داند؛ قربی که نه فیزیکی و اعتباری، بلکه وجودی و صفاتی است. انسان در این سیر صعودی باید مظهر صفات الهی شود و با کسب ملکات اخلاقی همچون عدالت، حکمت، رحمت و عزت، به مقام قرب برسد. به بیان دیگر، انسان در مسیر اخلاقی شدن، الهی می‌شود و خداگونه عمل می‌کند؛ زیرا اخلاق اسلامی در این چارچوب، نه مجموعه‌ای از وظایف خشک، بلکه تجلی حیات طیبه و سلوک اختیاری به سوی کمال است. بر این اساس استاد مصباح‌یزدی، رابطه‌ای ضروری میان افعال اخلاقی و نتایج آن‌ها قائل است و «باید» و «نباید» اخلاقی را قابل تحلیل از طریق مقدمات هستی‌شناختی، انسان‌شناختی، خداشناسی و جهان‌شناسی می‌داند. از این رو، نظریه اخلاقی ایشان را می‌توان نمونه‌ای برجسته از غایت‌گرایی در اندیشه اسلامی معاصر به‌شمار آورد. برخلاف وظیفه‌گرایی‌های سکولار که ارزش اخلاقی را مستقل از نتیجه و هدف می‌دانند، ایشان بر این باورند که افعال اخلاقی تنها در پرتو تحقق غایات متعالی، دارای ارزش‌اند. از این رو، سنجش اخلاقی هر عمل باید بر پایه میزان تقرب آن به خداوند انجام گیرد. در این نگاه، هر خواسته، میل یا فعلی که موجب تقرب بیشتر انسان به مقام قرب شود، ارزشمند تلقی می‌شود و هر آنچه او را از این مسیر دور سازد، فاقد ارزش یا دارای ارزش منفی خواهد بود. بدین ترتیب، پژوهش حاضر ضمن تحلیل نظریه اخلاقی استاد مصباح‌یزدی، جایگاه آن را در میان نظریات غایت‌مدار اخلاقی متفکران اسلامی معاصر تبیین کرده و نشان داده است که این دیدگاه نه تنها ظرفیت بالایی در پاسخ‌گویی به نیازهای نظری فلسفه اخلاق اسلامی دارد، بلکه می‌تواند در عرصه فرهنگی و اجتماعی نیز با تکیه بر غایت‌مداری الهی، راهکارهایی برای سیاست‌گذاری، تربیت اخلاقی و ارتقای زیست‌معنوی جامعه اسلامی ارائه دهد. از این رو، واکاوی مبانی فلسفی این نظریه، گامی مؤثر در جهت تقویت هویت اخلاقی در علوم انسانی اسلامی و بازخوانی نظریات اخلاقی دین‌محور در دوران معاصر با تعاملات و تحولات اجتماعی در اجتماع به‌شمار می‌رود.

منابع

- ابن‌سینا، حسین بن‌عبدالله. (۱۳۷۷). *الهیات‌نجات*. ترجمه: ابوالقاسم گلستانی، ویراستار: سیدیحیی یثربی، تهران: انتشارات فکر روز.
- آدینه، روح‌الله. موسوی، سیده‌رقیه. (۱۴۰۱). *عملکرد ذهن در فرایند ادراک عقلی از منظر آیت‌الله م مصباح یزدی*. فصلنامه علمی پژوهشی- معرفت فلسفی، دوره ۲۰، شماره ۲: (پیاپی ۷۸)، ۸۱-۹۴.
- شرف‌الدین، سیدحسین. حسینی‌زاده، سیدعلی. ابراهیمی، ایمان. (۱۳۹۹). *تحلیل مفهوم مسئولیت اجتماعی با رویکرد اسلامی (باتأکید بر دیدگاه‌های آیت‌الله مصباح یزدی)*. فصلنامه علمی پژوهشی- معرفت فرهنگی اجتماعی، دوره ۱۲، شماره ۱: (پیاپی ۴۵)، ۳۸-۲۱.
- صدرالمتالهین شیرازی، محمدبن ابراهیم. (۱۳۸۳). *الحکمه المتعالیه فی‌الافکار الاربعه (جلد ۱)*. ویراستار: مقصود محمدی، چاپ‌اول، تهران: مؤسسه بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- عبداللهی، محمدسعید. فاضلی، سیداحمد. (۱۴۰۱). *ارزیابی دیدگاه انتقادی لوئیس پویمن در باب نسب‌گرایی اخلاقی ذهنی و قراردادی*. فصلنامه علمی پژوهشی- تأملات اخلاقی، دوره ۳، شماره ۱: (پیاپی ۹)، ۷۱-۵۱.
- فرانکن، ویلیام کی. (۱۳۹۳). *فلسفه اخلاق*. ترجمه: هادی صادقی، چاپ‌چهارم، قم: مؤسسه فرهنگی طه- کتاب طه.
- فنایی‌اشکوری، محمد. (۱۴۰۱). *آیت‌الله مصباح یزدی نظریه پرداز در فلسفه اسلامی معاصر*. فصلنامه علمی پژوهشی- معرفت، دوره ۳۱، شماره ۳۰۱، ۹-۱۳.
- کاپلستون، فردریک چارلز. (۱۳۹۹). *تاریخ فلسفه: یونان و روم (جلد ۱)*. ترجمه: سیدجلال مجتبی، ویراستار: اسماعیل سعادت، چاپ‌نهم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی: سروش (صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران).
- مصباح‌یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۱). *خودشناسی برای خودسازی*. چاپ‌بیست‌وسوم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام‌خمینی(ره).
- مصباح‌یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۳). *اخلاق در قرآن*. تحقیق و نگارش محمدحسین اسکندری، چاپ‌نهم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام‌خمینی(ره).
- مصباح‌یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۴). *به‌سوی خودسازی*. تحقیق و نگارش کریم سبحانی، چاپ‌چهارم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام‌خمینی(ره).
- مصباح‌یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۴). *نقد و بررسی مکاتب اخلاقی*. چاپ‌سوم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام‌خمینی(ره).
- مصباح‌یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۱). *فلسفه اخلاق*. تحقیق و نگارش احمدحسین شریفی، چاپ‌ششم، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۶). *مجموعه آثار استاد شهید مطهری (جلد ۲۲)*. چاپ‌نهم، تهران: انتشارات صدرا.
- هولمز، رابرت. (۱۳۹۸). *مبانی فلسفه اخلاق*. ترجمه: مسعود علیا، چاپ‌ششم، تهران: انتشارات ققنوس.
- Pojman, Louis Paul. Fieser, James. (2011). *Ethics: Discovering right and wrong (7th ed.)*. Wadsworth, Cengage Learning.

Type of Article (Research Article)

Reconceptualizing The Role Of Family In Fostering Children's Social Interactions Within Montessori-Based Educational Environments

*¹**Manizheh Alak:** Department of Architecture, Ka.C., Islamic Azad University, Karaj, Iran.

Article Einfo

Received: 2025/01/05
Accepted: 2025/05/27
PP: 132-143.

Keywords:

Family
Social Interactions
Child
Montessori Method
Educational Environments

Abstract

The role of the family in shaping and enhancing children's social interactions—particularly during early developmental years—is of fundamental importance. In this context, the application of contemporary educational models, such as the Montessori method, in the design of learning environments can serve as an effective tool for deepening these interactions. This study aims to reconceptualize the role of the family in nurturing children's social skills within educational environments grounded in Montessori principles. Employing a descriptive-analytical approach and qualitative strategy, the research explores the interplay between family involvement and educational environments designed based on Montessori principles. Data were collected through library research, document analysis, and content analysis of theoretical sources related to child developmental psychology, educational design, and the Montessori approach. Findings reveal that active family engagement, alongside purposefully designed environments emphasizing self-direction, freedom of choice, and experiential learning, fosters stable and meaningful social interactions among children. Furthermore, the alignment of physical space with children's developmental needs enhances both individual autonomy and social-communication skills. Therefore, Montessori-based educational environments, when complemented by effective family involvement, provide a conducive setting for cultivating children's social interactions. This synergy between environmental and familial factors not only contributes to children's social development but also promotes educational quality, a sense of responsibility, and greater participation in group dynamics. Accordingly, aligning the educational role of families with the design of learning environments emerges as a strategic pathway toward holistic child development.

Citation: Alak, Manizheh. (2025). Reconceptualizing The Role Of Family In Fostering Children's Social Interactions Within Montessori-Based Educational Environments. *Journal of Socio-Cultural Changes*, 22(1; Ser. 84): 132-143.

DOI:

***Corresponding Author:** Manizheh Alak

E-mail Address: manizheh.alak84@gmail.com

Tel: +989128715908

Extended Abstract

Introduction

In today's rapidly transforming world, where social changes occur at an unprecedented pace, empowering children in the realm of social interaction has become a fundamental concern of educational institutions. Among these, the family—as the primary agent of socialization—plays a central role in shaping the child's emotional, communicative, and social foundations. Parenting styles, the behavioral structure of the family, and the extent of psychological and cognitive support are considered key factors in the child's social development. Once the child enters the educational setting, the need for a meaningful connection between familial social experiences and formal learning structures becomes evident. Without such a connection, behavioral disruptions and hindrances in social development may emerge. In this context, the Montessori educational model, with its emphasis on self-motivation, freedom of choice, and alignment with the child's natural developmental rhythm, offers an effective framework for the indirect cultivation of social skills. This approach considers education as a socially oriented process and, through the integration of spatial and interactive elements, reflects the role of the family in the design of educational environments. Given the cultural fabric of societies such as Iran, where the family continues to play a significant role in child-rearing, exploring how this role materializes in the design of educational spaces becomes especially critical. Anchored in this perspective, the present study seeks to revisit the role of the family in nurturing children's social interactions within the context of educational environments inspired by the Montessori model—an endeavor that ultimately contributes to the enhancement of social capital in future generations.

Methodology

The research methodology of this study is based on a descriptive-analytical approach within a qualitative strategy framework. The primary objective is to reinterpret the role of the family in fostering children's social interactions within educational environments inspired by the Montessori model. Data were collected through library research, documentary sources, and specialized content analysis, encompassing a wide range of subjects such as child developmental psychology, educational theories, principles of educational space design, and core concepts of the Montessori approach. The central focus lies in analyzing the synergy between environmental factors and the family's role in strengthening children's social skills. Aiming to formulate a theoretical and practical model, the study seeks to shed light on the multifaceted yet indirect influence of the family within the physical and interactive structures of educational spaces—spaces that, by reinforcing a sense of belonging, responsibility, and independence, can contribute to children's social advancement and personal growth.

Results And Discussion

The findings of this study indicate that the design of child-centered educational environments—particularly within the Montessori framework—has a significant impact on enhancing children's social skills, self-awareness, and sense of belonging. Flexible and scalable layouts, natural colors, and furniture tailored to children's physical and psychological needs foster freedom of choice, responsibility, and social interaction. The analysis reveals that the integration of elements such as spatial order, freedom of movement, and sensory stimulation is directly associated with children's social development and contributes to improving the quality of their presence and active participation in educational settings. In this regard, the alignment between environmental design and educational principles can serve as an effective interactive system in shaping a balanced and responsible social personality in children. The role of the family in strengthening the process of cooperative learning is also clearly reflected in the study. Parental involvement in educational programs, interactions with teachers, and participation in group activities help strengthen the connection between home and school and directly influence the formation of positive behavioral patterns in children. In this context, the alignment of spatial design with pedagogical principles becomes effective when the physical environment supports educational goals and provides opportunities for free experience, social interaction, and freedom of movement. Based on the obtained results, it is recommended that the design and revision of educational spaces integrate Montessori principles with local cultural contexts, and that educational programs for parents be developed to enhance their active participation in the child's learning process. Moreover, establishing continuous channels of communication between home and school—through workshops and shared spaces—can enrich the teaching-learning process, and future research may empirically examine the impact of such partnerships in Montessori-based educational environments.

بازخوانی نقش خانواده در پرورش تعاملات اجتماعی کودک در بستر طراحی محیط‌های آموزشی مبتنی بر الگوی مونته‌سوری

*منیژه آلاک: گروه معماری، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۶ شماره صفحات: ۱۳۲-۱۴۳	نقش خانواده در شکل‌گیری و تقویت تعاملات اجتماعی کودک، به‌ویژه در سال‌های آغازین رشد، از اهمیت بنیادینی برخوردار است. در این میان، بهره‌گیری از الگوهای آموزشی نوین، همچون الگوی مونته‌سوری، در طراحی محیط‌های آموزشی می‌تواند به‌مثابه ابزاری مؤثر برای تعمیق این تعاملات عمل کند. پژوهش حاضر باهدف بازخوانی جایگاه خانواده در پرورش مهارت‌های اجتماعی کودکان، در بستر طراحی محیط‌های آموزشی متکی بر الگوی مونته‌سوری، به بررسی چگونگی تأثیرگذاری هم‌افزایی این دو مؤلفه در مسیر تربیتی کودک می‌پردازد. این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از راهبرد کیفی به تحلیل و واکاوی تعامل میان نقش خانواده و محیط آموزشی طراحی‌شده، برپایه اصول مونته‌سوری پرداخته است. گردآوری داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، اسنادی و تحلیل محتوای منابع نظری مرتبط با روان‌شناسی رشد کودک، طراحی آموزشی و رویکرد مونته‌سوری صورت گرفته است. طوری که نتایج پژوهش نشان می‌دهد که حضور فعال خانواده در فرایند آموزش، در کنار طراحی محیطی هدفمند براساس اصول خودمحوری، آزادی انتخاب و یادگیری تجربی که در الگوی مونته‌سوری لحاظ شده‌اند، زمینه‌ساز شکل‌گیری تعاملات اجتماعی پایدار و مؤثر در کودکان می‌شود. همچنین، انطباق محیط کالبدی با نیازهای رشدی کودک موجب تقویت استقلال فردی و درعین‌حال توسعه مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی در فضای آموزشی می‌گردد. در نتیجه، طراحی محیط‌های آموزشی بر مبنای الگوی مونته‌سوری، هنگامی که با نقش‌آفرینی مؤثر خانواده همراه باشد، می‌تواند بستر مناسبی برای پرورش تعاملات اجتماعی کودک فراهم آورد. چنین هم‌افزایی میان عوامل محیطی و خانوادگی نه تنها به رشد اجتماعی کودک منتهی می‌شود، بلکه زمینه‌ساز ارتقاء کیفیت آموزش، تقویت حس مسئولیت‌پذیری و افزایش مشارکت‌پذیری در روابط گروهی کودکان خواهد بود. بدین ترتیب، توجه به هم‌راستاسازی نقش تربیتی خانواده و طراحی محیط‌های آموزشی می‌تواند راهبردی کلیدی در جهت رشد جامع شخصیت کودک تلقی شود.

واژگان کلیدی:

خانواده
تعاملات اجتماعی
کودک
الگوی مونته‌سوری
محیط‌های آموزشی

استناد: آلاک، منیژه. (۱۴۰۴). بازخوانی نقش خانواده در پرورش تعاملات اجتماعی کودک در بستر طراحی محیط‌های آموزشی مبتنی بر الگوی مونته‌سوری. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۱؛ (پیاپی ۸۵)، ۱۳۲-۱۴۳.

DOI:

*نویسنده مسئول: منیژه آلاک

آدرس پست الکترونیک: manizheh.alak84@gmail.com

تلفن: ۰۹۱۲۸۷۱۵۹۰۸

مقدمه

در دنیای متحول امروز که الگوهای اجتماعی به سرعت دستخوش تغییر می‌شوند، پرورش مهارت‌های تعامل اجتماعی در کودکان به یکی از دغدغه‌های اصلی نظام‌های تربیتی بدل شده است (کریمی‌عقدا و دیگران، ۱۴۰۳: ۹۴). این مهارت‌ها، زیربنای شکل‌گیری شخصیت اجتماعی، توانایی گفت‌وگو، همدلی و مشارکت جمعی در سال‌های آتی زندگی کودک را فراهم می‌آورند (جلوه‌گر، کارشکی، اصغری‌نکاح، ۱۳۹۳: ۱۵۶). خانواده به عنوان نخستین نهاد اجتماعی‌ساز، نقش بی‌بدیلی در بنیان‌گذاری قابلیت‌های ارتباطی و اجتماعی کودک ایفاء می‌کند (شریفی‌اردانی، خرمائی، ۱۴۰۱: ۱۲۲). شیوه‌های تربیتی والدین، الگوهای رفتاری درون خانواده، و میزان حمایت روانی و شناختی ارائه‌شده به کودک، از مهمترین عوامل مؤثر بر نحوه شکل‌گیری تعاملات اجتماعی او در دوران کودکی به شمار می‌روند (ذکایی‌فر، موسی‌زاده، ۱۳۹۹: ۸۹-۸۸). با ورود کودک به محیط آموزشی، نیاز به یک پیوستگی معنادار میان تجارب خانوادگی و فضای یادگیری رسمی احساس می‌شود. اگر این اتصال به درستی برقرار نشود، کودک در مواجهه با فضای جمعی، دچار گسست‌های رفتاری و تضعیف در اعتماد به نفس اجتماعی خواهد شد (Kumalasari, Sugito, 2020: 1523). از این رو، طراحی محیط‌های آموزشی باید انعکاسی از نیازهای روانی و اجتماعی کودک باشد که در بستر خانواده پایه‌گذاری شده‌اند. الگوی مونته‌سوری با تأکید بر خودانگیختگی، انتخاب آزادانه فعالیت‌ها و توجه به ریتم طبیعی رشد کودک، بستری فراهم می‌آورد که کودک در آن بتواند به شکلی غیرمستقیم و طبیعی، مهارت‌های اجتماعی خود را بسط دهد (Liu, Tian, 2023: 175). این رویکرد بر مبنای فلسفه‌ای است که آموزش را نه انتقال صرف اطلاعات، بلکه تسهیل تجربه‌های رشدیافته اجتماعی می‌داند. در محیط‌های آموزشی مبتنی بر این الگو، چیدمان فضا، نوع ابزارها، روابط میان کودک و مربی و همچنین حضور غیرمستقیم خانواده در روند یادگیری، همگی باهدف تقویت مسئولیت‌پذیری، استقلال فردی و مهارت‌های تعامل میان فردی سازمان‌دهی می‌شوند (Lillard, 2019: 945).

تعاملات اجتماعی کودکان نه تنها محصول آموزش رسمی، بلکه حاصل ترکیبی از تجارب عاطفی، شناختی و رفتاری در محیط خانواده و آموزش‌اند. با این حال، در بسیاری از نظام‌های آموزشی، رابطه میان این دو نهاد حیاتی اغلب نادیده گرفته شده یا صرفاً به سطح ارتباطات اجرایی تقلیل یافته است. این پرسش مطرح می‌شود که خانواده چگونه در شکل‌گیری الگوهای تعامل اجتماعی کودک ایفاء نقش می‌کند و این نقش چه ابعادی دارد؟ و یا چگونه می‌توان این نقش خانواده را در طراحی محیط‌های آموزشی، به‌ویژه در چارچوب الگوی مونته‌سوری، بازتاب داد؟ - در پاسخ به این پرسش‌ها، تحقیق حاضر بر این فرضیه مستقر است که: در طراحی محیط‌های آموزشی مبتنی بر الگوی مونته‌سوری، بازنمایی نقش خانواده از طریق عناصر فضایی، چیدمان و الگوهای تعاملی، می‌تواند به ارتقای سطح تعاملات اجتماعی کودکان منجر شود. در نتیجه، با توجه به ویژگی‌های فرهنگی جوامع در حال گذار، از جمله ایران، که نهاد خانواده همچنان دارای نقش پررنگ در تربیت است، بررسی چگونگی انتقال این نقش در محیط آموزشی اهمیتی مضاعف می‌یابد. پیوند میان نظام تربیتی خانواده محور با طراحی فضاهای آموزشی هدفمند می‌تواند بستری برای ارتقاء سرمایه اجتماعی نسل آینده باشد. از این رو، پژوهش حاضر با تمرکز بر محور موضوعی، به دنبال ارائه چارچوبی نظری و کاربردی برای ارتقای کیفیت اجتماعی محور فضاهای آموزشی دوران کودکی است؛ چارچوبی که در آن طراحی فضا، انعکاسی از نیازهای عاطفی، اجتماعی و تربیتی کودک در بستر خانواده تلقی شود.

پیشینه تحقیق

- قدرتی، درویش و بلانین (۱۴۰۲)؛ در مطالعه‌ای به شناسایی شاخص‌های مؤثر بر طراحی دبستان و مرکز خلاقیت با رویکرد ارتقاء خلاقیت محیطی و پرورش مهارت‌های اجتماعی کودکان پرداخته‌اند و تلاش دارند نشان دهند که چگونه مؤلفه‌های کالبدی، عوامل طبیعی و عناصر مورد علاقه کودکان می‌توانند در طراحی فضاهای آموزشی نقش تسهیل‌کننده در بروز خلاقیت و تقویت تعاملات اجتماعی ایفاء کنند. و بر این باورند که استفاده هدفمند از شاخص‌های معماری، ضمن ایجاد خوانایی در طراحی، می‌تواند زمینه‌ساز رشد فکری و انگیزش درونی کودکان باشد (قدرتی، درویش، بلانین، ۱۴۰۲: ۱۹۴-۱۷۷).

- کیانی (۱۴۰۰)؛ به‌واکای مبانی فلسفی و ماهیت یادگیری در الگوی آموزشی مونته‌سوری پرداخته و تلاش دارد نشان دهد که این الگو بر اصولی چون تربیت کل‌گرایانه، خودانگیختگی کودک، آزادی در یادگیری و توجه به مراحل رشد استوار است. وی تأکید دارد

که هم‌راستایی الگوی مونته‌سوری با آموزه‌های سازنده‌گرایی و تمرکز آن بر تجربه زیسته، عاملیت کودک و محیط آموزشی پویا، می‌تواند الگویی مؤثر برای طراحی فضاهای یاددهی-یادگیری در دوران کودکی فراهم آورد (کیانی، ۱۴۰۰: ۷۴-۵۹).

- سلیمی (۱۳۹۹)؛ با تمرکز بر پیوند کالبدی میان مدرسه و محله، به تبیین مفهوم «مدارس اجتماعی»، پرداخته و تلاش دارد نشان دهد که مدارس می‌توانند فراتر از نقش آموزشی، به‌عنوان فضاهایی چندمنظوره در تعامل مستمر با محیط پیرامون ایفای نقش کنند. و معتقد است بازاندیشی در طراحی مدارس باهدف کاهش مرزهای فیزیکی و ارتقای هم‌پیوندی با بستر محله، می‌تواند موجب افزایش تعاملات اجتماعی، مشارکت مردمی و تغییر نگرش به فضای آموزشی به‌مثابه بخشی از زیست‌جهان محلی شود (سلیمی ۱۳۹۹: ۵-۱).

- والزر^۱ (۲۰۱۸)؛ به بررسی رابطه میان آموزش مونته‌سوری در مدرسه و تأثیر آن بر رفتارهای والدین در خانه پرداخته است. او نشان داده که والدین کودکان با روش مونته‌سوری در این مطالعه به اصول مونته‌سوری آگاهی دارند و آن‌ها را ارزش‌گذاری می‌کنند، اما در اعمال این اصول در خانه، تفاوت‌هایی وجود دارد. برخی والدین تلاش دارند این اصول را در خانه تقویت کنند، درحالی که برخی دیگر در رفتارهای خود ناسازگاری نشان می‌دهند. این مطالعه نخستین گام در درک رفتارها و باورهای والدین مونته‌سوری است که می‌تواند مبنای تحقیقات آینده در این زمینه قرار گیرد (Walls, 2018: 14-24).

- فلیر^۲ و ورسوف^۳ و واکر^۴ (۲۰۱۷)؛ به بازتعریف توابع اجرایی به‌عنوان یک فعالیت اجتماعی در دنیای بازی کودکان پرداخته‌اند. آن‌ها بر این باورند که توابع اجرایی که به‌طور معمول به‌عنوان فرایندهای مدیریتی افکار و رفتارها تعریف می‌شوند، درواقع، می‌توانند به‌عنوان فعالیت‌های فرهنگی دیده شوند که محیط نقش اساسی در توسعه آن‌ها دارد. در این محور پژوهی، معلمان پیش‌دبستانی از دنیای بازی برای شکل‌دهی به این فعالیت‌ها استفاده کردند و در این راستا به ایجاد رویدادهای دراماتیک و فعالیت‌های اجتماعی برای حمایت از عملکردهای ذهنی بالاتر پرداختند. این تحقیق پیشنهاد می‌دهد که نگاه به توابع اجرایی به‌عنوان یک عمل اجتماعی می‌تواند رویکردی مؤثرتر برای حمایت از توسعه کودکان باشد (Marilyn, Veresov, Walker, 2017: 1-11).

← می‌توان برپایه (جدول ۱)، پیشینه مطالعات صورت گرفته را به‌صورت تفصیلی موردتبیین قرار داد.

جدول ۱. پیشینه‌شناسی تفصیلی

ردیف	نویسنده	سال	عنوان	استنباط نگارنده در تبیین پژوهش حاضر
۱	زهراسادات قدرتی بهرروز درویش ندا بلانیان	۲۰۱۷	بررسی شاخص‌های تأثیرگذار بر طراحی دبستان و مرکز خلاقیت کودکان باتاکیدبر ارتقاء خلاقیت محیطی و افزایش مهارت‌های اجتماعی در کودکان	- طراحی محیط آموزشی می‌تواند زمینه‌ساز تعاملات اجتماعی و رشد خلاقیت کودک شود؛ مؤلفه‌ای کلیدی در تحقق اهداف مونته‌سوری.
۲	معصومه کیانی	۱۳۹۹	بررسی مبانی فلسفی و ماهیت یادگیری الگوی آموزشی مونته‌سوری	- الگوی مونته‌سوری باتاکیدبر عاملیت و آزادی کودک، ظرفیتی مؤثر برای پرورش تعاملات اجتماعی در طراحی آموزشی دارد.
۳	امیررضا سلیمی	۱۳۹۹	مدارس اجتماعی؛ راهکاری کالبدی برای افزایش تعاملات اجتماعی در بستر محله.	- پیوند مدرسه با بافت محله‌ای، فرصتی برای تقویت مشارکت و تعامل اجتماعی کودک در محیطی فراتر از کلاس درس ایجاد می‌کند.
۴	Jill K Walls	۲۰۱۸	To What Extent Do Parents Of Montessori-Educated Children "Do Montessori" At Home? Preliminary Findings And Future Directions.	- خانواده نقشی محوری در انتقال و تقویت اصول مونته‌سوری دارد؛ عاملی اثرگذار در شکل‌گیری تعاملات اجتماعی کودک در خانه و مدرسه
۵	Marilyn Fleeer Nikolai Veresov Sue Walker	۲۰۱۷	Re-Conceptualizing Executive Functions As Social Activity In Children's Playworlds. Learning.	- بازی در محیط آموزشی، بستر اجتماعی مؤثری برای رشد توابع اجرایی و تعاملات اجتماعی کودک فراهم می‌آورد.

^۱ Jill K Walls

^۲ Marilyn Fleeer

^۳ Nikolai Veresov

^۴ Sue Walker

ادبیات و مبانی نظری

فرایند اجتماعی‌شدن کودک از همان مراحل اولیه زندگی آغاز می‌شود و خانواده به‌عنوان اولین محیط اجتماعی، نقش بی‌بدیلی در شکل‌دهی رفتارها و نگرش‌های اجتماعی کودک ایفاء می‌کند (آلمن، ۱۳۸۲: ۵۶-۴۹). تحقیقات مختلف نشان می‌دهند که روابط عاطفی مثبت با والدین به تقویت اعتمادبه‌نفس کودک و توسعه مهارت‌های اجتماعی او کمک می‌کند. به‌ویژه، سبک‌های تربیتی همچون تربیت حمایت‌گر و دموکراتیک، برای کودک احساس امنیت و تعلق فراهم کرده و در تقویت مهارت‌های ارتباطی و همزیستی اجتماعی او مؤثرند. تعاملات والدین با فرزندان در سنین پایین می‌تواند تأثیرات عمیقی بر توانایی‌های اجتماعی کودک داشته و موجب رشد مهارت‌های کلامی، شناختی و هیجانی کودک شود. به‌بیانی سبک‌های تربیتی اعماز (کنترل‌کننده، آزادگذار، و دموکراتیک و غیره)، تأثیرات متفاوتی بر سازگاری اجتماعی کودک دارند. به‌طور خاص، والدینی که سبک تربیتی دموکراتیک را پیش می‌گیرند، کودکانی دارند که از نظر اجتماعی سازگارتر و توانمندتر در مدیریت تعاملات اجتماعی هستند. این کودکان معمولاً تمایل بیشتری به همکاری و ایجاد روابط مثبت با همسالان خود دارند (Elshanum, 2024: 28-55).

روش مونته‌سوری، که توسط دکتر ماریا مونته‌سوری^۴ در اوایل قرن ۲۰ میلادی معرفی شد، براساس مفهوم یادگیری خودجوش و استقلال کودک در محیط آموزشی استوار است. این روش به‌طور ویژه بر احترام به فرایند طبیعی یادگیری و توجه به نیازهای فردی هر کودک تأکید دارد. در این رویکرد، کودک به‌عنوان مرکز فرایند یادگیری شناخته می‌شود و آموزگار نقش یک راهنما را ایفاء می‌کند که به کودک در کشف و یادگیری محیط اطراف کمک می‌کند (محمدی‌احمدآبادی، قاسمی، ۱۴۰۰: ۸۶-۸۰). در چارچوب آموزش مونته‌سوری، فضای کلاس به‌گونه‌ای طراحی می‌شود که کودکان بتوانند به‌طور مستقل و با کمترین مداخله از طرف معلم، مهارت‌های خود را تقویت کنند. ابزار و مواد آموزشی ویژه‌ای که در این روش استفاده می‌شود، برای تقویت حواس و مهارت‌های شناختی کودک طراحی شده‌اند (دیویس، ۱۴۰۰: ۳۸-۴۲). یکی از اصول کلیدی در روش مونته‌سوری، تمرکز بر آموزش به‌صورت فردی و احترام به تفاوت‌های فردی است. به‌عبارتی، هیچ دو کودکی به‌طور یکسان یاد نمی‌گیرند و معلمان مونته‌سوری بر این باورند که هر کودک باید به‌صورت منحصر به فردی رشد کند. این روش به‌ویژه در کاهش استرس و فشارهای ناشی از مقایسه با سایر همسالان مؤثر است و محیطی آرام و بدون فشار را برای کودکان فراهم می‌کند (الن‌پلاس، ۱۳۹۶: ۹۹). به‌طور خاص، کودکان آموزش‌دیده به روش مونته‌سوری نسبت به همسالان خود از نظر اجتماعی و شناختی پیشرفت‌های قابل توجهی دارند. این رویکرد آموزشی به‌ویژه در تقویت استقلال، خودمدریستی، و مهارت‌های اجتماعی کودکان تأثیرگذار است.

فضای آموزشی به‌عنوان محیطی که کودکان در آن زمان زیادی را سپری می‌کنند، تأثیر قابل توجهی بر تعاملات اجتماعی آن‌ها دارد (دبیده، ۱۴۰۰: ۷۹-۷۲). طراحی فضای کلاس درس می‌تواند بر رفتار و تعاملات اجتماعی کودکان تأثیر مستقیم بگذارد. برای مثال، فضاهای باز و قابل تغییر که در آن‌ها امکان تعامل و همکاری گروهی فراهم است، معمولاً منجر به تقویت مهارت‌های اجتماعی کودکان می‌شود. وجود فضاهای انعطاف‌پذیر که کودکان می‌توانند آن‌ها را به روش‌های مختلف تغییر دهند، به‌طور چشمگیری بر تعاملات اجتماعی و احساس همکاری میان آن‌ها مؤثر است. علاوه بر این، طراحی محیط‌های آموزشی باید به‌گونه‌ای باشد که کودک را به تفکر خلاقانه و حل مسائل تشویق کند، زیرا این فرایندها مستلزم تعامل و همکاری با دیگران است. طراحی فضایی که برای تعاملات اجتماعی بهینه باشد، می‌تواند به کاهش رفتارهای پر خاشگرانه و انزواطلبی کمک کند. فضاهایی که به کودکان اجازه می‌دهند به‌طور آزادانه حرکت کنند، باهم تعامل داشته باشند و در فعالیت‌های گروهی شرکت کنند، می‌توانند به‌طور مؤثری مهارت‌های اجتماعی آنان را توسعه دهند (Karol, Smith, 2018: 220-232). ازسویی، به‌کارگیری اصول طراحی محیطی در کلاس‌ها می‌تواند بر کاهش استرس و افزایش تمرکز و رفاه کودکان مفید باشد، به‌طور غیرمستقیم موجب بهبود روابط اجتماعی آن‌ها می‌شود. محیط‌های آموزشی می‌توانند از طریق طراحی فضا، نوع تعاملات اجتماعی و نحوه سازمان‌دهی فعالیت‌ها بر رفتارهای اجتماعی کودکان تأثیر گذارند (عباسی، محمدی‌نائینی، ناطقی، ۱۴۰۲: ۲۱۵). یکی از ویژگی‌های کلیدی در این زمینه، تأکید بر تعاملات گروهی و کار تیمی است. محیط‌های آموزشی که به کودکان این امکان را می‌دهند که در پروژه‌های گروهی شرکت کنند، به‌طور مؤثری مهارت‌های اجتماعی آن‌ها را پرورش می‌دهند. به‌ویژه در سال‌های اولیه تحصیل، این نوع فضاها می‌توانند کودک را با مفهوم

^۴ Maria Montessori

همکاری، احترام به دیگران و پذیرش تفاوت‌های فردی آشنا کنند (عبدالخالقی، حمزه‌نژاد، فیضی، ۱۴۰۳: ۵-۶). ارتباط محیط‌های آموزشی و تربیت اجتماعی کودکان نیازمند توجه به ابعاد مختلفی از جمله فرهنگ سازمانی مدرسه، سیاست‌های رفتاری معلمان و طراحی فضاهای فیزیکی است. این امر نیازمند هم‌افزایی میان تمامی اجزای آموزشی، از معلمان گرفته تا والدین و طراحان فضا است تا به بهترین شکل ممکن به توسعه مهارت‌های اجتماعی کودکان پرداخته شود.

در بررسی نقش خانواده در پرورش تعاملات اجتماعی کودک، لازم است دیدگاه‌های نظری و تجربی اندیشمندان در حوزه‌های روان‌شناسی رشد، آموزش، طراحی محیط و جامعه‌شناسی تربیتی مرور شود. که در این پژوهش به‌برخی از مهمترین این تبیینات برپایه (جدول ۲)، اشاره شده است.

جدول ۲. چارچوب نظری محور پژوهش موردتبیین

ردیف	صاحب‌نظر	نظریه	رویکرد	چشم‌انداز پژوهش حاضر
۱	ماریا مونتسوری	نظام آموزشی مونتسوری	کودک در محیطی ساختارمند و آزاد یاد می‌گیرد؛ یادگیری خودانگیخته، نظم درونی و استقلال اجتماعی او را تقویت می‌کند.	تحلیل ساختار فضایی محیط آموزشی براساس معیارهای مونتسوری برای افزایش خودتنظیمی و تعاملات گروهی؛
۲	یوری برونفنبرنر ^۶	سیستم‌های بوم‌شناختی	کودک در شبکه‌ای از لایه‌های محیطی رشد می‌کند؛ خانواده و مدرسه بیشترین تأثیر را در سطوح اولیه دارند.	سنجش هم‌پیوندی بین نهاد خانواده و طراحی محیط مدرسه به‌مثابه سیستم‌های رشد اجتماعی کودک؛
۳	لوا ویگوتسکی ^۷	اجتماعی-فرهنگی یادگیری	رشد فکری و اجتماعی کودک از تعامل فعال با بزرگسالان و همسالان شکل می‌گیرد.	بررسی نقش معلمان و خانواده در فعال‌سازی «منطقه رشد تقریبی»؛
۴	جان دیویی ^۸	آموزش تجربی	یادگیری باید از دل تجربه‌های اجتماعی واقعی کودک در محیط آموزشی شکل بگیرد.	تجربه مشارکت، گفت‌وگو باهدف پرورش شهروندی کودک؛
۵	برنارد برنفلد ^۹	چارچوب: روان‌تحلیلی-اجتماعی	آموزش اجتماعی کودک نیازمند ارتباط هم‌راستای خانواده و محیط آموزشی است.	بازنگری در الگوهای تعامل، برای انسجام تربیتی کودک؛
۶	برونو بتلهم ^{۱۰}	مدارس جایگزین با رویکرد انسان‌گرایانه	محیط آموزشی آزاد و دارای ساختار، کودک را برای تعاملات اجتماعی سالم آماده می‌کند	ارزیابی میزان تأثیر ساختار آزادی در فضاهای آموزشی؛
۷	ژان پیاژه ^{۱۱}	مراحل رشد شناختی	رشد شناختی کودک در مراحل پیوسته‌ای شکل می‌گیرد و تعامل با محیط، شرط اساسی رشد فکری و اجتماعی اوست.	طراحی متناسب با مراحل رشد شناختی کودک و استقلال در کلاس‌های مونتسوری؛
۸	دیوید لوبمان ^{۱۲}	معماری آموزشی مشارکتی	محیط آموزشی باید پویا، منعطف و برانگیزاننده تعامل اجتماعی باشد.	بازطراحی فضاهای آموزشی با مشارکت خانواده و کودک به‌عنوان بستر پدیدار؛
۹	کاترین رینولدز ^{۱۳}	چارچوب: طراحی محیط کودک‌محور	طراحی محیط باید متناسب با نیازهای عاطفی و اجتماعی کودک باشد.	تحلیل عناصر طراحی در تقویت حس‌تعلق و همکاری میان کودکان؛
۱۰	پیتر بلوم ^{۱۴}	یادگیری چندحسی در محیط آموزشی	یادگیری هنری، تعامل و همدلی را در کودکان افزایش می‌دهد.	طراحی فضاهای چندمنظوره تعاملی با فعالیت‌های گروه‌محور هنری؛

^۶ Urie Bronfenbrenner

^۷ Lev Vygotsky

^۸ John Dewey

^۹ Bernfeld Bernfeld

^{۱۰} Bruno Bettelheim

^{۱۱} Jean Piaget

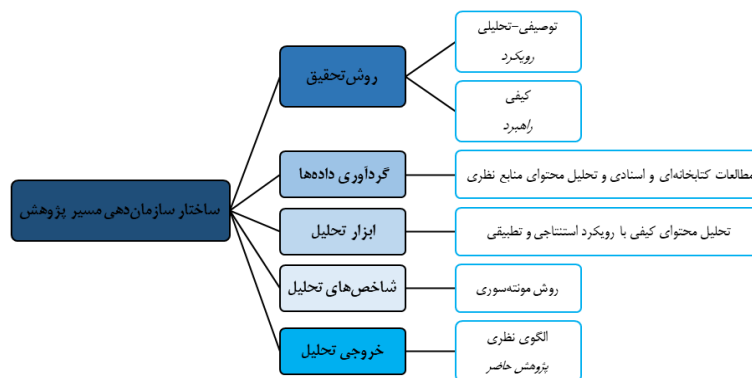
^{۱۲} David Loughman

^{۱۳} Catherine Reynolds

^{۱۴} Peter H. Bloom

مواد و روش تحقیق

مطالعه حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی و در چارچوب راهبرد کیفی به انجام رسیده است. هدف اصلی، بازخوانی نقش خانواده در ارتقای تعاملات اجتماعی کودک در بستر محیط‌های آموزشی مبتنی بر الگوی مونته‌سوری است. گردآوری داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، اسنادی و تحلیل محتوای منابع علمی صورت پذیرفته که حوزه‌هایی نظیر؛ روان‌شناسی رشد کودک، نظریات تربیتی، طراحی محیط‌های آموزشی و اصول بنیادین روش مونته‌سوری را دربرمی‌گیرد. در این راستا، تلاش شده است تا با تحلیل منابع منتخب، هم‌افزایی میان عوامل محیطی و نقش خانواده در شکل‌گیری مهارت‌های اجتماعی کودکان، به صورت عمیق بررسی شود. این پژوهش در پی آن است تا از خلال داده‌های نظری، الگویی کاربردی برای طراحی محیط‌هایی فراهم آورد که در کنار نقش فعال خانواده، موجبات ارتقاء روابط اجتماعی و پرورش شخصیت کودک را فراهم می‌سازند. برپایه (شکل ۱)، می‌توان به فرایند مسیر پژوهش اشاره کرد.

شکل ۱. ساختار روش تحقیق

بحث و یافته‌های تحقیق

- گستره واکاوی

- هم‌راستایی طراحی فضا با نیازهای رشدی کودک

طراحی محیط‌های آموزشی کودک محور نقش بنیادینی در رشد اجتماعی و روانی کودکان ایفاء می‌کند. در الگوی مونته‌سوری، محیط نه تنها پس‌زمینه‌ای برای آموزش است، بلکه خود به عنوان یکی از عناصر یادگیرنده عمل می‌کند. یافته‌ها بر آن است که وجود فضاهای باز، انعطاف‌پذیر و بدون ساختارهای خشک و رسمی، شرایط را برای کُنشگری و استقلال کودکان فراهم کرده است. این عامل موجب شده تا کودکان به صورت طبیعی و بدون تحمیل، مسیر یادگیری خود را انتخاب کرده و در تعامل با دیگران رشد یابند. یکی از ویژگی‌های اصلی طراحی در رویکرد مونته‌سوری، توجه به مقیاس کودکان و ایجاد فضایی متناسب با ویژگی‌های جسمی و ذهنی آن‌هاست. طوری که میز و صندلی‌های قابل حمل، قفسه‌های باز و دسترسی آسان به ابزار آموزشی، حس مالکیت و مسئولیت‌پذیری را در کودکان افزایش داده و زمینه‌ساز تعاملات می‌شود. از نتایج قابل توجه پژوهش می‌توان به نقش «ترکیب رنگی و بافت‌های طبیعی»، در تحریک احساس تعلق کودکان به فضا اشاره کرد. محیط‌هایی با رنگ‌های ملایم و مواد طبیعی، اضطراب محیط‌های آموزشی رسمی را کاهش داده و موجب تقویت احساس امنیت روانی در کودکان می‌شوند. می‌توان ادعان داشت طراحی محیط آموزشی هم‌راستا با نیازهای رشدی کودک، عامل کلیدی در پرورش اعتماد به نفس، خودآگاهی و مهارت‌های اجتماعی اولیه است. این هم‌راستایی زمانی اثربخش خواهد بود که طراحی صرفاً زیبایی‌شناسانه نبوده، بلکه مبتنی بر تحلیل دقیق رفتار و نیازهای روان‌شناختی کودکان باشد.

- نقش خانواده در تقویت تجربه یادگیری مشارکتی

حضور خانواده در فرایند یادگیری کودک، محدود به محیط خانه نیست؛ بلکه یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مشارکت خانواده در برنامه‌ریزی، پشتیبانی و حتی حضور در محیط‌های آموزشی، تأثیر به‌سزایی در رشد مهارت‌های اجتماعی کودک دارد.

خانواده‌هایی که با رویکردهای تربیتی آشناتر هستند و ارتباط نزدیکتری با فضای آموزشی برقرار می‌کنند، توانسته‌اند رفتارهای اجتماعی فرزندان خود را در راستای همکاری، مشارکت و احترام متقابل تقویت کنند. ازمنظر تحلیلی، رابطه‌ای دوسویه میان تعامل والدین با مدرسه و رشد مهارت‌های بین‌فردی کودکان مشاهده می‌شود. مشارکت والدین در طراحی فعالیت‌های گروهی یا کارگاه‌های آموزشی، نه تنها موجب افزایش اعتمادبه‌نفس کودک در محیط مدرسه شده، بلکه الگوی رفتاری مثبتی را برای دیگر کودکان نیز به همراه داشته است. این نتایج نشان می‌دهد که خانواده‌ها در نقش الگوهای رفتاری مؤثر، توانایی هدایت‌گری اجتماعی فرزندان خود را در محیط‌های جمعی دارند. علاوه بر این، یافته‌ها گویای آن است که خانواده‌هایی که به گفت‌وگو با مربیان و مشارکت در ارزیابی پیشرفت کودک اهمیت می‌دهند، به‌طور معناداری شاهد رشد تعهد اجتماعی و مسئولیت‌پذیری در کودکان خود بوده‌اند. این تعاملات، فضایی مشترک میان خانه و مدرسه ایجاد کرده‌اند که در آن ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی به‌صورت هم‌افزا تقویت می‌شود. یادگیری اجتماعی کودکان، صرفاً محصول ساختارهای مدرسه‌ای نیست؛ بلکه در یک پیوستار میان خانواده، مدرسه و کودک شکل می‌گیرد. نقش خانواده نه تنها در تربیت رفتاری بلکه در انسجام ساختاری و روانی فرایند رشد اجتماعی کودک مؤثر است.

- تعامل هم‌افزا میان عوامل فضایی و تربیتی

از نکات برجسته در یافته‌های این پژوهش، تأکید بر رابطه تعاملی میان طراحی فضا و اصول تربیتی مونتسوری است. این دو عامل، زمانی بیشترین اثربخشی را دارند که در یک مسیر هم‌راستا قرار گرفته و یکدیگر را تقویت کنند. برای نمونه، اگر فضای آموزشی برپایه آزادی انتخاب طراحی شده باشد، اما اصول تربیتی محدودکننده باشند، نتیجه‌ای معکوس حاصل خواهد شد. اما در این پژوهش، مشاهده شد که همراهی این دو بُعد، تأثیری هم‌افزا بر رشد اجتماعی کودک دارد. در رویکرد مونتسوری، آزادی در چارچوب ساختار، اصلی کلیدی محسوب می‌شود. این اصل زمانی به‌درستی اجرا می‌شود که محیط فیزیکی اجازه چنین آزادی‌ای را به کودک بدهد. یافته‌ها نشان می‌دهد که طراحی محیطی که کودکان بتوانند در آن جابه‌جا شوند، انتخاب کنند و تجربه کنند، هم‌زمان با آموزش‌هایی که بر خودکنترلی، مسئولیت و مشارکت تأکید دارد، موجب رشد یکپارچه شخصیت اجتماعی کودک شده است. به‌بیانی، هنگامی که معلمان و والدین شناخت عمیق‌تری از نقش محیط در فرایند تربیت پیدا می‌کنند، درک بهتری از تعاملات کودک داشته و رفتارهایی معنادارتر با او برقرار می‌کنند. در نتیجه، تنها زمانی می‌توان انتظار رشد اجتماعی پایدار را در کودک داشت که محیط و تربیت در یک مسیر ساختاری و مفهومی مشترک حرکت کنند. این تعامل دوسویه، شالوده‌ای برای شکل‌گیری شخصیت اجتماعی متعادل و مشارکت‌جو در کودکان خواهد بود.

← به‌طور خاص، می‌توان تدقیق یافته‌های پژوهش را برپایه (شکل ۲)، ارائه داد.

شکل ۲. تدقیق‌نهایی یافته‌های پژوهش موردکاوی

– تحلیل داده‌ها

در این بخش، داده‌های گردآوری شده با تمرکز بر رابطه میان طراحی محیط‌های آموزشی مبتنی بر الگوی مونته‌سوری و تعاملات اجتماعی کودک مورد تحلیل قرار می‌گیرند. این تحلیل بر این فرض استوار است که طراحی فضاهای آموزشی نه تنها تأثیرات کالبدی بلکه جنبه‌های کارکردی و اجتماعی آن نیز در فرایند یادگیری و تعاملات اجتماعی کودک مؤثر است. داده‌ها براساس اصول کلیدی مونته‌سوری به مانند آزادی انتخاب، نظم فضایی، تعاملات گروهی و مقیاس‌پذیری فضاها بازخوانی شده‌اند تا نشان دهند چگونه این عناصر طراحی می‌توانند به عنوان عوامل مؤثر در تقویت مهارت‌های اجتماعی کودک عمل کنند. تحلیل حاضر به دنبال شناسایی ارتباط میان ویژگی‌های فضایی و رفتارهای اجتماعی کودکان در کلاس‌های مونته‌سوری است، به ویژه چگونگی اثرگذاری این فضاها بر تعاملات بین کودکان و خانواده‌ها برپایه (جدول ۳).

جدول ۳. خلاصه نتایج پژوهش

ویژگی‌های اثر طراحی فضایی بر تعاملات اجتماعی کودک					خصوصیات طراحی محیط‌های آموزشی مونته‌سوری
پویایی فضایی	مشارکت فعال	آزادی حرکت	ارتباطات غیرکلامی	تحریک حواس	
✓	-	✓	-	✓	آزادی انتخاب
✓	✓	✓	✓	✓	نظم فضایی
-	✓	✓	✓	✓	رشد اجتماعی
عوامل مؤثر بر طراحی فضاهای آموزشی					
چیدمان فضایی	نورپردازی طبیعی	جریان هوا	تعاملات اجتماعی	طراحی مقیاس‌پذیر	
ارزیابی عوامل مؤثر در طراحی فضاهای آموزشی مبتنی بر مونته‌سوری					
تحلیل تأثیرات عوامل معماری و اجتماعی بر کارایی فضاهای آموزشی			ویژگی		نتیجه به دست آمده عملکرد پژوهش
			آزادی انتخاب	نظم فضایی	رشد اجتماعی
انعطاف‌پذیری فضا			-	✓	✓
محیط آموزشی فعال			-	-	✓
راحتی کاربران			✓	✓	✓
تقویت حس مالکیت			✓	✓	✓
			طراحی‌های قابل تغییر و چندمنظوره باعث افزایش مشارکت و تعامل کودکان در فعالیت‌های گروهی شد.		
			فضاهایی که محرک‌های حرکتی و حسی را فراهم کردند، به طور مستقیم سطح درگیری کودکان با محیط را بالا بردند.		
			تناسب ارگونومیک میلمان و امکانات با نیازهای جسمی و روانی کودک، موجب بهبود تمرکز و آرامش رفتاری شد.		
			اختصاص بخش‌هایی از فضا به انتخاب و مدیریت کودک، حس مسئولیت‌پذیری و تعلق به محیط را افزایش داد.		

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

نتایج این پژوهش نشان داد که تعامل فعال خانواده با محیط‌های آموزشی، به ویژه آن‌هایی که بر مبنای الگوی مونته‌سوری طراحی شده‌اند، نقشی بنیادین در شکل‌گیری و ارتقای مهارت‌های اجتماعی کودکان دارد. هم‌افزایی بین حضور معنادار والدین و فضاهایی که بر آزادی انتخاب، یادگیری تجربی، و خودمحوری استوارند، بستری پویا برای رشد تعاملات اجتماعی پایدار فراهم می‌سازد. این رویکرد نه تنها بر تعامل کودک با همسالان تأثیرگذار است، بلکه حس مسئولیت‌پذیری، مشارکت گروهی، و استقلال فردی را نیز ارتقاء می‌بخشد. یافته‌ها همچنین بر اهمیت انطباق طراحی کالبدی محیط‌های آموزشی با نیازهای رشد شناختی و اجتماعی کودکان تأکید می‌کنند. محیط‌هایی که امکان تجربه‌محور بودن، استقلال در فعالیت، و آزادی در انتخاب را فراهم می‌آورند، به عنوان ابزارهایی مؤثر برای تسهیل یادگیری اجتماعی عمل می‌کنند. طراحی هدفمند چنین فضاهایی باید به گونه‌ای باشد که نه تنها یادگیری را تحریک کند، بلکه مشارکت اجتماعی و شکل‌گیری روابط میان فردی را نیز تقویت نماید. خانواده، به عنوان نخستین نهاد اجتماعی، زمانی

می‌تواند نقش تقویت‌کننده‌ای در فرایند آموزش ایفاء کند که در تعامل با محیط آموزشی قرار گیرد و به بخشی از ساختار یادگیری تبدیل شود. مشارکت مستمر والدین در فرایندهای یادگیری کودک، با درک اصول روش مונته‌سوری، می‌تواند زمینه‌ساز انسجام رفتاری، ثبات هیجانی، و ارتقای مهارت‌های اجتماعی در کودکان شود. این مشارکت باید از سطح حمایت عاطفی فراتر رفته و به‌صورت عملی در فعالیت‌های یادگیری تلفیق یابد. باتوجه به نتایج پژوهش، پیشنهاد می‌شود که در طراحی و بازنگری فضاهای آموزشی، اصول آموزشی مונته‌سوری با درک دقیق از بستر فرهنگی بومی ادغام شود. همچنین سیاست‌گذاران آموزشی می‌بایست برنامه‌هایی برای آموزش والدین درخصوص مشارکت هدفمند در فرایند یادگیری کودکان تدوین کنند. فراهم‌آوردن زیرساخت‌هایی برای تعامل منظم خانواده و مدرسه، مانند کارگاه‌های مشترک، جلسات تعاملی، و طراحی فضاهای والد-کودک، می‌تواند بر غنای فرایند یاددهی-یادگیری بیفزاید. به‌طور خاص، بررسی تجربی اثرگذاری نوع خاصی از مداخلات خانوادگی (مثلاً قصه‌گویی مشارکتی، بازی‌های گروهی خانگی، یا پروژه‌های والد-کودک)، بر کیفیت تعاملات اجتماعی در فضاهای مונته‌سوری می‌تواند سودمند باشد. همچنین مطالعات تطبیقی بین کودکان در نظام‌های آموزشی سنتی و آن‌هایی که در چارچوب مונته‌سوری آموزش می‌بینند، می‌تواند تصویری شفاف‌تر از کارایی این روش در بسترهای فرهنگی متفاوت ارائه دهد.

منابع

- آلمن، ایروین. (۱۳۸۲). *محیط و رفتار اجتماعی: خلوت، فضای شخصی، قلمرو و ازدحام*. ترجمه: علی نمازیان، ویراستار علمی: جواهر افسر، تهران: انتشارات دانشگاه شهیدبهشتی تهران.
- جلوه‌گر، افسانه. کارشکی، حسین. اصغری‌نکاح، محسن. (۱۳۹۳). *تأثیر آموزش خودتنظیمی بر حل مسئله اجتماعی کودکان پیش‌دبستانی دختر و پسر*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های علوم شناختی و رفتاری، دوره ۴، شماره ۱، ۱۶۶-۱۵۵.
- دبدبه، محمد. (۱۴۰۰). *طراحی براساس ادراک و رفتار انسانی*. چاپ اول، تهران: انتشارات طحان گستر.
- دیویس، سیمون. (۱۴۰۰). *مونته‌سوری برای نوپایان: راهنمای والدین برای پرورش افراد مسئولیت‌پذیر و کنجکاو*. ترجمه: حسنا حسینی‌فر، چاپ اول، کرج: انتشارات راوشید.
- ذکایی‌فر، آرزو. موسی‌زاده، توکل. (۱۳۹۹). *نقش سبک‌های فرزند پروری والدین در پیش‌بینی رشد اجتماعی کودکان پیش‌دبستان ۵ و ۶ ساله*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های روان‌شناسی اجتماعی، دوره ۱۰، شماره ۳۷، ۱۰۰-۸۷.
- سلیمی، امیررضا. (۱۳۹۹). *مدارس اجتماعی؛ راهکاری کالبدی برای افزایش تعاملات اجتماعی در بستر محله*. فصلنامه علمی تخصصی-معماری‌شناسی، دوره ۳، شماره ۱۵، ۵-۱.
- شریفی‌اردانی، علیرضا. خرمائی، فرهاد. (۱۴۰۱). *رابطه سرمایه اجتماعی و فرهنگی والدین با مهارت‌های اجتماعی فرزندان: نقش واسطه‌ای سبک‌های والدین در برخورد با هیجانات منفی کودکان*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های روان‌شناسی اجتماعی، دوره ۱۲، شماره ۴۵، ۱۴۲-۱۲۱.
- عباسی، حدیقه. محمدی‌نائینی، مژگان، ناطقی، فائزه. (۱۴۰۲). *تبیین مؤلفه‌های اثربخشی مدارس دوره ابتدایی براساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش*. فصلنامه علمی پژوهشی-رهبری و مدیریت آموزشی، دوره ۱۷، شماره ۱، ۲۴۷-۲۱۴.
- عبدالخالقی، حسین. حمزه‌نژاد، مهدی. فیضی، محسن. (۱۴۰۳). *الگوی کالبدی مدارس براساس سند تحول بنیادین (سازگاری الگوهای کالبدی نایر با سند تحول بنیادی)*. نشریه علمی پژوهشی-باغ‌نظر، دوره ۲۱، شماره ۱۳۶، ۲۰-۵.
- قدرتی، زهراسادات. درویش، بهروز. بلانیان، ندا. (۱۴۰۲). *بررسی شاخص‌های تأثیرگذار بر طراحی دبستان و مرکز خلاقیت کودکان باتأکید بر ارتقاء خلاقیت محیطی و افزایش مهارت‌های اجتماعی در کودکان*. فصلنامه علمی پژوهشی-معماری و شهرسازی آرمانشهر، دوره ۱۶، شماره ۴۳، ۱۹۴-۱۷۷.
- کریمی‌عقدا، هادی. شریفی‌اردانی، علیرضا. صباغیان بغدادآباد، حمید. غلامزاده‌باقی، طیبه. پورغلامی، فرزاد. (۱۴۰۳). *تبیین مهارت اجتماعی فرزندان براساس تنظیم هیجان والدین: بررسی نقش میانجی‌گری روابط والد-کودک*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های روان‌شناسی اجتماعی، دوره ۱۴، شماره ۵۳، ۱۰۸-۹۳.
- کیانی، معصومه. (۱۴۰۰). *بررسی مبانی فلسفی و ماهیت یادگیری الگوی آموزشی مونته‌سوری*. فصلنامه علمی پژوهشی-توسعه حرفه‌ای معلم، دوره ۶، شماره ۲۰؛ (پیاپی ۷۴)، ۵۹-۷۴.

- محمدی‌احمدآبادی، ناصر. قاسمی، مژگان. (۱۴۰۰). *مبانی و اصول آموزش مونته‌سوری*. چاپ‌اول، تهران: انتشارات علمی سن.
- الن‌پلاس، ماری. (۱۳۹۶). *گام‌های نخست + فعالیت: آموزش به‌روشن مونته‌سوری*. ترجمه: مهرناز کرانی، چاپ‌اول، تهران: انتشارات دیبایه.
- Elshanum, Dira Carlissa. (2024). *The Role Of Parents In Enhancing Self-Esteem Of School-Age Children: Exploring Parenting Styles, Involvement, And Socioeconomic Factors*. Journal Of Acta Psychologia 3(3): 11-121.
- Karol, Elizabeth. Smith, Dianne. (2018). *Impact Of Design On Emotional, Psychological, Or Social Well-Being For People With Cognitive Impairment*. HERD Health Environments Research & Design Journal, 12(3): 220-232.
- Kumalasari, Pramesti Indah. Sugito, Sugito. (2020). *The Role Of Student's Parent In Shaping Home Learning Environment (HLE) For Early Childhood*. Jurnal Obsesi Jurnal Pendidikan Anak Usia DiniM 5(2): 1521-1535.
- Lillard, Angeline S. (2019). *Shunned And Admired: Montessori, Self-Determination, And A Case For Radical School Reform*. Journal Of Educational Psychology Review, 31(1): 939-965.
- Liu, Siying. Tian, Ailin. (2023). *The Influence Of Montessori Education On Children's Personality Development And The Way Of Thinking*. Journal Of Lecture Notes On Education Psychology And Public Media, 16(1): 173-180.
- Marilyn, Fleer. Veresov, Nikolai. Walker, Sue. (2017). *Re-Conceptualizing Executive Functions As Social Activity In Children's Playworlds. Learning*. Journal Of Culture And Social Interaction, 14(1): 1-11.
- Walls, Jill K. (2018). *To What Extent Do Parents Of Montessori-Educated Children "Do Montessori" At Home? Preliminary Findings And Future Directions*. Journal Of Montessori Research, 4(1): 14-24.

Type of Article (Review Article)

The Impact Of Internal Audit Objectivity On Enhancing Transparency And Social Accountability In Governmental Institutions

*Aynaz Jaberī Khosroshahi: Department of Accounting, Bon.C., Islamic Azad University, Bonab, Iran.

Article Einfo	Abstract
Received: 2024/12/02 Accepted: 2025/06/06 PP: 144-154. Keywords: Social Accountability Governmental Institutions Society Internal Audit Public Trust	Nowadays, transparency and social accountability are recognized as two fundamental pillars in the efficiency and legitimacy of governmental institutions. With increasing environmental complexities and rising societal expectations, the need for establishing strong, objective, and impartial oversight systems has become more crucial than ever. In this context, the objectivity of internal audit, as an independent and unbiased approach, can play a significant role in improving decision-making processes and enhancing accountability to stakeholders. This study aims to examine the impact of internal audit objectivity on enhancing transparency and social accountability in governmental institutions. Conducted through a descriptive-analytical method and relying on library studies and document analysis, the research findings indicate that internal audit objectivity, by reducing conflicts of interest, strengthening decision-making independence, and improving reporting and monitoring processes, leads to increased financial and operational transparency in governmental institutions. Specifically, reinforcing objectivity in internal auditing enhances public trust and social accountability indicators. Furthermore, policymakers and managers in governmental institutions can foster improved performance and organizational legitimacy by reforming related structures and processes, thereby strengthening their accountability toward society and stakeholders.
Citation: Jaberī Khosroshahi, Aynaz. (2025). The Impact Of Internal Audit Objectivity On Enhancing Transparency And Social Accountability In Governmental Institutions. <i>Journal Of Socio-Cultural Changes</i>, 22(1; Ser. 85): 144-154. DOI:	

Extended Abstract

Introduction

In recent decades, transparency and social accountability have emerged as key components in improving the performance and legitimacy of governmental institutions. Financial and administrative transparency is not only a legal requirement but also the foundation of public trust in the government. Objectivity in internal auditing, which includes impartiality and independence, plays a crucial role in enhancing transparency and accountability. A lack of objectivity reduces the effectiveness of reports and undermines public trust. Challenges such as political pressures and resource shortages, especially in developing countries, hinder the realization of objectivity in internal auditing. In Iran, despite the legal emphasis on objectivity, structural problems and political influence have complicated its implementation. Information technology can strengthen objectivity by increasing accuracy and reducing errors. This study examines how objectivity in internal auditing affects the enhancement of transparency and social accountability within governmental institutions, hypothesizing that objectivity leads to improved independence, report quality, and ultimately increased public trust and responsiveness. The goal is to provide recommendations for improving the oversight system.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical approach, utilizing library research and document content analysis for data collection. Through a comprehensive review of scientific sources and examination of available documents, the research aims to identify and analyze the role of internal audit objectivity in enhancing transparency and social accountability within governmental institutions. The analysis of findings is conducted qualitatively, focusing on elucidating conceptual relationships and effective mechanisms in this context.

Results And Discussion

The present study demonstrates that objectivity in internal auditing plays a fundamental and influential role in improving the financial transparency of governmental institutions. This approach facilitates the provision of accurate and impartial financial reports by reducing conflicts of interest and strengthening audit independence. Consequently, oversight processes become more transparent, enabling managers and stakeholders to evaluate the organization's financial performance with greater confidence and accuracy. Furthermore, internal audit objectivity contributes to enhancing social accountability within governmental institutions by identifying weaknesses and inefficiencies in social commitments, thereby compelling managers to be more accountable to society and the environment. This leads to a reduction in corruption and an increase in public satisfaction. Another significant finding of this research is the positive relationship between objectivity and the enhancement of public trust and managerial decision-making, highlighting the key role of this principle in improving organizational performance and strengthening the social capital of governmental institutions. Based on the conducted analyses and the results presented in the study's tables and charts, it can be stated that the greatest impact of objectivity pertains to financial transparency, accounting for 26% of the overall index, followed by social accountability, public trust, and improved managerial decision-making, respectively. Therefore, it is recommended that supervisory structures in governmental institutions be reformed with a focus on ensuring the independence of internal audit units and that continuous training programs for auditors be implemented to reduce human errors and reinforce audit objectivity. The adoption of modern technologies can also facilitate this process. Ultimately, internal audit objectivity is recognized as a key instrument for achieving good governance, transparency, and social accountability, which, by enhancing public trust and citizen participation, lays the foundation for the sustainable development of organizations and society.

نوع مقاله (علمی مروری)

تأثیر عینیت حسابرسی داخلی بر بهبود شفافیت و مسئولیت پذیری اجتماعی در نهادهای دولتی

*آیناز جابری خسروشاهی: گروه حسابداری، واحد بناب، دانشگاه آزاد اسلامی، بناب، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
امروزه شفافیت و مسئولیت پذیری اجتماعی به عنوان دو رکن اساسی در کارآمدی و مشروعیت عملکرد نهادهای دولتی شناخته می شوند. با افزایش پیچیدگی های محیطی و توقعات جامعه، نیاز به استقرار نظام های نظارتی قوی، عینی و بی طرف بیش از پیش احساس می شود. در این راستا، عینیت حسابرسی داخلی به عنوان رویکردی مستقل و غیرجانبدار، می تواند نقش مؤثری در بهبود فرایندهای تصمیم گیری و ارتقای پاسخ گویی به ذی نفعان ایفاء کند. پژوهش حاضر باهدف بررسی تأثیر عینیت حسابرسی داخلی بر ارتقای شفافیت و مسئولیت پذیری اجتماعی در نهادهای دولتی، به صورت توصیفی-تحلیلی و با بهره گیری از مطالعات کتابخانه ای و تحلیل اسناد انجام شده است. نتایج نشان می دهد که عینیت حسابرسی داخلی با کاهش تعارض منافع، تقویت استقلال تصمیم گیری و بهبود فرایندهای گزارش دهی و نظارت، به افزایش شفافیت مالی و عملکردی در نهادهای دولتی منجر می شود. به طور خاص، تقویت عینیت در حسابرسی داخلی، اعتماد عمومی و شاخص های مسئولیت پذیری اجتماعی را بهبود می بخشد. افزون بر این، سیاست گذاران و مدیران نهادهای دولتی می توانند با اصلاح ساختارها و فرایندهای مرتبط، زمینه ساز ارتقای عملکرد و مشروعیت سازمان خود در برابر جامعه و ذی نفعان باشند.	تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۶ شماره صفحات: ۱۴۴-۱۵۴

واژگان کلیدی:

مسئولیت پذیری اجتماعی
نهادهای دولتی
جامعه
حسابرسی داخلی
اعتماد عمومی

استناد: جابری خسروشاهی، آیناز. (۱۴۰۴). تأثیر عینیت حسابرسی داخلی بر بهبود شفافیت و مسئولیت پذیری اجتماعی در نهادهای دولتی. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۱؛ (پیاپی ۸۵)، ۱۴۴-۱۵۴.

DOI:

*نویسنده مسئول: آیناز جابری خسروشاهی

آدرس پست الکترونیک: aynazjaberikh@gmail.com

تلفن: ۰۹۱۴۶۴۷۵۳۱۷

مقدمه

در دهه‌های اخیر، شفافیت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی به‌عنوان دو مؤلفه حیاتی در بهبود عملکرد و مشروعیت نهادهای دولتی شناخته شده‌اند. با افزایش توقعات عمومی و گسترش فضای اطلاعاتی، توجه به سازوکارهای نظارتی مؤثر و پاسخ‌گو بیش‌ازپیش اهمیت یافته است (Harrison, Sigit Sayogo, 2014: 515). شفافیت مالی و اداری نه تنها به‌عنوان یک الزام قانونی، بلکه پایه‌ای برای اعتماد عمومی به دولت شناخته می‌شود. درواقع، نهادهای دولتی با سیستم‌های حسابرسی داخلی کارآمد، از سطح بالاتری از اعتماد اجتماعی برخوردارند (پروین، فیروزی، ۱۴۰۱: ۵۹۹). عینیت در حسابرسی داخلی به معنای بی‌طرفی، استقلال و پابندی به استانداردهای حرفه‌ای است. فقدان عینیت می‌تواند منجر به تحریف اطلاعات و کاهش اثربخشی گزارش‌های حسابرسی شود، که این امر مسئولیت‌پذیری اجتماعی را تضعیف می‌کند. مسئولیت‌پذیری اجتماعی در نهادهای دولتی فراتر از پاسخ‌گویی مالی است و شامل تعهد به اخلاق حرفه‌ای، حقوق ذی‌نفعان و توسعاً پایداری می‌شود. حسابرسی داخلی عینی می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای پایش این تعهدات عمل کند (Georgiou, 2024: 2-8). چالش‌های اصلی در مسیر تحقق عینیت حسابرسی داخلی شامل فشارهای سیاسی، محدودیت منابع و نبود چارچوب‌های نظارتی مستقل است. طوری که این چالش‌ها در کشورهای درحال توسعه بارزتر هستند. راهکارهای بهبود عینیت می‌تواند تقویت استقلال واحدهای حسابرسی داخلی، آموزش مستمر حسابرسان و ایجاد سازوکارهای گزارش‌دهی شفاف باشد. اثرات مثبت عینیت حسابرسی بر شفافیت تنها محدود به بعد مالی نیست، بلکه می‌تواند به بهبود عملکرد مدیریتی، کاهش فساد و افزایش کارایی در ارائه خدمات عمومی منجر شود (Abdelrahim, Al-Malkawi, 2022: 2-5).

در ایران، باوجود تأکید قوانین بر لزوم عینیت در حسابرسی داخلی، چالش‌های ساختاری نظیر نفوذ سیاسی و کمبود نیروی متخصص، اجرای کامل این اصل را با مشکل مواجه کرده است. نقش فناوری اطلاعات در تقویت عینیت حسابرسی انکارناپذیر است. سیستم‌های هوشمند نظارتی و ابزارهای تحلیل داده می‌توانند خطاهای انسانی را کاهش داده و دقت گزارش‌ها را افزایش دهند. سرمایه اجتماعی به‌عنوان یکی از پیامدهای شفافیت و مسئولیت‌پذیری، در گرو عملکرد مطلوب نهادهای نظارتی به‌مانند حسابرسی داخلی است. بدون عینیت، امکان جلب مشارکت مردمی و اعتماد عمومی کاهش می‌یابد. با توجه به اهمیت روزافزون شفافیت و پاسخ‌گویی در نهادهای دولتی، یکی از چالش‌های کلیدی، تضمین استقلال و عینیت در عملکرد حسابرسی داخلی است. فقدان عینیت می‌تواند منجر به ضعف در گزارش‌دهی و کاهش اعتماد عمومی گردد که این موضوع بر کیفیت تصمیم‌گیری‌های مدیریتی اثر منفی دارد. سؤال اصلی این پژوهش این است که - چگونه عینیت در حسابرسی داخلی می‌تواند به‌صورت مؤثر موجب افزایش شفافیت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی در سازمان‌های دولتی شود؟ همچنین، رابطه میان تقویت عینیت و بهبود شاخص‌های اعتماد عمومی و پاسخ‌گویی چه میزان است؟ - فرضیه محوری تحقیق بر آن است که وجود عینیت در فرایندهای حسابرسی داخلی، به کاهش تعارض منافع، ارتقای استقلال و افزایش کیفیت گزارش‌ها منجر شده و به تبع آن، شفافیت عملکردی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی نهادهای دولتی به شکل قابل توجهی بهبود می‌یابد. در نتیجه، این پژوهش با بررسی تأثیر عینیت حسابرسی داخلی بر شفافیت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی، در پی ارائه راهکارهایی برای بهبود نظام نظارتی در نهادهای دولتی است.

پیشینه تحقیق

- مرجان امیری (۱۴۰۴)، در پژوهش «تأثیر عدم شفافیت مالی بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی و عملکرد مالی شرکت»؛ باتمركز بر شرکت‌های پذیرفته‌شده در بورس اوراق بهادار تهران، به این نتیجه رسیده است که عدم شفافیت مالی که به‌عنوان ممانعت عمدی از دسترسی به اطلاعات، ارائه نادرست اطلاعات یا ناتوانی بازار در ارزیابی کیفیت اطلاعات تعریف می‌شود. رابطه منفی و معناداری با مسئولیت‌پذیری اجتماعی و عملکرد مالی شرکت‌ها دارد. یافته‌ها حاکی از آن است که شفافیت در فرایند گزارشگری مالی می‌تواند به کاهش اعتماد عمومی و در نهایت ضعف عملکردی در شرکت‌ها منجر شود. این نتایج بیانگر اهمیت شفافیت مالی و لزوم رعایت استانداردهای افشای اطلاعات در راستای تقویت مسئولیت‌پذیری اجتماعی و بهبود عملکرد مالی سازمان‌ها است (امیری، ۱۴۰۴: ۴۱۷-۴۰۷).

- حمیدرضا گنجی و مهران جهان دوست مرغوب (۱۴۰۲)، در تبیین خود با عنوان «رابطه بین مسئولیت پذیری اجتماعی و اهرم مالی شرکت»؛ به نقش مسئولیت پذیری اجتماعی به عنوان مجموعه ای از رفتارها و تصمیمات اخلاقی در قبال مسائل مختلفی چون مدیریت منابع انسانی، سلامت کاری، حمایت از محیط زیست، روابط اجتماعی و تعاملات با ذی نفعان پرداخته اند. و بر آن باورند با پیاده سازی مسئولیت پذیری اجتماعی می توان بر تصمیمات مالی شرکت ها اثرگذار باشد. نتایج این پژوهش نشان می دهد میان مسئولیت پذیری اجتماعی و اهرم مالی رابطه منفی و معناداری وجود دارد. این یافته ها بیانگر آن است که شرکت هایی که مسئولیت پذیری اجتماعی بالاتری دارند، نسبت های اهرمی پایین تری اتخاذ می کنند و در نتیجه، از نظر اعتباردهندگان با ریسک کمتری روبه رو می شوند. از سویی، افشای اطلاعات مربوط به مسئولیت پذیری اجتماعی به شفافیت گزارشگری مالی و کاهش مشکلات ناشی از عدم تقارن اطلاعاتی کمک می کند (گنجی، جهان دوست مرغوب، ۱۴۰۴: ۱۴۰-۱۲۱).

- شهناز مشایخ، منا پارسایی و اکرم کرانی (۱۴۰۰)، در مطالعه «رابطه بین مسئولیت اجتماعی شرکت ها با کیفیت اطلاعات حسابداری و گزارش حسابرس»؛ به بررسی نقش مسئولیت پذیری اجتماعی شرکت ها در ارتقای کیفیت اطلاعات حسابداری و پذیرش گزارش های حسابرسی پرداخته اند. و بر آن تأکید دارند امروزه جامعه به خوبی دریافته است که فعالیت های شرکت ها تنها به سودآوری محدود نمی شود و می تواند پیامدهای گسترده تری داشته باشد. شرکت ها با انتشار اطلاعات جامع تر و شفاف تر می توانند بخشی از مسئولیت های اجتماعی خود را در برابر جامعه ایفاء کنند. از سویی افشای بیشتر مسئولیت های اجتماعی موجب بهبود کیفیت اطلاعات حسابداری و افزایش احتمال تأیید گزارش حسابرس می شود. به طور کلی، عملکرد اجتماعی مثبت و شفاف سازی آن می تواند به عنوان یک نشانه از کیفیت بالاتر اطلاعات مالی و اطمینان بیشتر برای سرمایه گذاران در نظر گرفته شود (مشایخ، پارسایی، کرانی، ۱۴۰۰: ۴۱-۶۴).

- امین رستمی، محمدحسین ودیعی و محمدعلی باقرپور ولاشانی (۱۳۹۹)، با عنوان «طراحی مدل و اولویت بندی ابعاد شایستگی مدیران حسابرسی داخلی: رویکرد ترکیبی»؛ تأکید شده است که حسابرسی داخلی، فرایندی مستقل و بی طرفانه برای ایجاد اطمینان و ارائه مشاوره به سازمان به منظور بهبود فرایندهای مدیریت ریسک، کنترل های داخلی و راهبری شرکتی است و با تغییر نقش آن، نیاز به شایستگی های جدید احساس می شود. نتایج پژوهش نشان می دهد که تجربه کاری، تحصیلات دانشگاهی و تسلط بر مباحث حسابرسی داخلی بالاترین اولویت ها را در همه اندازه های شرکت دارند. به طوری که در شرکت های بزرگ، شایستگی های تحلیلی، مدیریت ریسک و فناوری اطلاعات اهمیت بیشتری پیدا می کنند که ناشی از ساختارهای پیچیده تر در این شرکت ها است (رستمی، ودیعی، باقرپور ولاشانی ۱۳۹۹: ۲۶۷-۲۲۵).

- تابنده صالحی (۱۳۹۵)، با عنوان «رابطه اخلاق حرفه ای حسابرس و کیفیت حسابرسی»؛ به این موضوع پرداخته است که سرمایه گذاران برای تصمیم گیری نیازمند اطلاعات مالی قابل اعتماد هستند و حسابرسان در ارزیابی این اطلاعات نقش مهمی دارند. این پژوهش نشان می دهد مؤلفه های اخلاق حرفه ای حسابرس، از جمله؛ تعهد به صداقت و یکپارچگی، استقلال و بی طرفی، رفتار حرفه ای، رازداری و عملکرد حرفه ای، تأثیر مثبت و قابل توجهی بر کیفیت حسابرسی دارند. این مطالعه بر ضرورت توجه به اخلاق حرفه ای در حرفه حسابرسی و اثر آن بر بهبود کیفیت گزارش های مالی تأکید دارد (صالحی، ۱۳۹۵: ۸۶-۷۷).

ادبیات و مبانی نظری

- شفافیت و مسئولیت پذیری در نهادهای دولتی

شفافیت در نهادهای دولتی به معنای در دسترس بودن اطلاعات مرتبط با فعالیت های عمومی است که به شهروندان و ذی نفعان این امکان را می دهد تا عملکرد دولت را ارزیابی کنند. این اصل، زیربنای حکمرانی خوب محسوب می شود و به شکل گیری اعتماد عمومی کمک می کند (قاسمی اسفهان، خباز باویل، ۱۳۹۹: ۱۰۸). مسئولیت پذیری اجتماعی فراتر از پاسخ گویی مالی و اداری، شامل تعهد اخلاقی سازمان به تأثیرات اجتماعی و زیست محیطی فعالیت های خود است. نهادهای دولتی در این چارچوب باید پاسخ گوی عملکرد خود در برابر جامعه باشند. در نبود شفافیت و مسئولیت پذیری، فساد، سوءمدیریت و ناکارآمدی در نهادهای دولتی رواج می یابد و مشروعیت آن ها نزد افکار عمومی کاهش می یابد. این وضعیت می تواند کارآمدی و اثربخشی خدمات عمومی را نیز دچار بحران کند (رتوفی مرام و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۵۶). تقویت شفافیت و مسئولیت پذیری نیازمند مجموعه ای از ابزارها و مکانیزم ها است که از جمله

مهمترین آن‌ها می‌توان به نظام‌های حسابرسی داخلی اشاره کرد. این نظام‌ها می‌توانند به‌عنوان ناظر مستقل، نقش کلیدی در ارتقای اعتماد عمومی ایفاء کنند.

– عینیت در حسابرسی داخلی

عینیت در حسابرسی داخلی به‌معنای رعایت بی‌طرفی و استقلال حرفه‌ای در فرایند ارزیابی و گزارش‌دهی است. این اصل، تضمین می‌کند که نتایج حسابرسی، دقیق، منصفانه و مبتنی بر واقعیت‌های موجود باشد (جودکی چگنی، ۱۴۰۰: ۱۰۵). بی‌طرفی حسابرسی داخلی، تعارض منافع و فشارهای سیاسی یا سازمانی را به حداقل می‌رساند. طوری‌که، حساب‌رسان قادر خواهند بود شواهد را بدون جانبداری بررسی کنند و یافته‌های خود را شفاف و قابل‌اعتماد ارائه دهند. عینیت به‌عنوان یک اصل اخلاقی و حرفه‌ای در استانداردهای بین‌المللی حسابرسی داخلی به رسمیت شناخته شده است. رعایت این اصل موجب تقویت استقلال سازمانی و ایجاد یکپارچگی در عملکرد حسابرسی می‌شود (تورانی، تکه، ۱۴۰۱: ۵). با تقویت عینیت، کیفیت گزارش‌های حسابرسی داخلی افزایش یافته و این امر زمینه‌ساز تصمیم‌گیری‌های آگاهانه و ارتقای شفافیت عملکردی نهادهای دولتی خواهد بود.

– تأثیر عینیت بر گزارش‌دهی

گزارش‌دهی حسابرسی داخلی از مهمترین ابزارهای شفاف‌سازی عملکرد سازمان‌ها به‌شمار می‌آید. این گزارش‌ها باید بر مبنای داده‌های واقعی و بی‌طرفانه تهیه شوند تا مورد اعتماد ذی‌نفعان باشند (ولی‌زاده لاریجانی، خدایی، ۱۴۰۰: ۶-۳). عینیت در فرایند گزارش‌دهی موجب می‌شود یافته‌ها دقیق‌تر و کمتر تحت تأثیر سوگیری‌های فردی یا فشارهای بیرونی قرار گیرد. در نتیجه، تصمیم‌گیران می‌توانند باتکیه بر اطلاعات معتبر، اقداماتی مؤثرتر و مسئولانه‌تر اتخاذ کنند. گزارش‌دهی عینی و بی‌طرفانه همچنین به شناسایی نقاط ضعف و فرصت‌های بهبود در عملکرد نهادهای دولتی کمک می‌کند. این موضوع باعث می‌شود اقدامات اصلاحی مبتنی بر واقعیت‌های موجود و نیازهای واقعی جامعه باشد (آهنگری، غلامی‌زارع، ۱۴۰۳: ۵-۲). تقویت عینیت در گزارش‌دهی نه تنها باعث شفافیت بیشتر می‌شود، بلکه نقش مهمی در ایجاد اعتماد عمومی و مشروعیت عملکرد دولت ایفاء می‌کند.

– حسابرسی داخلی و اعتماد عمومی

اعتماد عمومی یکی از اساسی‌ترین سرمایه‌های اجتماعی نهادهای دولتی به‌شمار می‌آید و بدون آن، اجرای سیاست‌ها و برنامه‌های عمومی با دشواری‌های زیادی مواجه خواهد شد (زیوری کامران، فخاری، ۱۳۹۸: ۸۲). حسابرسی داخلی به‌عنوان ابزار کنترل درون‌سازمانی، می‌تواند با شفاف‌سازی عملکرد مالی و عملیاتی، به شکل‌گیری اعتماد عمومی کمک کند. نتایج این نوع حسابرسی، به جامعه اطمینان می‌دهد که منابع عمومی به‌درستی مدیریت می‌شوند. زمانی‌که حسابرسی داخلی برپایه عینیت و بی‌طرفی انجام شود، یافته‌های آن معتبرتر بوده و قابلیت اتکای بیشتری خواهند داشت. این موضوع موجب افزایش اعتماد ذی‌نفعان به عملکرد نهادهای می‌شود (جابرانصاری، نجف‌بیگی، الوانی، ۱۳۹۵: ۱۲). بنابراین، ایجاد محیطی که در آن حسابرسی داخلی بتواند بدون فشار و جانبداری فعالیت کند، لازمه تقویت سرمایه اجتماعی و ارتقای مسئولیت‌پذیری نهادهای دولتی خواهد بود.

برپایه (جدول ۱)، می‌توان تحلیل خلاصه‌ای از مفاهیم موردبررسی در پژوهش را به‌عنوان شالوده نظری برای تحلیل بخش‌های بعد در نظر داشت.

جدول ۱. تدقیق و تحلیل ادبیات و مبانی نظری – (مأخذ: نگارنده، ۱۴۰۴)

موضوع	شرح مفاهیم	چارچوب حکمرانی و حسابرسی	پیامدها
شفافیت و مسئولیت‌پذیری در نهادهای دولتی	شفافیت: دسترسی به اطلاعات عمومی و ارزیابی عملکرد دولت. مسئولیت‌پذیری: پاسخ‌گویی اجتماعی نهادهای دولتی در قبال جامعه.	بهبود مشروعیت نهادهای، جلوگیری از فساد و ناکارآمدی، تقویت اعتماد عمومی.	ارتقای کیفیت خدمات عمومی، افزایش کارآمدی و پاسخ‌گویی.
عینیت در حسابرسی داخلی	استقلال حرفه‌ای در فرایند ارزیابی و گزارش‌دهی، رعایت استانداردهای اخلاقی و حرفه‌ای بین‌المللی.	ایجاد استقلال سازمانی، یکپارچگی در عملکرد حسابرسی، کاهش تعارض منافع.	بهبود کیفیت گزارش‌های حسابرسی، شفافیت عملکردی بیشتر.
تأثیر عینیت بر گزارش‌دهی	تهیه گزارش‌های مبتنی بر داده‌های واقعی، بی‌طرفانه و قابل اعتماد.	افزایش اعتبار و دقت گزارش‌ها، تقویت تصمیم‌گیری‌های مسئولانه و آگاهانه.	شناسایی دقیق نقاط ضعف و فرصت‌ها، اعتماد بیشتر ذی‌نفعان.

حسابرسی داخلی و اعتماد عمومی	نقش حسابرسی داخلی در شفاف‌سازی و کنترل عملکرد مالی و عملیاتی سازمان.	اطمینان‌بخشی به ذی‌نفعان، افزایش شفافیت و مشروعیت عملکرد نهادها.	تقویت سرمایه اجتماعی و پذیرش عمومی، ارتقای مسئولیت‌پذیری.
------------------------------	--	--	---

– چارچوب‌های نظری مرتبط

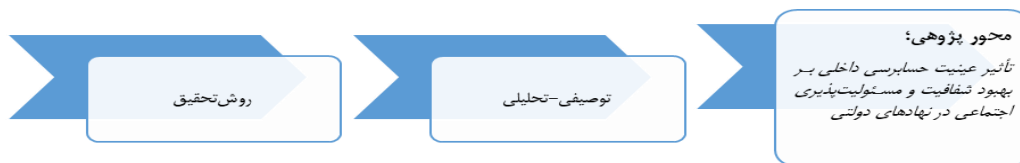
چارچوب‌های نظری ارائه‌شده برپایه (جدول ۲)، با بهره‌گیری از دیدگاه‌های نظریه‌پردازان حوزه حسابرسی و حکمرانی عمومی طراحی شده است (خان‌محمدی، خداپرست، ۱۴۰۱: ۸۶-۶۳). این چشم‌انداز به بررسی نقش عینیت، شفافیت و مسئولیت‌پذیری در بهبود عملکرد و ارتقای اعتماد عمومی در نهادهای دولتی می‌پردازند.

جدول ۲. مناظر صاحب‌اندیشان حوزه‌های مرتبط با پژوهش – (مأخذ: جمع‌آوری شده توسط نگارنده، ۱۴۰۴)

ردیف	نظریه پرداز	چشم‌انداز
۱	رابرت آگریس ^۱	وی بر اهمیت عینیت در حسابرسی داخلی به‌عنوان یکی از اصول اساسی اخلاقی تأکید کرده و معتقد است رعایت این اصل، به بهبود عملکرد و کاهش فساد در سازمان‌ها منجر می‌شود.
۲	لری سویی ^۲	به‌عنوان پدر حسابرسی داخلی مدرن، بر نقش عینیت و استقلال حساب‌برسان در افزایش کیفیت حسابرسی و اعتماد عمومی تأکید کرده است.
۳	لوئیس آلفرد کوزر ^۳	او در نظریه تضاد، بر اهمیت استقلال و شفافیت در کاهش تعارض منافع و افزایش مشروعیت سازمان‌ها تأکید می‌کند.
۴	جان اوکانل ^۴	او در مطالعات خود عینیت را یکی از ارکان اساسی حسابرسی داخلی معرفی کرده و بر ضرورت آن برای بهبود تصمیم‌گیری‌های مدیریتی تأکید می‌کند.
۵	آلن پیerson ^۵	وی در پژوهش‌های خود بر رابطه میان عینیت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی در نهادهای عمومی تأکید کرده و آن را شرط تحقق پاسخ‌گویی اثربخش می‌داند.
۶	متیو باروز ^۶	او با بررسی سازوکارهای نظارتی در نهادهای دولتی، عینیت را عاملی مؤثر در بهبود شفافیت و ارتقای عملکرد معرفی می‌کند.
۷	ادوارد فریمن ^۷	نظریه‌پرداز ذی‌نفعان، عینیت در گزارش‌دهی و حسابرسی را ازمنظر پاسخ‌گویی به تمامی ذی‌نفعان و تحقق مسئولیت اجتماعی موردتوجه قرار می‌دهد.

مواد و روش تحقیق

روش تحقیق این پژوهش توصیفی-تحلیلی است و از شیوه‌های کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای اسناد برای گردآوری اطلاعات استفاده شده است برپایه (شکل ۱). با مرور منابع علمی و بررسی مستندات موجود، تلاش شده است تا نقش عینیت حسابرسی داخلی در ارتقای شفافیت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی در نهادهای دولتی شناسایی و تحلیل گردد. تجزیه و تحلیل یافته‌ها نیز به صورت کیفی انجام شده و تمرکز بر تبیین روابط مفهومی و سازوکارهای مؤثر در این زمینه بوده است.

شکل ۱. فرایند روش تحقیق – (مأخذ: نگارنده، ۱۴۰۴)

بحث و یافته‌های تحقیق

– گستره واکاوی

– تأثیر عینیت بر شفافیت مالی

^۱ Robert Agris

^۲ Larry Sawyer

^۳ Lewis A. Coser

^۴ John O'Connell

^۵ Alan Pearson

^۶ Matthew Barrows

^۷ Edward Freeman

عینیت حسابرسی داخلی به‌عنوان یک رویکرد مستقل و بی‌طرف، با حذف یا کاهش تعارض منافع در نظام‌های دولتی، شفافیت مالی را بهبود می‌بخشد. این رویکرد باعث شناسایی نقاط ضعف در ثبت و گزارش مالی می‌شود. فرایندهای نظارتی و حسابرسی شفاف، به تصمیم‌گیرندگان امکان می‌دهد تا با اتکاء به داده‌های واقعی و بدون سوگیری، عملکرد مالی خود را به‌طور دقیق و جامع ارزیابی کنند. از منظر پاسخ‌گویی، عینیت موجب می‌شود اطلاعات مالی به‌طور صادقانه و بدون دستکاری به ذی‌نفعان ارائه شود که این امر مشروعیت تصمیم‌های مالی را تقویت می‌کند. در مجموع، عینیت حسابرسی داخلی سبب ارتقای استانداردهای گزارش‌دهی مالی در نهادهای دولتی شده و موجب تقویت اعتماد عمومی به اطلاعات منتشر شده خواهد شد.

– نقش عینیت در بهبود مسئولیت‌پذیری اجتماعی

عینیت حسابرسی داخلی به‌عنوان ضامن بی‌طرفی و استقلال، سازمان‌ها را وادار به پاسخ‌گویی به نیازهای اجتماعی و محیطی می‌کند. این رویکرد با شناسایی کاستی‌ها و ناکارآمدی‌ها در تعهدات اجتماعی، باعث می‌شود مدیران دولتی به‌طور جدی در راستای مسئولیت‌پذیری اجتماعی گام بردارند. بهبود مسئولیت‌پذیری اجتماعی از طریق حسابرسی داخلی عینی، به کاهش فساد اداری و ارتقای رضایت شهروندان منجر خواهد شد. پس، نتیجه کلی این است که عینیت به‌عنوان ستون شفافیت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی، اعتماد و مشارکت جامعه را در اداره نهادهای دولتی تقویت می‌کند.

– ارتباط عینیت با ارتقای اعتماد عمومی

عینیت حسابرسی داخلی باعث می‌شود اطلاعات به‌طور بی‌طرفانه و دقیق ارائه شود که این امر مستقیماً بر ادراک و اعتماد عمومی تأثیر می‌گذارد. وقتی جامعه مطمئن باشد که تصمیمات بر مبنای داده‌های واقعی گرفته می‌شوند، اعتماد عمومی به دستگاه‌های دولتی افزایش می‌یابد. این اعتماد عمومی به‌عنوان یک سرمایه اجتماعی، موجب تسهیل فرایندهای حکمرانی و همکاری شهروندان با نهادها خواهد شد. در نهایت، عینیت حسابرسی داخلی با شفاف‌سازی اطلاعات، اعتماد عمومی را به‌عنوان یک شاخص کلیدی پایداری سازمانی تقویت می‌کند.

– عینیت و بهبود تصمیم‌گیری در سطوح مدیریتی

عینیت حسابرسی داخلی، زمینه‌ای را فراهم می‌کند که مدیران با اطلاعات دقیق و شفاف تصمیم‌گیری کنند. تصمیم‌گیری در سایه داده‌های عینی، موجب کاهش ریسک‌های مدیریتی و بهبود اثربخشی سیاست‌های دولتی خواهد شد. این مسئله همچنین باعث تقویت پاسخ‌گویی مدیران در برابر ذی‌نفعان و نهادهای نظارتی می‌شود. بدین‌سان، عینیت حسابرسی داخلی ابزاری کلیدی برای تصمیم‌گیری هوشمندانه و شفاف در سازمان‌های دولتی به‌شمار می‌رود.

– تحلیل داده‌ها

در راستای بررسی نقش عینیت حسابرسی داخلی بر بهبود فرایندهای مالی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی در سازمان‌های دولتی و عمومی، پژوهش حاضر به واکاوی چهار بُعد اصلی این مفهوم پرداخته است. برای تبیین دقیق‌تر این ابعاد و جایگاه و وزن هریک در شاخص کلی پژوهش، با ارائه جداولی تدقیق گردید. طوری که برپایه (جدول ۳)، ارزیابی تحلیلی هر بُعد به‌طور جداگانه مشخص شد و برپایه (جدول ۴)، مقایسه و تحلیل تطبیقی یافته‌ها صورت گرفت.

جدول ۳. ارزیابی تطبیقی موضوعات پژوهشی با در نظر داشت درصد امتیازدهی از ۱۰۰ – (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

ردیف	بُعد مورد بررسی	میزان تأثیر بر حسب (درصد)	میزان اهمی بر حسب (درصد)	نتیجه نهایی بر حسب (درصد)
۱	تأثیر عینیت بر شفافیت مالی	۸۸	۹۰	۸۹
۲	نقش عینیت در بهبود مسئولیت‌پذیری اجتماعی	۸۵	۸۷	۸۶
۳	ارتباط عینیت با ارتقای اعتماد عمومی	۸۲	۸۵	۸۳/۵
۴	عینیت و بهبود تصمیم‌گیری در سطوح مدیریتی	۸۰	۸۳	۸۱/۵

همان‌طور که در (جدول ۳)، مشاهده می‌شود، بعد «تأثیر عینیت بر شفافیت مالی»؛ بالاترین میزان اثرگذاری و اهمیت را (به‌طور میانگین با تبیین ۸۹ درصد)، دارد و تأکید بر ضرورت حفظ استقلال حسابرسی در راستای کاهش تعارض منافع مالی را نشان می‌دهد. در رتبه‌های بعدی، «نقش عینیت در بهبود مسئولیت‌پذیری اجتماعی»؛ (با تبیین ۸۶ درصد)، «ارتباط عینیت با ارتقای اعتماد عمومی»؛ (با تبیین ۸۳/۵ درصد)، و «عینیت و بهبود تصمیم‌گیری در سطوح مدیریتی»؛ (با تبیین ۸۱/۵ درصد)، قرار دارند. این اعداد بیانگر یک رابطه مثبت و مستقیم میان عینیت و بهبود عملکرد سازمانی و اجتماعی است.

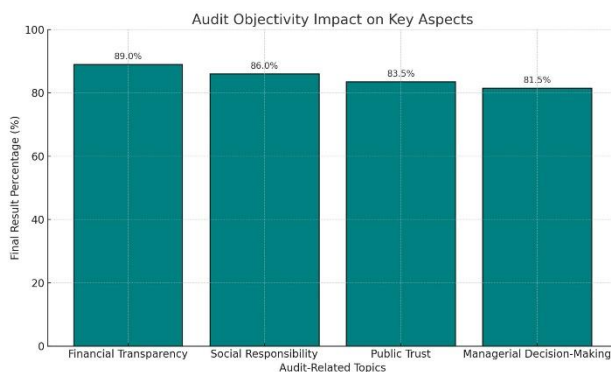
جدول ۴. تطبیقی ابعاد پژوهش با شاخص کلی - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

رتبه نهایی	سهم از شاخص کلی بر حسب (درصد)	امتیاز کل بر حسب (درصد)	بعد مورد بررسی
۱	٪۲۶	٪۸۹	تأثیر عینیت بر شفافیت مالی
۲	٪۲۵	٪۸۶	نقش عینیت در بهبود مسئولیت‌پذیری اجتماعی
۳	٪۲۴	٪۸۳/۵	ارتباط عینیت با ارتقای اعتماد عمومی
۴	٪۲۳	٪۸۱/۵	عینیت و بهبود تصمیم‌گیری مدیریتی
-	٪۱۰۰	٪۳۴۰	جمع

(جدول ۴)، با تبیین تطبیقی، با جمع کل ۳۴۰ درصد (مجموع چهار بعد)، شاخص کلی به‌عنوان ۱۰۰ درصد نرمال‌سازی شده است. هر بعد سهم خود را از این شاخص نهایی دارد: «تأثیر عینیت بر شفافیت مالی»؛ (با تبیین ۲۶ درصد)، بیشترین سهم را به‌خود اختصاص داده است. «نقش عینیت در بهبود مسئولیت‌پذیری اجتماعی»؛ (با تبیین ۲۵ درصد)، «ارتباط عینیت با ارتقای اعتماد عمومی»؛ (با تبیین ۲۴ درصد)، «عینیت و بهبود تصمیم‌گیری مدیریتی»؛ (با تبیین ۲۳ درصد).

باتمركز بر جداول مورد اكاوی می‌توان اذعان داشت كه عینیت در حسابرسی داخلی و بیرونی نه‌تنها باعث شفافیت مالی می‌شود بلکه در بهبود تصمیم‌گیری مدیریتی، افزایش اعتماد عمومی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی نیز اثرگذار است. در نتیجه برپایه (نمودار ۱)، عملکردهای بصری مورد بررسی پژوهش را می‌توان با بهره‌گیری از برنامه پایتون ارائه داد.

نمودار ۱. تأثیر عینیت حسابرسی داخلی بر موضوعات محور پژوهشی - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

این پژوهش به واکاوی ژرف به‌بررسی تأثیر عینیت حسابرسی داخلی بر بهبود شفافیت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی در نهادهای دولتی، پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که عینیت در حسابرسی داخلی، به‌عنوان یک اصل اساسی، نقش کلیدی در ارتقای عملکرد سازمانی و اعتماد عمومی ایفاء می‌کند. اولاً؛ عینیت حسابرسی داخلی با کاهش تعارض منافع و تقویت استقلال تصمیم‌گیری، به افزایش شفافیت مالی و عملیاتی در نهادهای دولتی منجر می‌شود. این امر نه‌تنها زمینه‌ساز کاهش فساد و سوءمدیریت است، بلکه امکان ارزیابی دقیق‌تر عملکرد سازمان‌ها را برای ذی‌نفعان فراهم می‌کند. ثانیاً؛ تقویت عینیت در حسابرسی داخلی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی نهادهای دولتی را بهبود می‌بخشد. با ارائه گزارش‌های بی‌طرفانه و مبتنی بر واقعیت، سازمان‌ها می‌توانند پاسخ‌گویی خود را در قبال جامعه و محیط‌زیست افزایش دهند، که این موضوع به مشروعیت و اعتبار آن‌ها می‌افزاید. ثالثاً؛ ارتباط مثبت و معناداری بین عینیت حسابرسی داخلی و اعتماد عمومی وجود دارد. زمانی که جامعه اطمینان یابد تصمیمات دولتی بر مبنای داده‌های عینی و شفاف اتخاذ می‌شوند، سطح اعتماد به نهادهای دولتی افزایش می‌یابد و این امر به‌عنوان یک سرمایه اجتماعی، تسهیل‌کننده حکمرانی مؤثر است. رابعاً؛ عینیت در حسابرسی داخلی تصمیم‌گیری‌های مدیریتی را بهبود می‌بخشد. دسترسی به اطلاعات دقیق و بی‌طرفانه، مدیران را قادر می‌سازد تا سیاست‌ها و برنامه‌های خود را با اثربخشی بیشتری طراحی و اجرا کنند، که این موضوع به‌نوبه خود به ارتقای عملکرد سازمانی می‌انجامد. در نتیجه می‌توان اذعان داشت که نهادهای دولتی با اصلاح ساختارهای نظارتی، استقلال واحدهای حسابرسی داخلی را تضمین کنند. همچنین، آموزش مستمر حساب‌برسان و به‌کارگیری فناوری‌های نوین نظارتی می‌تواند به تقویت عینیت و کاهش خطاهای انسانی کمک کند. در مجموع، عینیت حسابرسی داخلی به‌عنوان یک ابزار کارآمد، می‌تواند در تحقق حکمرانی خوب، شفافیت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی نقش به‌سزایی ایفاء کند. توجه به این اصل، نه‌تنها عملکرد نهادهای دولتی را بهبود می‌بخشد، بلکه به ایجاد جامعه‌ای مبتنی بر اعتماد و مشارکت فعال شهروندان نیز کمک می‌کند.

منابع

- قاسمی‌اسفهلان، لیلا. خباز باویل، صمد. (۱۳۹۹). *الگوی شفاف‌سازی عملکرد سازمان‌های دولتی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مدیریت سازمان‌های دولتی، دوره ۹، شماره ۱؛ (پیاپی ۳۳)، ۱۰۷-۱۲۲.
- امیری، مرجان. (۱۴۰۴). *تأثیر عدم شفافیت مالی بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی و عملکرد مالی شرکت*. فصلنامه علمی تخصصی-رویکردهای پژوهشی نوین در مدیریت و حسابداری، دوره ۹، شماره ۳۲، ۴۱۷-۴۰۴.
- آهنگری، مهناز. غلامی‌زارع، مهدی. (۱۴۰۳). *بررسی رابطه حاکمیت شرکتی بر عملکرد مالی شرکت با در نظر گرفتن نقش تعدیل‌گر کیفیت حسابرسی*. سومین کنفرانس بین‌المللی آزمایشگاه مدیریت و رویکردهای نوآورانه در مدیریت و اقتصاد، تهران-ایران، ۲۲-۱.
- پروین، خیراله. فیروزی، مهدیه. (۱۴۰۱). *شفافیت در امور عمومی به‌مثابه راهکار جلب اعتماد عمومی باتأکید بر نظام حقوقی ایران*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات حقوق عمومی، دوره ۵۱، شماره ۲، ۵۹۷-۶۱۶.
- تورانی، عدنان. تکه، عطا. (۱۴۰۱). *بررسی رابطه بین اخلاق و عینیت با شفافیت و ایفاء مسئولیت پاسخ‌گویی حساب‌برسان داخلی*. هفتمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در مدیریت، اقتصاد و حسابداری ایران، تهران-ایران، ۱۵-۱.

- جابرانصاری، محمدرضا. نجف‌بیگی، رضا. الوانی، سیدمهدی. (۱۳۹۵). *عوامل زمینه‌ای مؤثر بر اعتماد عمومی به سازمان‌های دولتی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی، دوره ۸، شماره ۸، ۱۱-۱۲۴.
- جودکی چگنی، زهرا. (۱۴۰۰). *عینیت‌گرایی در حسابداری*. فصلنامه علمی-چشم‌انداز حسابداری و مدیریت، دوره ۴، شماره ۸، ۹۸-۱۱۲.
- خان‌محمدی، هادی. خداپرست، عباس. (۱۴۰۱). *نظریه حکمرانی از منظر اندیشمندان*. چاپ‌اول، تهران: انتشارات سازمان جهاد دانشگاهی تهران.
- رستمی، امین. ودیعی، محمدحسین. باقرپور ولاشانی، محمدعلی. (۱۳۹۹). *طراحی مدل و اولویت‌بندی ابعاد شایستگی مدیران حسابرسی داخلی: رویکرد ترکیبی*. دوفصلنامه علمی پژوهشی-حسابداری ارزشی و رفتاری، دوره ۵، شماره ۹، ۲۶۷-۲۲۵.
- رؤوفی مرام، ناجی. امیرنژاد، قنبر. مکنونی، فواد. چناری، وحید. (۱۴۰۰). *طراحی الگوی اخلاق‌مداری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی با رویکرد توسعه پایدار*. فصلنامه علمی پژوهشی-اخلاق در علوم و فناوری، دوره ۱۶، شماره ۴، ۱۶۵-۱۵۵.
- زیوری کامران، محمدجعفر. فخاری، حسین. (۱۳۹۸). *تبیین الگوی حسابرسی داخلی اثربخش از منظر ذی‌نفعان*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات تجربی حسابداری مالی، دوره ۱۶، شماره ۶۴، ۸۱-۱۱۱.
- صالحی، تابنده. (۱۳۹۵). *رابطه اخلاق حرفه‌ای حسابرسان و کیفیت حسابرسی*. فصلنامه علمی پژوهشی-اخلاق در علوم و فناوری، دوره ۱۱، شماره ۳، ۸۶-۷۷.
- گنجی، حمیدرضا. جهان‌دوست مرغوب، مهران. (۱۴۰۲). *رابطه بین مسئولیت‌پذیری اجتماعی و اهرم مالی شرکت*. فصلنامه علمی تخصصی-تحقیقات حسابداری و حسابرسی، دوره ۱۵، شماره ۵۹، ۱۴۰-۱۲۱.
- مشایخ، شهناز. پارسایی، منا. کرانی، اکرم. (۱۴۰۰). *رابطه بین مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها با کیفیت اطلاعات حسابداری و گزارش حسابرسان*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های حسابداری مالی و حسابرسی، دوره ۱۳، شماره ۵۱، ۶۴-۴۱.
- ولی‌زاده لاریجانی، اعظم. خدایی، مونا. (۱۴۰۰). *اثر تعدیل‌کننده کیفیت عملکرد حسابرسی داخلی بر رابطه بین کیفیت حاکمیت شرکتی و عملکرد شرکت*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های حسابداری مالی و حسابرسی، دوره ۱۳، شماره ۵۳، ۲۲-۱.
- Abdelrahim, Ayman. Al-Malkawi, Husam-Aldin N. (2022). *The Influential Factors Of Internal Audit Effectiveness: A Conceptual Model*. International Journal Of Financial Studies, 10(3): 1-23.
- Georgiou, Omiros. (2024). *The Politics Of Prudence In Accounting Standards*. Accounting. Journal Of Organizations And Society, 113(101571): 1-24.
- Harrison, Teresa M. Sigit Sayogo, Djoko. (2014). *Transparency, Participation, And Accountability Practices In Open Government: A Comparative Study*. Journal Of Government Information Quarterly, 31(4): 513-525.